

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК 37.371.3; 494.3

Чокошева Бурулкан Сапаровна

**Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке
байланыштуу окутуунун технологиясын
моделдештирүү**

13.00.02.- Окутуунун жана тарбиялоонун теориясы жана методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертация

Илимий кеңешчиси: п.и.д., профессор А.О.Осмонкулов

Бишкек- 2017

МАЗМУНУ:

КИРИШҮҮ	4
Биринчи бөлүм. Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун педагогикалык- психологиялык жана лингвистикалык негиздери	13
1.1. Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун педагогикалык- психологиялык негиздери	13
1.2. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык негиздери	42
Биринчи бөлүм боюнча кыскача корутунду	54
Экинчи бөлүм. Башталгыч класстарда эне тилин текстке байланыштуу окутуунун технологиясы	56
2.1. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун абалы	56
2.2. Эне тилин текстке байланыштуу окутуунун дүйнөлүк тажрыйбасынан	66
2.3. Эне тилин текстке байланыштуу окутуунун максаттары, методдору, формалары	70
2.4. Окутуунун мазмуну	119
2.4.1. Грамматикалык материалдарды окутуу	119
2.4.2. Коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандыруу	148
Экинчи бөлүм боюнча кыскача корутунду	157
Үчүнчү бөлүм. Эне тилин текстке байланыштуу окутууда окуучулардын кебин жана байланыштуу кебин өстүрүү	158
3.1. Окуучулардын кебин байытуунун жолдору	158
3.2. Текстке байланыштуу окутууда байланыштуу кепти өстүрүү	171
Үчүнчү бөлүм боюнча кыскача корутунду	182

Төртүнчү бөлүм. Эне тилин текстке байланыштуу окутууда жазуу иштерин жүргүзүү жана окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо _____	184
4.1. Эне тилин текстке байланыштуу окутууда жазуу иштерин жүргүзүү_	184
4.2. Эне тилин окутууда окуучулардын окуу жетишкендиктерин жана жазуу иштерин баалоо _____	203
Төртүнчү бөлүм боюнча кыскача корутунду _____	243

Бешинчи бөлүм. Педагогикалык экспериментти уюштуруу жана анын жыйынтыгы _____	244
5.1. Педагогикалык экспериментти уюштуруу баскычы жана констатациялоочу материалдарды жыйноо _____	244
5.2. Эксперименттик материалдарды изилдөө баскычы _____	253
Бешинчи бөлүм боюнча кыскача корутунду _____	263
Жалпы корутундулар _____	264
Адабияттардын тизмеси _____	270
Тиркемелер _____	298

Киришүү.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы- башталгыч класста окутуу методикасынын эң негизги бир бөлүмү. Бул бөлүмдө эне тилин үйрөтүүнүн ыкмалары, методдору, милдет- максаттары жана мааниси аныкталат. Илимдин бул тармагы лингвистика, педагогика жана психология илимдери менен тыгыз байланышкан, анткени окутуу жана тарбиялоо иши дайыма эриш- аркак жүргүзүлөрү анык. Бүгүнкү күндө мамлекетибиздин орто мектептеринде, анын ичинде башталгыч класста окутуу илиминин алдында эң маанилүү милдеттер коюлуп жатат. Алардын катарында окуучулардын ой жүгүртүүсүн, ойлоо логикасын, активдүүлүгүн калыптандыруу, окутуунун жаңы ыкмаларын, жолдорун иштеп чыгуу, сабак өтүүнүн илимий жана методикалык деңгээлин жогорулатуу сыяктуу негизги милдеттер турат.

Бул милдеттерди ишке ашыруу менен катар эле кыргыз тилин башталгыч класстарда окутуунун мазмунун, методдорун, окутуунун каражаттарын азыркы талаптарга ылайык иштеп чыгуу зарылдыгы турат. Кыргыз тилин кенже класстын окуучуларына үйрөтүүдө анын теориялык маселелерине, тилдин грамматикасына негизги басым жасалбай, анын практикалык жагына: окуучуларды адабий тилдин нормасында туура, сабаттуу жазууга жана көркөм, мазмундуу сүйлөөгө үйрөтүү, кебинин бай жана ырааттуу болуусуна жетишүү негизги маселе болуп эсептелет.

Кыргыз тилин окутуунун методикасында байланыштуу кепке көңүл буруу алгачкы китептерден, иликтөөлөрдөн, методикалык эмгектерден эле башталган. Алгачкы «Алиппенин» автору И.Арабаев окуучулардын кебин өстүрүүгө өзгөчө көңүл буруп, буга карата атайын тапшырмаларды киргизген. Тунгуч окумуштуулардын бири К.Тыныстанов окуучулардын сөзүн өстүрүү үчүн кыргыз тили сабагында текст менен иштөөгө зор маани берип, өзүнүн бардык окуу китептеринде көптөгөн этнопедагогикалык мазмундагы көркөм тексттерди, элдик макал-лакаптарды кеңири киргизген. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча биринчи окуу куралын жазган

С.Нааматов кыргыз тилин окутуунун негизги максаты катары окуучулардын сөзүн өстүрүүнү аныктаган. Бул аталган тунгуч окумуштуулар кыргыз тилинин грамматикасын сөз өстүрүүнүн, байланыштуу кепти өстүрүүнүн негизги каражаты катары пайдаланышкан. Алгачкы методисттердин бул көз караштары, изилдөөлөрү андан ары улантылбай кыргыз тилин мектепте окутуунун негизги мазмунун тилдин грамматикасы түзүп калган. Куррикулумдун талаптарына ылайык кыргыз тилин окутууда грамматикалык материалдарды өздөштүрүү менен гана чектелбей, тилдин практикалык аспектилерине негизги көңүл бурулууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында белгиленгендей: «Тилдин теориялык курсун окутуу аркылуу окуучулардын кепин өстүрүү, ошондой эле аларды сабаттуу, маданияттуу кеп адебине ээ кылууда тилдин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык, пунктуациялык бардык каражаттарын пайдалануу менен адабий тилде ээн-эркин баяндама, дилбаян, эссе, тезис, макала, жана башкаларды жаза алууга машыктыруу зарыл». [Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. –Б.: 2007.]

Орус тилин окутуу методикасын изилдеген окумуштуулар А. В. Текучев, Т. А. Ладыженская, В. Ч. Капинос, Е. Ч. Никитина, Ф. Буслаев, Н. Н. Сергеева, М. С.Соловейчик, ж.б. сөз өстүрүү иштерин, жол- жоболорун иштеп чыгышып, иш-аракеттин бул түрлөрүн грамматиканы окутуунун ажырагыс бир бөлүгү катары карашкан.

Башталгыч класстарда эне тилин окутуу маселеси окумуштуу-методисттер Амонашвили Ш.А., Антонова Л.Т., Ладыженская Т.А., Лысенкова С.А., Рамзаева Т.А., Соловейчик М.С., ж.б. кеп өстүрүү маселелери Выгодский А.С., Голуб И.Б., Ладыженская Т.А., Леонтьев А.А., Львов М.Р., Ильин Е.И., Капинос В.И., Клюев Е.В., Новотворцева Н.В., Пустовалов П.С., Тихеева Е.И., Торопцев М.С.; тексттин теориясы жана

текст менен иштөө Величко Л.И., Гальперин И., Зарубина Н.Д., Одинцов Н.В., Шанский Н.М., ж.б. эмгектеринде изилденген.

Кыргыз тилинин теориясы жана аны окутуу методикасы боюнча эмгектерди Абдувалиев И., Аширбаев Т., Акматов Т., Акматов Б., Биялиев А., Биялиев К.А., Добаев К., Жапаров А., Иманалиев С., Иманов А., Мукамбетова А., Сартбаев К.К., Осмонкулов А., Үсөналиев С., Чыманов Ж., ж.б., кеп өстүрүү жана байланыштуу кеп боюнча- Давлетов С., Мусаева В., Рысбаев С., Тагаева З., Садабаев А., Эшиев М., ж.б. тексттин теориясы жана текст менен иштөөгө байланыштуу- Маразыков Т.С, Муратов А.Ж, Мусаев С.Ж., Өмүралиева С., Чыманов Ж., ж.б. окумуштуулар жаратышкан.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин эне тили катары окутуу маселелери эң алгач И.Арабаев, К.Тыныстанов, С.Нааматов сыяктуу алгачкы окумуштуулар тарабынан иликтенип, кийин окумуштуу- методисттер. Э.Бердибаев, С.Турусбеков, К.Сартбаев, Б.Рысбекова тарабынан иштелип чыккан “Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы” эмгегинде, К.Сартбаевдин, “Башталгыч класстарда сөз түркүмдөрүн окутууда окуучулардын кебин өстүрүү” аттуу, Б.Рысбекованын “Башталгыч класстарда зат атоочту окутуунун методикасы”, Б.Чокошеванын “Башталгыч класстарда сын атоочту окутуунун методикасы”, А.Мураталиеванын “Башталгыч класстарда этишти окутуунун методикасы”, М.Райымбекованын “Башталгыч класстарда синтаксистик материалдарды окутуу” аттуу кандидаттык диссертацияларында чагылдырылган.

Ал эми башталгыч класстарда эне тилин тексттин негизинде окутуу методикасы илимий изилдөөгө алына элек. Изилдөө ишибиз башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууга багытталган маанилүү милдеттерди илимий- практикалык жактан иликтөөгө арналган.

Башталгыч класстарда эне тилин мезгил талабына шайкеш келген окуу материалы менен окутуу жана өздөштүрүү теориясын иштеп чыгуу, аны окутуунун максаттары менен милдеттерин, анын мазмунун, методдорун, окутууну уюштуруу формаларын белгилөө, окуу каражаттары менен

окутууну көзөмөлдөө ыкмаларын иштеп чыгуу милдеттери негизги милдеттерден болуп эсептелет. Башталгыч класстарда эне тилин окутуу-үйрөтүүнүн учурдун талабына ылайык кабыл алынган мамлекеттик стандарттын мазмунуна шайкеш методикасынын иштелбегендиги, аны окуучулардын жалпы лингвистикалык, коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүүгө багытталган нукта иштеп чыгуу зарылдыгы бул **изилдөө ишинин актуалдуулугун** аныктайт.

Диссертациялык иштин темасы И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик университетинин педагогика факультетинин башталгыч мектепте кыргыз, орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасынын негизги илимий изилдөө иштери менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты: Башталгыч класстарда кыргыз тилин эне тили катары окутуу теориясын жана тажрыйбасын жалпылоо жана аны тексттин жардамы менен окутуу-үйрөтүүнүн илимий- педагогикалык негиздерин иштеп чыгуу аркылуу башталгыч класстарда билим жана тарбия берүүнүн деңгээлин көтөрүү, окуучулардын жалпы лингвистикалык жана коммуникативдик компетенцияларын калыптандыруу жана өнүктүрүүнүн алгылыктуу жолдорун аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Башталгыч класстарда кыргыз тилин эне тили катары окутуудагы педагогикалык, методикалык проблемаларды жана аларды чечүүнүн теориялык жана практикалык мүмкүнчүлүктөрүн белгилөө.
2. Башталгыч класстарда кыргыз тилин эне тили катары окутуу абалын жана тажрыйбасын изилдөө.
3. Башталгыч класстарда кыргыз тилин эне тили катары окутуу методикасы менен лингвистика, лингводидактика, тексттин лингвистикасы, психология, ж.б. илимдеринин өз ара байланышына таянуу менен кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун илимий- методикалык негиздерин иштеп чыгуу.

4. Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун мазмунун, теориялык негиздерин, принциптерин, методун, окутуу каражаттарын иштеп чыгуу.

5. Иштелип чыккан илимий- методикалык материалдардын ылайыктуулугун текшерүү жана өркүндөтүү максатында педагогикалык эксперимент жүргүзүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу:

- башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуу методикасы түшүнүгүнүн маани- маңызы ачылып, анын мазмунуна тактоолор киргизилди;
- башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун жалпы абалы, педагогикалык, методикалык проблемалары, тажрыйбасы ырааттуу жана комплекстүү талдоого алынды;
- кыргыз тилин эне тили катары окутуу процессинин педагогикалык маани- маңызы ачылды;
- башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун мазмуну, теориялык негиздери, окуу каражаттары, окутуу процессин көзөмөлдөөгө алуу ыкмалары иштелип чыкты;
- кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууга карата иштелип чыккан илимий- методикалык сунуштардын ылайыктуулугу педагогикалык эксперимент өткөрүү аркылуу далилденди.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу: диссертациянын жыйынтыктары кыргыз тилин башталгыч класстарда окутуу үчүн окуу программаларын, методикалык колдонмолорду түзөтүүгө жана өркүндөтүүгө жардам берет; башталгыч класстарда кыргыз тилин эне тили катары окутуунун сапатын жогорулатууга көмөкчү болот; башталгыч класстардын мугалимдеринин кесиптик квалификациясын жогорулатууга өбөлгө түзөт; студенттерге, аспиранттарга билим алуу процессинде, окутуучуларга, мугалимдерге, окуу китептеринин авторлоруна кыргыз тилин окутуу ыкмаларын колдонууга керектүү эмгек боло алат.

Коргоого төмөнкүдөй негизги жоболор коюлат:

- Башталгыч билим берүүнүн Мамлекеттик жаңы стандартынын, куррикулумунун кабыл алынышы, башталгыч класстарда кыргыз тилин эне тили катары окутуунун заманбап методикасынын иштелип чыгышын талап кылат;
- башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуу боюнча окуу китептери, окуу- методикалык куралдар окутуунун заманбап талаптарына таянуу менен иштелип чыгууга тийиш;
- изилдөө ишинин жыйынтыгында башталгыч класстарда кыргыз тилин эне тили катары окутуп- үйрөтүүнүн текстке байланыштуу окутуу методикасы, диссертацияда аныкталган максаттары жана милдеттери, иштелип чыккан мазмуну, каражаттары, окутууну уюштуруу формалары, көзөмөлдөө ыкмалары натыйжалуу;
- эне тилин башталгыч класста текстке байланыштуу окутуу процессинде тилдик материалдарды өздөштүрүү кеп өстүрүү менен байланышта жүргүзүлүүгө тийиш.

Изилдөөчүнүн жекече салымы: Башталгыч класстарда кыргыз тилин эне тили катары үйрөтүү процесси, жалпы методикасы алгачкы ирет докторлук диссертация деңгээлинде иликтөөгө алынды, кыргыз тилин башталгыч класстарда окутуу методикасына тактоолор жана толуктоолор киргизилди, дүйнөлүк практикада эне тилин үйрөтүүдө колдонулуп жүргөн методдор жана ыкмалар иликтөөгө алынды, башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу процессинин жоболору жана аны ишке ашырууга зарыл болгон дидактикалык материалдар иштелип чыкты, педагогикалык экспериментте анын натыйжалуулугу аныкталды.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы: изилдөө ишине 6 мектептен (Бишкек шаарындагы №88, Панфилов районундагы А.Осмонов, Ысык-Ата районундагы К.Айдарбеков, Москва районундагы Т.Базаркулов, Тоң районундагы Б.Мамбетов атындагы, орто мектептеринен 966 окуучу жана 15 мугалим тартылды.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарын тастыктоо (апробациялоо).

Диссертация И.Арабаев атындагы КМУнун Башталгыч класстарда кыргыз, орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасынын жыйынында өткөрүлдү. Изилдөөнүн негизги натыйжалары баяндама түрүндө болуп, илимий- практикалык конференцияларда (И.Арабаев атындагы КМУ, Бишкек- 2009-ж., 2010-ж, 2011-ж, 2012-ж, 2013-ж, К.Тыныстанов атындагы ИМУ, Каракол, 2013-ж, Ж.Баласагын атындагы КУУ, Бишкек, 2013-ж, КББА, Бишкек, 2013-ж.) өткөрүлдү. Мындан тышкары изилдөө маселелерине байланыштуу макалалар Россиянын илимий-методикалык басылмаларында жарыяланды. (2016-ж.) Изилдөөнүн негизинде жазылган окуу китеби, окуу китебине карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо республиканын мектептеринин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуу процессинде апробациядан өткөрүлдү.

Изилдөөнүн этаптары: изилдөө 2007-2013- жылдарда үч этапта жүргүзүлдү. Эксперименталдык база катары Бишкек шаарынын, Чүй, Ысык-Көл областтарынын мектептери (Бишкек шаарындагы №88, Панфилов районундагы А.Осмонов атындагы, Ысык-Ата районундагы К.Айдарбеков атындагы, Москва районундагы Т.Базаркулов атындагы, Тоң районундагы Б.Мамбетов атындагы орто мектептер) тандалып алынды. Илимий-теориялык материалдар И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде окулган дарстар аркылуу сынактан өткөрүлдү.

Биринчи этапта (2009-2011- жылдар) башталгыч класстарда кыргыз тилин эне тили катары окутуп- үйрөтүүнүн проблемалары, жалпы абалы аныкталып, изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери белгиленди. Изилдөөнүн гипотезасы белгиленип, кыргыз тилин башталгыч класстарда текстке байланыштуу окутууну моделдештирүүнүн негизги принциптери иштелип чыкты. Эксперименттин констатациялоочу маалыматтарды алуу баскычы башталды.

Экинчи этапта (2011-2013- жылдар) изилдөө иши жүргүзүлүп, иштелип чыккан натыйжалар талданып, жалпылаштырылды. Тандалып

алынган мектептердин башталгыч класстарында кыргыз тили сабактарынын өтүлүшүнө байкоо жүргүзүлүп, педагогикалык эксперимент уюштурулду.

Үчүнчү этапта (2013-2015- жылдар) башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу боюнча педагогикалык эксперимент жыйынтыкталып, изилдөөнүн натыйжалары жалпылаштырылды жана алардын негизинде диссертациялык иш жазылып бүттү.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы:

Диссертациялык иштин негизги идеялары 3 окуу китеби, 4 методикалык колдонмо, 3 типтүү программа, 1 монография, 4 окуу куралы, 30 илимий макалада чагылдырылган. Ошондой эле изденүүчүнүн 40 жылдык илимий-педагогикалык тажрыйбасы жалпылаштырылган.

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, практикалык баалуулугу, коргоого коюлуучу негизги жоболору, изденүүчүнүн жекече салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын эксперименттен өткөрүлгөндүгү тууралуу маалыматтар орун алды.

Биринчи главада башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун педагогикалык-психологиялык, лингвистикалык негиздери, кыргыз тилинин теориялык жана аны эне тили катары окутуу маселелери, текстти эне тилинде өстүрүүнүн негизги каражаты катары кароо маселелери, башталгыч класстарда окутуп-тарбиялоонун маани-маңызы иликтенди.

Экинчи главада башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун абалы, эне тилин текстке байланыштуу окутуунун дүйнөлүк тажрыйбасы кыскача талданып, кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун методикалык негиздери аныкталып, текстке байланыштуу окутуунун формалары, ыкмалары, каражаттары, методдору, модели сунушталды.

Үчүнчү главада башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда окуучулардын кебин жана байланыштуу кебин өстүрүүнүн жолдору, ыкмалары аныкталып, грамматикалык материалдарды

өздөштүрүүнү сөз өстүрүү иши менен тыгыз байланышта кароо маселелери белгиленди.

Төртүнчү главада башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда жазуу иштерин жүргүзүү, жазуу иштерин жана окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоонун максаттары, методдору, түрлөрү, ыкмалары иликтөөгө алынды.

Бешинчи главада педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана анын жыйынтыктары чагылдырылды. Жалпы корутундуда изилдөөнүн жыйынтыктарынан келип чыккан корутундулар жана практикалык сунуштар орун алды.

Тиркемеде башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуу сабактарынын максаттары жана көрсөткүчтөрү, кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун календардык планы жана 2-3-4-класстардын окуучуларынын кыргыз тили боюнча билимин баалоо үчүн тесттик тапшырмалар жайгаштырылды.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, 5 главадан, жалпы корутундудан, адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Жалпы көлөмү- 357 бет, анын ичинде негизги текст- 270 бет, 392 адабияттын тизмеси жана тиркемелер берилген.

Биринчи бөлүм.

Кыргыз тилин окутуунун педагогикалык- психологиялык жана лингвистикалык негиздери.

1.1. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун педагогикалык-психологиялык негиздери.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы- башталгыч класста окутуу методикасынын эң негизги бир бөлүмү. Бул бөлүмдө эне тилин үйрөтүүнүн ыкмалары, методдору, милдет- максаттары жана мааниси аныкталат. Илимдин бул тармагы лингвистика, педагогика жана психология илимдери менен тыгыз байланышкан, анткени окутуу жана тарбиялоо иши дайыма эриш- аркак жүргүзүлөрү анык. Кыргыз тилинин теориялык жана аны эне тили катары окутуу маселелерине, текстти эне тилинде кеп өстүрүүнүн негизги каражаты катары кароо маселелерине көптөгөн окумуштуу методисттер кайрылышкан.

Бул милдеттерди ишке ашыруу менен катар эле кыргыз тилин башталгыч класстарда окутуунун мазмунун, методдорун, окутуунун каражаттарын азыркы талаптарга ылайык иштеп чыгуу зарылдыгы турат. Кыргыз тилин кенже класстын окуучуларына үйрөтүүдө анын теориялык маселелерине тилдин грамматикасына негизги басым жасалбай, анын практикалык жагына: окуучуларды адабий тилдин нормасында туура, сабаттуу жазууга жана көркөм, мазмундуу сүйлөөгө үйрөтүү, кебинин бай жана ырааттуу болуусуна жетишүү негизги маселе болуп эсептелет.

Кыргыз тилин окутуунун методикасында байланыштуу кепке көңүл буруу алгачкы китептеринен, иликтөөлөрдөн, методикалык эмгектерден эле башталган. Алгачкы «Алиппенин» автору И.Арабаев окуучулардын кебин өстүрүүгө өзгөчө көңүл буруп, буга карата атайын тапшырмаларды киргизген. Тунгуч окумуштуулардын бири К.Тыныстанов окуучулардын сөзүн өстүрүү үчүн кыргыз тили сабагында текст менен иштөөгө зор маани берип, өзүнүн бардык окуу китептеринде көптөгөн этнопедагогикалык мазмундагы көркөм тексттерди, элдик макал-лакаптарды кеңири киргизген.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча биринчи окуу куралын жазган С.Нааматов кыргыз тилин окутуунун негизги максаты катары окуучулардын сөзүн өстүрүүнү аныктаган. Бул аталган тунгуч окумуштуулар кыргыз тилинин грамматикасын, сөз өстүрүүнүн, байланыштуу кепти өстүрүүнүн негизги каражаты катары пайдаланышкан. Алгачкы методисттердин бул көз караштары, изилдөөлөрү андан ары улантылбай кыргыз тилин мектепте окутуунун негизги мазмунун тилдин грамматикасы түзүп калган. Куррикулумдун талаптарына ылайык кыргыз тилин окутууда грамматикалык материалдарды өздөштүрүү менен гана чектелбей, тилдин практикалык аспектилерине негизги көңүл бурулууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнү мамлекеттик стандарттарында белгиленгендей: «Тилдин теориялык курсун окутуу аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү, ошондой эле аларды сабаттуу, маданияттуу кеп адебине ээ кылууда тилдин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык, пунктуациялык бардык каражаттарын пайдалануу менен адабий тилде ээн-эркин баяндама, дилбаян, эссе, тезис, макала, жана башкаларды жаза алууга машыктыруу зарыл». [Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. –Б.: 2007.]

Орус тилин окутуу методикасын изилдеген окумуштуулар А. В. Текучев, Т. А. Ладыженская, В. Ч. Капинос, Е. Ч. Никитина, Ф. Буслаев, Н. Н. Сергеева, М. С.Соловейчик, ж.б. сөз өстүрүү, жазуу иштерин, анын ичинде баяндама жазуунун жол- жоболорун иштеп чыгышып, иш-аракеттин бул түрлөрүн грамматиканы окутуунун ажырагыс бир бөлүгү катары карашкан.

Башталгыч класстарда эне тилин окутуу маселеси окумуштуу-методисттер Амонашвили Ш.А., Антонова Л.Т., Занков А.В., Лысенкова В.А., Рамзаева Т.А., Соловейчик М.С. кеп өстүрүү маселелери Выгодский А.С., Голуб И.Б., Ладыженская Т.А., Леонтьев А.А., Львов М.Р., Ильин Е.И., Капинос В.И., Клюев Е.В., Новотворцева Н.В., Пустовалов П.С., Тихеева

Е.И., Торопцев М.С.; тексттин теориясы жана текст менен иштөө Величко Л.И., Гальперин И., Зарубина Н.Д., Одинцов Н.В., Шанский Н.М., ж.б. эмгектеринде изилденген.

Кыргыз тилинин теориясы жана аны окутуу методикасы боюнча эмгектерди Абдувалиев И., Аширбаев Т., Акматов Т., Акматов Б., Биялиев А., Биялиев К.А., Добаев К., Жапаров А., Иманалиев С., Иманов А., Мукамбетова А., Сартбаев К.К., Осмонкулов А., Үсөналиев С., Чыманов Ж., ж.б. кеп өстүрүү жана байланыштуу кеп боюнча- Давлетов С., Мусаева В., Рысбаев С., Тагаева З., Садабаев А., Эшиев М., ж.б. тексттин теориясы жана текст менен иштөөгө байланыштуу- Маразыков Т.С, Муратов А.Ж, Мусаев С.Ж., Өмүралиева С., Чыманов Ж., ж.б. окумуштуулар жаратышкан.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуу маселелери Э.Бердибаев, С.Турусбеков, К.Сартбаев, Б.Рысбекова тарабынан иштелип чыккан “Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы” эмгегинде, К.Сартбаевдин, “Башталгыч класстарда сөз түркүмдөрүн окутууда окуучулардын кебин өстүрүү” аттуу, Б.Рысбекованын “Башталгыч класстарда зат атоочту окутуунун методикасы”, Б.Чокошеванын “Башталгыч класстарда сын атоочту окутуунун методикасы”, А.Мураталиеванын “Башталгыч класстарда этишти окутуунун методикасы”, М.Райымбекованын “Башталгыч класстарда синтаксистик материалдарды окутуу” аттуу кандидаттык диссертацияларында чагылдырылган.

Бүгүнкү күндө мамлекетибиздин орто мектептеринде, анын ичинде башталгыч класста окутуу илиминин алдында эң маанилүү милдеттер коюлуп жатат. Алардын катарында окуучулардын ой жүгүртүүсүн, ойлоо логикасын, активдүүлүгүн калыптандыруу, окутуунун жаңы ыкмаларын, жолдорун иштеп чыгуу, сабак өтүүнүн илимий жана методикалык деңгээлин жогорулатуу сыяктуу негизги милдеттер турат.

Азыркы учурда окутуунун өркүндөтүлгөн жаңы технологиялык негиздери кеңири жайылтылууда. Алар ар кандай формада, мисалы: сабак- лекция, сабак- жомок, сабак- оюн, сабак- экскурсия, сабак- диспут,

интеграцияланган сабак түрүндө болуп, башталгыч класстардын мугалимдеринин ишинде практикаланып жатат.

Сабактын мындай формалары окуучунун ар тараптан өсүшүнө жол ачуучу иш- аракет катарында кабыл алынууда. Өзгөчө окуучунун акыл- оюн өстүрүү азыркы учурдагы башталгыч класста окутуунун негизги милдеттеринин бири болуп саналат.

Кыргыз тилин окутуу аркылуу мугалим окуучунун акыл- оюн өстүрүү, өз алдынча иштөө активдүүлүгүн калыптандыруу, өтүлө турган материалды жеткилең түшүнүүнү камсыз кылуу, тилдик материалды салыштырууга, айырмалоого, анализдөөгө үйрөтүү сыяктуу милдеттерди жетекчиликке алат.

Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда окуучуларга билим берүү жана алардын акыл- оюн өстүрүү бирдиктүү процесс катарында ишке ашырылат. Сабакта ар түрдүү методикалык ыкмалар колдонулуп, ар түрдүү көнүгүүлөр иштетилет. Бул окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырат.

Башталгыч класстарда грамматиканы окутуу кыргыз тилин окутуудагы негизги бөлүмдөрдүн бири. Бул бөлүмдү окутуунун методикасын иштеп чыгууда педагогика жана психология илимдериндеги жаңылыктар, анын ичинен проблемалык окутуу, инсанга багытталган окутуу идеялары жетекчиликке алынды.

Педагогика илиминдеги жаңы идеялар, жаңы ыкмалар, окутуу- тарбиялоодогу жаңылыктар окутуунун эффективдүү, алгылыктуу методдорун, жол- жоболорун жана ыкмаларын издеп табууга жол ачат жана теорияны практика менен байланыштыруу, окуучулар менен индивидуалдуу иштөө, окутуудагы көрсөтмөлүүлүк сыяктуу принциптер жетекчиликке алынат.

Психология илиминдеги принциптер менен жоболор окуучулардын билим деңгээли менен жаш өзгөчөлүгүнө карата окутуунун жолун аныктоого,

тилдик маалыматтарды өздөштүрүүгө жолтоо болуп жаткан негизги себептерди табууга мүмкүнчүлүк ачат.

Башталгыч класстарда окутуунун негизги максаты окуучулардын таанып- билүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган. Муну иш жүзүнө ашырууда кабыл алуу, эске тутуу, ой жүгүртүү сыяктуу психологиялык бирдиктер аркылуу окуучулар индукция, дедукция, анализ, синтез салыштыруу сыяктуу ыкмалар менен иш жүргүзүшөт жана тилдик материалдарды үйрөнүп, жыйынтыктап, ой жүгүртүп, кабыл алышат. Мына ошентип, эне тилин үйрөнүүгө кеңири мүмкүнчүлүк ачылат. Демек, кыргыз тилин окутуунун методикасы психология илими менен да тыгыз байланышта экендиги талашсыз.

Башталгыч класста окутуу ишинде төмөнкүдөй проблемалар: окуучуларга билимдин негиздерин даяр түрүндө бербестен, алардын өздөрүн активдүү катыштыруу, окуучулардын ой жүгүртүүсүн калыптандыруу, өз алдынча иштөөгө машыктыруу сыяктуу маселелер көптөгөн окумуштуулар тарабынан изилденип, окутуунун жаңы методдору, ыкмалары иштелип чыкты.

Окутуу ишиндеги жаңылыктар республикабыздын окумуштуу-методисттери жана алдыңкы, тажрыйбалуу мугалимдери тарабынан жылуу кабыл алынды. Окутуудагы проблемалуулуктун мааниси, проблемалык кырдаалды түзүүнүн жолдору, аны жүзөгө ашыруунун ыкмалары жөнүндөгү маселелер республиканын алдыңкы мугалимдеринин иш-тажрыйбасында колдонулууда. Алар төмөнкүдөй багыттарда:

- окутуунун турмуш менен байланышын күчөтүү;
- салттуу (традициялык) сабактын түзүлүшүнө жаңылык киргизүү;
- окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө жетишүү;
- ой жүгүртүүчү тапшырмаларды берүү;
- окуучулардын билим деңгээлин эске алуу менен алардын билимге болгон умтулуусун күчөтүү багыттарында жүргүзүлөт.

Башталгыч класстын окуучуларынын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу жана сабакты кызыктуу жана жандуу өтүүгө карата багыт алууда жогорудагыдай иш- аракеттер жетекчиликке алынат.

Чыгармачылык мүнөздөгү сабак окутуунун методдорун өркүндөтүүгө түрткү берет, ошол эле учурда мугалимден түйшүктүү эмгекти талап кылат. Сабакка даярданууда анын илимий, психологиялык, логикалык, дидактикалык, тарбиялык жактары сөзсүз эске алынууга тийиш. Суроолор, тапшырмалар окуучулардын активдүүлүгүн күчөтөт, окуучуларды издентет, ойлонтот, окуучулардын билим алууга болгон аракеттери артып, өз алдынча иштөөгө машыгышат. Ал эми бул иш- аракеттер башталгыч класста окутуунун эң негизги иш- аракеттеринен болуусу зарыл. Суроо-тапшырмалар окуучунун билим деңгээлине жараша болууга тийиш, башкача айтканда, өздөштүрүлүүчү материал окуучу аткара ала тургандай мүнөздө болушу керек. Бул окуучуга жасалган дифференциалдуу мамиле ар бир окуучуну сабакка активдүү катышууга тартат.

Сабак окутуунун максатына, өтүлүүчү теманын өзгөчөлүгүнө жараша ар түрдүү формада уюштурулушу мүмкүн. Айрым учурда сабак мугалимдин түшүндүрүүсү, аңгемелешүү, тапшырмаларды аткаруу тартибинде жүргүзүлсө, дагы бир учурда суроолор аркылуу окуучулардын билимин текшерүү, жалпылоо, жыйынтык чыгаруу, кайталоо, өз алдынча иштөө түрүндө уюштурулат. Бул мугалимдин чыгармачылыгына байланыштуу. Анын илимий жана методикалык даярдыгы канчалык күчтүү болсо, сабак ошончолук кызыктуу өтөт. Улуу педагог В.Сухомлинский айткандай: “Сабак- бул мугалимдин жалпы жана педагогдук маданиятынын күзгүсү, анын интеллектуалдык деңгээлинин өлчөмү, анын билим маалыматынын көрсөткүчү”. (113,187-б.)

Сабактын деңгээли жалаң эле мугалимдин чеберчилигине, окуу куралдарын пайдаланууга, ар кандай методдорду колдонууга негизделбестен, муну менен катар психологиялык шарттарга да байланыштуу болот.

Окуучулардын акыл- эсинин өнүгүшүнө, алардын окууга карата болгон мамилесине, өз алдынча иштей билүүсүнө да байланыштуу.

Ошондуктан сабактын психологиялык жагына көңүл бурууда эки нерсе эске алынууга тийиш:

1. Сабактын мугалим тарабынан уюштурулушу.
2. Окуучулардын сабакка карата болгон мамилеси.

Бүгүнкү күндө сабактын жаңы формаларына, өркүндөтүлгөн сабакка көп көңүл бурулууда.

Бул окуучунун сабакка көңүл буруусун, ой жүгүртүүсүн, эмоциясын, кызыгуусун активдештирүүнү жана алардын чыгармачылык менен алдынча иштей билүүсүн камсыз кылат. (114,19-б.)

Окутуунун бул концепциясына ылайык мугалим сабакты төмөнкүдөй багыттарда алып баруусу керек:

1. Өздөштүрүлүүчү материалдын негизги учурларын аныктай билүү.
2. Билимдердин негиздерин жалпылоо, өз ара салыштыруу, оюн ирети менен баяндоого жетишүү.
3. Өз алдынча иштөө, кыйынчылыктарды жеңе билүү, чыгармачылык мүнөздөгү тапшырмаларды аткара билүүгө үйрөнүү.
4. Эмоциялык сезимдерди өнүктүрүү.
5. Өздөштүрүлгөн билимдерин турмушта колдоно билүүгө машыгуу. (114,20-б.)

Окутуунун кайсы методу болбосун, ал сабак аркылуу гана жүзөгө ашырыла тургандыгы анык. Сабак жөнүндө көптөгөн окумуштуулар: Ю.Б. Зотов, И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, Л.Г.Охотина, В.А.Онищук, Б.Г.Пановдор өздөрүнүн эмгектерин жазышып, анын көп кырдуу жактарын аныкташкан.

Жаш муундарга билим жана тарбия берүүдө сабактын мааниси зор. Андыктан улуу педагог Я.А.Коменский айткандай, сабак кызыктуу жана жандуу болууга тийиш. Сабактын андай деңгээлде болушу үчүн аны уюштуруунун шартын, жолун жакшы билүү керек. Бизде анын эки шарты

белгилүү: жалпы педагогикалык жана дидактикалык.

Белгилүү окумуштуу, профессор М.И.Махмутов жалпы педагогикалык төмөнкүдөй шарттарды белгилеген:

1. Чыгармачыл, тажрыйбалуу, билимдүү мугалимдин болушу;
2. Окутуунун талапка ылайык деңгээлде уюштурулушу.
3. Талапка ылайык окуу китеби, окуу куралдарынын, кошумча окуу каражаттарынын болушу.
4. Көрсөтмө куралдардын, техникалык каражаттардын болушу.
5. Окуучу менен мугалимдин ортосундагы жылуу мамиле.

Ал эми дидактикалык шарттарга төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

1. Өздөштүрүлүүчү материал илимдин ошол тармагындагы жаңылыктар менен коштолуп турууга тийиш.
2. Жаңы өздөштүрүлүүчү материал улуу педагог Я.А.Коменскийдин айтуусу боюнча жөнөкөйдөн татаалга, белгилүүдөн белгисизге, жеңилден оорго деген дидактикалык принциптин негизинде өтүлүүгө тийиш.
3. Көрсөтмөлүүлүктүн болушу.
4. Окутуунун методдорун окуучулардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен тандап алуу.
5. Окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу.

Мына ушул эки тараптуу шарттардын аткарылгандыгына байланыштуу сабактын өтүлүш деңгээли белгиленет.

Сабактын түрлөрү көп, алар окутуунун мазмунуна, максатына, өтүлүүчү материалдын мүнөзүнө жараша классификацияланат. Окумуштуу-педагогдор В.А.Онищук, П.Б.Зотов, М.И.Махмутовдордун эмгектеринде сабактын төмөнкүдөй түрлөрү көрсөтүлгөн:

- жаңы билимдерди өздөштүрүү сабагы;
- машыгууларды жана көнүгүүлөрдү калыптандыруу сабагы;
- билимдерди, машыккандарды, үйрөнгөндөрдү жалпылоо сабагы;
- окуучулардын билим деңгээлин баалоо жана текшерүү сабагы;

- аралаш сабак. (74,80- б.)

Азыркы учурдагы башталгыч класстардаэне тили сабагын өтүүгө кандай талаптар коюлат?

Эң биринчиден, бул- сабактын үч чечилүүчү максатынын (билим берүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк тарбия берүүчүлүк) органикалык биримдиги.

Экинчиден, сабакта жагымдуу, бири- бирин урматтоочу, бири- бирин түшүнүүчү мамиленин, атмосферанын болушу, окуучулар менен мугалимдердин ортосундагы кызматташтыктын болушу; (11,35- б.)

Үчүнчүдөн, сабак лингвистикалык жактан сабаттуу болуусу керек. Андамугалим тарабынан маселелердин туура түшүндүрүлүшү, дидактикалык материалдардын туура тандалып алынышы талап кылынат.

Төртүнчүдөн, сабак аягына чыккан, “бүткөн педагогикалык чыгарма” болууга тийиш, (М.Н.Скаткин) анын белгилүү бир логикасы болуп, ал жалаң гана мугалимге эмес, окуучуларга да түшүнүктүү болсун. Бул талапты аткарууга мугалим сабакка даярданып жана аны уюштурууну ойлонуп жатып, анын негизги ядросун, чечилүүчү максатын аныктап алып, андан кийин ал максатка жетүүнүн этаптарын белгилеп, окутуунун жолдорун жана каражаттарын издөө керек.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда окутуунун төмөнкүдөй методдор жана ыкмалары колдонулуп келе жатат жана колдонулууда:

- түшүндүрүү- көрсөтүү методу;
- проблемалык окутуу;
- окутуудагы кызматташтык;
- инсанга багытталган окутуу.

Түшүндүрүү- көрсөтүү методунда мугалим жаңы материалды түшүндүрөт, грамматикалык эрежелерди айтып берет. Мында мугалимдин түшүндүрүүсү үстөмдүк кылат да, проблемалык кырдаал түзүлбөйт. Окуучулар мугалимдин түшүндүрүүсү жана көрсөтмөсү менен

тапшырмаларды аткарышат. Окутуунун бул методунда окуучулардын ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө, өз алдынча иштөөгө машыктырууга көп көңүл бурулбай калат.

Ал эми проблемалык окутууда мугалим өздөштүрүлүүчү материалдардын татаал маселелерин гана түшүндүрөт да, окуучулардан калгандарын өздөрү өздөштүрүүсүн талап кылат. Бул үчүн атайын суроо-тапшырмалар берилет. Окуучулар өз алдынча ой жүгүртүшүп, салыштырып, корутундулап, аныктама чыгарышат, алардын активдүүлүгү артып, аракеттери жанданып, изденет.

Окуучулар менен мугалимдин кызматташуусу жана окуучулардын бири-бири менен кызматташуусу да проблемалык окутуу методу сыяктуу эле сабак процессиндеги окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн, активдүүлүгүн арттырат.

Инсанга багытталган окутуу – көңүл борборунда бала болгон окутуу. И.С.Якиманскаянын аныктамасына ылайык, инсанга багытталган окутуу “окуучуну бүтүндөй билим берүү процессинин башкы каарманы катары таануу” дегенди билдирет. Бүтүндөй окуу процесси ушул негизги жобого шайкеш келтирилиши керек.

Бул окутууда окуучунун субъективдүүлүгүн эске алуу менен, окуу процессинин мазмуну да, методдору да, эң башкысы, мугалим менен окуучунун мамилесинин стили да аныкталат. Окуучу окуу процессинде мугалимдин тең укуктуу өнөктөшү деп таанылат. Мугалим ар бир окуучунун интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүн изилдеп-үйрөнүп, алардын жөндөм өзгөчөлүктөрүнө жараша тапшырма берүүсү талап кылынат. Инсанга багытталган окутуу башталгыч класста окутуунун негизги багыттарынын бири болууга тийиш. Ал окутуунун натыйжалуулугун арттырууга, окуучулардын инсан катары калыптануусуна жагымдуу шарт түзөт.

Окутуунун мындай жолдорун уюштурууда суроо-тапшырмалар, проблемалык кырдаал түзүү сыяктуу элементтери пайдаланылат. Окуучулардын активдүүлүгүн арттырууда суроо-тапшырмалардын мааниси

абдан чоң, анткени суроолорго жооп берүү, тапшырманы аткаруу, проблеманы чечүү үчүн окуучулар изденип, ойлонот. Ал эми проблемалык суроолорду түзүүдө, тапшырмаларды берүүдө төмөнкүдөй шарттар эске алынат.

а) өтүлгөн жана жаңы өтүлүүчү материалдардын ортосундагы байланыштын болушу; б) ой жүгүртүүнү, изденүүнү талап кылуучу мүнөзү; в) билим берүүчүлүк мүнөзү.

Суроо- тапшырмаларды аткарууда баарынан мурда өтүлө турган материал алдын- ала талкууга алынат. Окуучулар суроолорго жооп берүү, тапшырмаларды аткаруу аркылуу билимдин негиздерин өздөштүрүшүп, өз адынча иштөөгө машыгышып, активдүүлүгү артат.

Тапшырмалар мугалимдин жардамысыз, окуучулардын толук өз алдынчалыгы менен аткарылат жана бул жерде мугалимдин кийлигишүүсүнүн зарылдыгы жок. Окуучулар жаңы өздөштүрүлүүчү материалдарды өз алдынча ой жүгүртүп, изилдөө менен кабыл алышат. Башталгыч класстарда кыргыз тили сабагын өтүүдө:

- өтүлгөн тема менен жаңы теманын ортосунда байланыштын түзүлүүсү;
- мугалимдин окуучулардын сабакка активдүү катышуусун камсыз кылуу максатында аларга проблемалуу суроолорду бере алуусу;
- окуучулардын өз алдынча изденип, аракеттенүүсү, ой жүгүртүүсүнүн ишке ашышы;
- мугалим менен окуучулардын ортосундагы кызматташтык;
- жыйынтык чыгарууга, талдоого, салыштырып изилдөөгө багыт берилгендиги талап кылынат.

Мисалы, 4-класста өтүлгөн “Текстке план түзүү” аттуу темадагы бир сабакты алып көрөлү:

Сабактын темасы: Текстке план түзүү

Сабактын максаттары:

- билим берүүчүлүк: тексттин мазмундук бөлүктөрүнүн чегин ажыратууну, ага карата план түзүүнү үйрөнүшөт.

- өнүктүрүүчүлүк: И. Арабаевдин «Жакшы бала», «Жаман бала», «Мукаш» аңгемелеринин негизинде тексттин мазмунуна талдоо жүргүзүү менен анын башталышын, өнүгүшүн, жыйынтыкталышын ажыратышат.
- тарбия берүүчүлүк: жакшы жана жаман баланын иш-аракеттерин салыштыруу менен жакшы баладай болууга умтулушат.

Көрсөткүчтөр:

- текстке план түзө алса;
- анын башталышынын, өнүгүшүнүн, жыйынтыкталышынын чегин ажырата алса;
- сөздүк менен иштей алса;
- сөздөн сөз жарата алса;
- сүрөткө карап текст түзө алса;
- жакшы жана жаман баланы салыштыруу менен Венндин диаграммасын түзө алса;
- жакшы менен жаманды ажырата билсе.

Сабактын тиби: интерактивдүү

Сабактын формасы: Венндин диаграммасы

Сабактын жабдылышы: таблица, тексттер, флипчарт, маркерлер.

Процедура: окуучулар жакшы жана жаман баланын иш-аракеттери жөнүндө айтышат. Алар флипчартка жазылат.

«Жакшы бала» жана «Жаман бала» тексттеринин негизинде Венндин диаграммасын түзүшөт (топтордо иштешет).

Тексттер:

Жакшы бала

Жакшы бала ар убакыт жакшы иштерди жасайт, жаман ишти жасабайт. Жаман сөздөрдү сүйлөбөйт, жолдоштору менен урушпайт. Сабакка кечикпей барат, жолдо ойноп жүрбөйт, өз орундугуна барып отурат. Мугалимдин айтканын угуп, сабагын билүүгө умтулат. Бети- колун жууйт, окуудан кайтканда ойноп, кийимдерин жыртпайт. Ата- энесин көргөндө саламдашат.

Жаман бала

Жаман бала тартипсиз болот, жаман сөздөрдү көп сүйлөйт, сабагын жакшы окубайт. Жолдошун урушуп иренжитет. Мугалиминин сөзүн укпайт. Бети- колун жуубайт. Сабактан келатканда ойноп, кийимдерин жыртат. Өзүнөн улууларга салам бербейт, ата- энесин сыйлабайт, аларга каяша айтат, үйүндө ушундай иштерди иштейт.

(И.Арабаев)

Окуучулар аткарган иштерин презентациялашат жана мугалимдин жардамы менен жыйынтыкташат.

Потенциалы: окуучулар тексттин мазмунуна талдоо жүргүзүү аркылуу өз турмушу менен байланыштырат, тексттин башталышы, өнүгүү, жыйынтыкталуу чегин ажыратууга багыт алышат.

- «Мукаш» текстине карата түзүлгөн пландын үлгүсүн пайдалануу менен «Жакшы бала», «Жаман бала» тексттерине план түзүшөт.

МУКАШ

Жаздын күнү эле. Биздин мектептин балдары окуп жатышкан.

Мукаш да биз менен окучу. Мукаш абдан жалкоо окуучу эле. Бир күнү Мукаш мектепке барам деп үйүнөн чыкты да, жалкоолугу кармап токойго кетип калды. Токойдон сайрап жаткан бир кооз чымчыкка кезикти. Чымчыктын ыры Мукашка абдан жакты.

“Бул ырды кайдан үйрөндүң?”- деп сурады.

“Мектептен үйрөндүм,”- деди да чымчык учуп кетти.

Мукаш башка бир чымчыкка кезигип:

“Мага бир аз сайрап берчи,”- деди.

Чымчык:

“Мен сендей бекер эмесмин, ойногонго убактым жок,”- деп жооп берди.

Мукаш андан ары жүрүп олтуруп, бал тартып жаткан аарыга кезикти.

“Кел, аары, кубалашып ойнойбуз”,- деди эле, аары:

“Мен бекер эмесмин. Ойногонго убактым жок. Балдарыма бал тартамын, кышка азык даярдаймын,”- деп жооп кайтарды. Дүйнөдө бекер жүргөн жан жок экенин билген соң, Мукаш мектепке жүгүрдү. Ошондон кийин гана Мукаш жалкоолугун таштап, жакшы шакирт болду.

Текст төрт бөлүктөн турарын байкадыңар. Биринчи абзацта Мукаш деген жалкоо бала жөнүндө маалымат берилди. Экинчи бөлүмдө анын кооз чымчыктарга, ал эми үчүнчү бөлүмдө аарыга жолукканы

жөнүндө айтылды. Төртүнчү бөлүмдө Мукаштын оңолгондугу жөнүндө баяндалды. Демек, планды да ошого жараша төмөнкүдөй түзүүгө болот:

План:

1. Мукаш- жалкоо окуучу.
  2. Токойдогу кооз чымчыктар.
  3. Мукаш менен аарынын сүйлөшкөнү
  4. Мукаш оңолду.
- Сөздөн сөз, андан сүйлөм, сүйлөмдөн текст жаратышат.
  - Сөздүктү дептерлерине жазып, аларды жатташат жана сүйлөмдөрдү түзүшөт.

Сөздүк:

бекер эмесмин- бош эмесмин
шакирт- окуучу, үйрөнүүчү

- Үйдөн сүрөттөргө карата текст түзүп келүү тапшырмасы берилет.
- Окуучулардын билими көрсөткүчтөргө ылайык бааланат.

Бул сабакта жаңы өздөштүрүлүүчү материал мугалим тарабынан даяр түрүндө берилбестен, окуучулардын өздөрү аркылуу изилденип, талданып, кабыл алынды. Мындай кырдаалда, психологдордун айтуусуна караганда, окуучулардын ой жүгүртүүсү активдүү аракетке келет да, алдына коюлган суроолорду чечүүгө бардык күчүн жумшайт.

Мындай сабактын түрүндө окуучунун алдына окуу маселесин коюуга негизги көңүл бурулат. “Окуучунун алдына окуу маселесин коюу- бул аны ошол маселенин чечилишин талап кылуучу кырдаалга киргизүү болуп саналат.” (96, 386- б.)

Окуучунун алдына окуу маселесин коюу эле жетишсиз, мугалим тарабынан коюлган суроо окуучу тарабынан кабыл алынышы, анын өздүк маселесине айланууга тийиш. (96, 29- б.)

Окуу маселесин коюунун 2 негизги талабы бар:

Окуучулар коюлган маселеден жаңы белгисиз нерсени көрө билүүлөрү керек; алар бул маселени чечүүнү каалап, ага умтулуулары керек.

Мугалим тарабынан берилген бардык эле тапшырмаларды окуу маселеси деп атоого мүмкүнбү? Кандай маселени, же коюлган проблеманы окуу маселеси деп кароого болот? Жогоруда айтылгандай, окуучу андан бир нерсени билип алуу зарылчылыгын көрө алганда гана. Ал эми окуучу өзү үчүн белгисиз болгон, жаңы маалыматтарды билүүгө умтулат. Демек, мугалим окуу маселесин мына ошол жаңы, белгисиз маалыматтардын айланасында коюуга аракеттенүүсү керек.

Башталгыч класстарда кыргыз тили сабагын өтүүдө окуу маселесин алдыга коюунун принциптерине төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

Биринчи кезекте берилүүчү түшүнүк жалпы мүнөздө болуп, андан кийинки темалар ошол биринчи теманы тактоо, конкреттештирүү иретинде болуусу керек.

Жаңы түшүнүктү окуучуларга берүүдөн мурун мугалим анын пайда болуусунун турмуштук зарылчылыгын түзүүгө тийиш билимди даяр түрүндө бербөө керек: окуучуларды өз алдынча изденүүгө, жыйынтыктарды, гипотезаларды чыгарууга багытоо зарыл.

Өздөштүрүлүүчү материалдын эрежесин жаңы маалымат, мазмун боюнча окуучулар өз алдынча изденип иштегенден кийин гана берүү керек. Эрежени окуучулар өздөрү чыгарып, өз сөзү менен түзсө, жаттап алууга караганда эсинде көбүрөөк сакталат.

Бир тапшырмадан экинчи тапшырмага өтүү окуучулар үчүн даана, так коюлууга тийиш. Эгерде мугалим окуучулардын алдына окуу маселесин туура койгон болсо, анда алар биринчи маселени чечүү аркылуу экинчисине өз алдынча багыт ала алышат.

Мисал катарында төмөнкүдөй сабактын болжолдуу үлгүсүн сунуш кылабыз:

Сабактын темасы: Сөз айкашы

Сабактын максаттары:

билим берүүчүлүк: сөз айкашы жөнүндө маалымат алышат.

өнүктүрүүчүлүк: сөз айкашынын тутумун, түзүлүшүн, сүйлөмдөгү ордун, сүйлөмдөн айырмасын билишет.

билим берүүчүлүк: өзүнүн Мекенин, кичи Мекенин сүйүүгө, баалоого, коргоого умтулушат. Бири-биринин пикирин баалай билүүгө үйрөнүшөт.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттарга жетти дейбиз, эгерде:

- сөз айкашы жөнүндө билсе;
- сөз айкашынын тутумун, түзүлүшүн билип, аны сүйлөмдөн ажырата алса;
- сөз айкаштарын түзө алса;
- сүйлөмдү сөз айкаштарына ажырата алса;
- текстти окуп, түшүнүп, анын негизинде көнүгүүлөрдү аткара алса.

Сабактын тиби: жаңы билимди калыптандыруу.

Сабактын формасы: жекече жана жупта иштөө.

Сабактын жабдылышы: таблица, флипчарт, маркер, сүрөттөр.

Сабактын жүрүшү: Уюштуруу. Өтүлгөн теманы кайталоо, өткөн сабактагы сүйлөм темасын суроо-жооп аркылуу кайталоо.

Үйгө берилген жайлоо жөнүндө жазып келген аңгемелерин окутуу.

Жаңы сабак: таблицанын жардамы менен сөз айкашы темасын түшүндүрүү. Сөз айкашынын тутумундагы негизги жана багыныңкы сөздөр жөнүндө маалымат берүү.

Бышыктоо:

Айылым

Шекер айылыма көп барам, эки- үч каттабасам көңүлүм толбой турат. Туугандарым келин алат, кыз берет. Жакшылык- жамандыгы аралаш бул дүйнөдөн өткөндөргө бир ууч топурак салуу да парз. Айтор көңүл тартып турса, шылтоо табылат. Балдарым нукура шаардык болуп калышты, эр жеткен жигиттер, бирок ата- бабасынын туулуп- өскөн жерин таанып- билип жүрсүн деп, аларды да айылга үйрөтүүгө аракеттенем. Анткен менен, заман өзгөрүлдү окшойт. Ким билет, өзүм сыяктуу айылга катнаша алар бекен, аны келечек көрсөтөр. Ошондо да ар булактын чордону бар сыңары, Мекен деген алп сөздүн кут түшкөн очогу сыяктуу, алакандай борбору болот эмеспи. Менин мекеним- Шекер айылы.

Сөздүк:

парз- милдет

нукура- чыныгы

чордону- башталышы

1-көнүгүү. Сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыратып жазгыла.

Мен туулган жерим менен абдан сыймыктанам.

1..... 2..... 3.....

Биздин Шекер- эң чоң айыл.

1..... 2..... 3.....

2-көнүгүү. Сөз айкаштарын тапкыла.

Туулган жерим, жашайм, Шекер айылы, жакшылык- жамандык, эр жеткен жигиттер, заман өзгөрүлдү, келечек көрсөтөр, Мекен, сөз, борбор.

3-көнүгүү. Таблицага мисалдарды жазгыла. Ким туура жана көп табат?

Сөз	Сөз айкашы	Сүйлөм
айыл	айылдан башталат	Ааламга жол айылдан башталат.

4- көнүгүү. Кашаанын ичиндеги сөзгө мүчөлөрдү улап, сөз айкаштарын түзгүлө. Аларды көчүрүп жазгыла.

(айыл . . .) баруу, (ата- баба . . .) жери, (булак . . .) чордону, (мен . . .) Мекеним, (балдар . . .) үйрөтүү.

5- көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөмдөрдү түзгүлө. Менин айылым, айылга барам, туулуп- өскөн жер, атамдын туугандары.

6- көнүгүү. Сөз айкаштарын окуп чыккыла. Мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн сөз айкаштарын өзүнчө, мүчөлөрсүз байланышкан сөз айкаштарын өзүнчө көчүрүп жазгыла.

Туулган жер, шаардык балдар, Мекендин борбору, келин алуу, кыз берүү, жамандык- жакшылыкта катташуу.

Сөз айкашы негизги жана багыныңкы сөздөн турат. Мисалы: ыйык Мекен, туулган жердин топурагы, айылга баруу деген сөз айкаштарындагы негизги сөздөр- Мекен, топурагы, баруу, ал эми багыныңкы сөздөр- ыйык, туулган жердин, айылга.

7- көнүгүү. Сөз айкаштарынын тутумундагы негизги сөздүн алдын сызып жазгыла.

кооз жер, көпкөк асман, айылдын эли, Мекени менен сыймыктануу, ата- бабанын Мекени, өлкөнүн борбору.

8- көнүгүү. Төмөнкү сөз айкаштары кайсы сөз түркүмдөрүнөн түзүлгөндүгүн айтып бергиле, 1-3-сөз айкаштары менен сүйлөмдөрдү түзүп, дептериңерге жазгыла.

Шекер айылы, айылга каттоо, салкын аба, Мекенин сагынуу.

9-көнүгүү. Өз айылыңар жөнүндө аңгеме жазып, андан 5 сөз айкашын бөлүп көрсөткүлө.

текстти окутуу, түшүнүгүн айттыруу, өз айылы (шаары) жөнүндө, аңгеменин автору жөнүндө аңгемелешүү;

Сөздүк менен иштөө: парз, нукура, чордону деген сөздөрдүн чечмеленишин дептерлерине көчүрүп жаздыруу. Алар менен сүйлөмдөрдү түздүрүү.

Жекече иштөө: сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыратуу, сөз айкаштарын табуу тапшырмаларын өз алдынча иштешет.

Топто иштөө: таблицаны мисалдар менен толтуруу, сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүү тапшырмаларын топто иштешет, презентациялашат.

Жыйынтыктоо: Бүгүнкү сабакты сөз айкашы, анын тутумундагы негизги жана багыныңкы сөздөрдү үйрөнгөндүктөрүн, Ч.Айтматовдун «Айылым» тексти менен таанышып, анын негизинде көнүгүүлөрдү иштегендиктерин мугалимдин жардамы менен айтышат.

Үй тапшырмасы: өз айылы жөнүндө аңгеме жазып, андан 5 сөз айкашын бөлүп көрсөтүү тапшырмасы берилет.

Окуучулардын билимин баалоо: окуучулардын билими сабактын көрсөткүчтөрүнүн негизинде бааланат.

Сабактын жүрүшүндө мугалим окуучунун алдына окуу маселесин коё алды жана ал маселени окуучулардын өз алдынча аткаруусуна, көнүгүү, машыгуу иштерин аткаруусуна жетише алды.

Жогоруда айтылган окуучунун алдына окуу маселесин коё билүү жана окуучулардын коюлган маселени өз алдынча аткаруусуна жетишүү, б.а. окуучунун өз алдынча изденүү, талдоо, жыйынтык чыгаруу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу үчүн сабактагы окуу кызматташтыгы чоң роль ойнойт. (34, 21- б.)

Л.С.Выготскийдин айтуусу боюнча окуу кызматташтыгы мугалим менен окуучулардын жана окуучулар менен окуучулардын ортосунда болушу мүмкүн. Биринчи кезекте мектепте окуучуга ырааттуу түрдө илимий билим алуу сунуш кылынат. Бул үчүн окуучу өз кезегинде мугалим менен кызматташ болуусу керек. Сабакта мугалим менен

окуучулардын ортосундагы кызматташтык эмоционалдуу, предметтик-иштиктүү, оюн формасында болот.

Окуучу мугалим менен кайсы учурда кызматташат?

- 1) жаңы маалымат алууда ага белгисиз маселелер болгондо;
- 2) алдыга коюлган маселени чечүүдө өз билимин жетишсиз деп эсептегенде.

Окуучу менен мугалимдин ортосундагы окуу кызматташтыгы- бул баланын окууга болгон жеке жөндөмдүүлүгүнүн ишке ашышы. Ал эми окуу кызматташтыгы жана окууга болгон жөндөмдүүлүк- бир эле түшүнүктүн башы менен аягы. Окууга жөндөмдүү окуучу билим алуунун бардык булактарына кайрылат: китептерге, интернет булактарына, музей материалдарына, массалык маалымат каражаттарына, энциклопедияларга, же бардыгын билген билимдүү адамга. Ал эми башталгыч класстын окуучусу үчүн андай адам- өзүнүн мугалими. Ошондуктан бала билбегендерин билип алуу максаттарында мугалим менен кызматташат. Бул кызматташтык кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда лингвистикалык маалыматтарды алуу учурунда төмөнкүдөй маселелерди өз ичине камтыйт.

1. Сабакта мугалим менен окуучунун кызматташуусу: эмоционалдуу, иштиктүү, оюн формасында болушу мүмкүн. Ал ошол учурдагы кырдаалга жараша болот.

2. Тилдик маалыматтарды кабыл алуу учурунда окуучу аны өз алдынча анализдеп, изилдөөгө жөндөмдүү болуусу керек. Ал ошол маалыматты тандап, үйрөнүп жатып, белгисиз нерсени сурап билүү үчүн мугалимге кайрылат жана аны менен окуу кызматташтыгы түзүлөт. Окуу кызматташтыгын түзүүдө коюлуучу тапшырмалар төмөнкүдөй түрдө болушу мүмкүн:

- берилген тапшырманы аткарууда окуучу мугалим тарабынан берилген даяр нерсени туурабай, өзүнүн ой жүгүртүүсүнө сын көз караш менен кароого жетишүүсү;

- өз билгичтигинин чегин билүүгө үйрөтүүчү тапшырмаларды берүү;
- мугалимден зарыл болгон маалыматты сурап билүү;
- жөндөмдүүлүгүн калыптандыруучу тапшырмалардын болушу.

Биринчи, окуучунун өз алдынча ой жүгүртүүсүн калыптандырып, ага сын көз караш менен кароого жөндөмдүүлүктү пайда кылуучу тапшырмалар мугалим тарабынан мындайча берилет:

Окуучуларды жаңылдыруучу тапшырмалар. Мисалы, мугалим суроо берет да, класс менен бирдикте тапшырманы аткарып жатып, туура эмес жоопту сунуш кылат, же туура эмес жооп берген окуучунун жообуна кошулат: Китептин деген зат атоочтун кайсы жөндөмөдө тургандыгын аныктагыла,- дейт мугалим, андан кийин жообун алдыңардагы карточкаларга жазып, мага көрсөткүлө. Элжардын жообу- илик жөндөмөсү, Элмираныкы да. А менин жообум чыгыш жөндөмөсү. Ким мени менен макул? Бир нече кол көтөрүлөт. Ошол эле учурда класстагы калган окуучулар каршылыгын көрсөтүп, күбүр- шыбыр пайда болот. Мугалим туура жооп берген окуучулардын жоопту дамилдешин талап кылат да, ар дайым өз көз карашын башканыкы менен салыштырып, ойлонуп туруп жыйынтык чыгарууга үндөйт. Ошондой эле берилген тапшырманын предметтик жагына эмес, окуучулардын туура, же туура эмес иш- аракеттерине негизги көңүл бурулат.

-Китеп- зат атооч, жекелик санда, энчилүү ат, атооч жөндөмөсүндө турат. Балдар, мен китепке туура мүнөздөмө бердимби? Окуучулар китеп энчилүү ат эмес экенин, энчилүү ат бир гана затка энчиленип берилерин, эгерде ал “Ак кеме” болсо, анда энчилүү ат болорун айтышат.

Мындай тапшырмаларды аткарууда окуучулар өз көз карашынын тууралыгын далилдөөгө көндүм алышат.

2. Окуучунун өзүнүн билиминин, мүмкүнчүлүгүнүн чегин так билүүгө үйрөтүүчү тапшырмалар:

1) Ысыката, Алатоо, Алаарча деген сөздөр доскага жазылат. Бул сөздөр туура жазылдыбы? Эгер туура эмес болсо, тууралап жазгыла. Окуучулар сөздөрдү тууралап жазышат. Эмне үчүн мындай жазылышы керек? Анткени

энчилүү жер- суу аттары татаал сөз болсо, ар бир компоненти баш тамга менен, өз алдынча, араларына дефис белгиси коюлуп жазылат.

2) Амина 1- класста окуйт. Ал мындай деп жазды: Биздин үйдө көп көп китеп бар. Биз алардан кызыктуу кызыктуу жомокторду окуйбуз. Амина туура жаздыбы? Ал кайсы эрежени билбейт экен?

Көп-көп, кызыктуу- кызыктуу деп жазылат. Ал кош сөздөрдүн ортосуна дефис коюлуп жазылат деген эрежени билбейт экен.

Мындай тапшырмалар грамматикалык материалдарды үйрөнүүдөгү тигил, же бул эрежени окуучулар тарабынан туура пайдалануусуна жана ал аркылуу өз билиминин, мүмкүнчүлүгүнүн чегин сезе билип, керек болгон учурда мугалим менен кызматташуусуна алып келет.

3. Мугалимден керектүү, зарыл болгон маалыматты сурап билүү жөндөмдүүлүгүн калыптандыруучу тапшырмалар.

1. Мындай тапшырмаларды аткарууда мугалим окуучуларды суроо берүү көндүмүнө үйрөтөт. Салттуу суроо- жооп иш- аракетиндеги мугалим менен окуучунун орду алмашат. Бул жерде окуучу суроо берип, мугалим жооп берет, тагыраак айтканда берилүүчү тапшырма ошондой мүнөздө түзүлүшү керек. Же окуучулар бири- бирине суроо беришет.

Мисалы, “Алтын күз” текстине карата:

Алтын күз

Күз. Асман ачык. Күн көп жылытпаса да, мээримдүү нурун чачат. Жаратылыштын өзү да жылуу күндөр менен коштошкусу келбегендей магдырайт. Бак- дарактар алтындан кымкап жамынган. Жерге кызыл, сары, күрөң жалбырактар төшөлгөн.

Мектептен келе жаткан Амина жалбырактардын түрлөрүнөн чогултуп алды. Алардан гербарий жасап, жакында мектепте боло турган “Алтын күз майрамында” көргөзмөгө коёт.

- Текстте канча сөз бар?
- Текстте канча сүйлөм бар?
- Текстте кандай тыныш белгилер бар?

- Эмне үчүн “күз- береке” делет?
- Текстти ким жазган?

Ошондой эле мугалим оюн формасындагы төмөнкүдөй тапшырма бериши мүмкүн:

Мен силерге бир сөз катыйн. Силер ал сөз жөнүндө кандай суроо берсеңер да болот, бирок анын мааниси жөнүндө суроо бербегиле.

Балдар ал кайсы сөз экенин табыш үчүн ал сөздүн кандай суроого жооп берерин, канча тамгадан, канча тыбыштан турарын, сөздүк курамы кандай экенин, кайсы сөз түркүмүнө кирерин, мүчөсү барбы, жокпу, эгер бар болсо, кандай мүчө экендигин, ж.б.у.с. суроолорду беришет, башкача айтканда, эне тили боюнча алган билимдерин, билгичтиктерин колдонуп, мугалим менен кызматташат. Жогоруда сөз кылынган тапшырмалар сабакта изденүүнүн, дискуссиянын, талаш- тартыштын, чогулуп бир жыйынтыкка келүү атмосферасын түзөт. Ал эми мындай атмосфера окуучунун көз карашынын, өз алдынча ой жүгүртүүсүнүн, изденүүсүнүн калыптанышына шарт түзөт. Бул жөнүндө белгилүү окумуштуу Ш.А.Амонашвили: “Өз окуучуларынын алдында башталгыч класстын мугалиминин аброю абдан жогору. Эгерде ал окуучуларын дайыма аны менен макул болууга үйрөтсө, анда сабакта авторитардуу жана императивдүү окутуу ыкмасы өкүм сүрөт да, сын көз караш менен ой жүгүртүү жөндөмү калыптанбайт. Тескерисинче, мугалим тапшырмаларын окуучу өз көз карашын, оюн айтып, талашып тартышууга мүмкүнчүлүк ала тургандай мүнөздө бериши керек. Мына ошондо гана окуучунун чыгармачыл, өз алдынча ою, инсандык белгилери, позициясы калыптанат”, - деп белгилейт.

Ошентип мугалим менен окуучунун ортосунда түзүлгөн окуу кызматташтыгы окуучунун окуу жөндөмдүүлүгүн арттырып, ой жүгүртүүсүн, өз алдынча изденүүсүн калыптандырып, терең жана бекем билим алууга шарт түзөт.

Окуучулардын окуу кызматташтыгын калыптандырууну башталгыч класста эне тилин окутуунун алгачкы күндөрүнөн баштап жүргүзүү керек.

Эне тилин окутууда өзүн- өзү текшерүү жана өзүн- өзү баалоону талап кылуучу тапшырмаларды өз алдынча, бири- бири менен биргелешип, жупта, топто аткарышканда жакшы ийгиликтерге жетишишет.

Класстагы окуучулар экиден кызматташып, тапшырмаларды аткарышат. Бул учурда мугалим окуучулардын тапшырманы аткаруудагы иш- аракеттерине байкоо жүргүзөт. Бири- бири менен акылдашып, кеңешип, бир жыйынтыкка келип, андан кийин жооп берүү керектиги эскертилет.

Мындай окуу кызматташтыгын сабактын учурунда системалуу пайдалануунун негизги максаттары төмөнкүчө:

Биринчиден, окуучулардын өз ой- пикирин билдирүүгө, өз алдынча ой жүгүртүүгө үйрөнүүсүнө багыт берүү;

экинчиден, мугалимдин, же болбосо жалпы класстын көңүл буруусунан тышкары болуп, өз күчүн талашып- тартышууда эркин сыноого мүмкүнчүлүк берүү.

Үчүнчүдөн, берилген тапшырманы аткарууда окууга көндүмүн калыптандыруучу, мугалимдин айрым функцияларын аткаруу тажрыйбасын аз да болсо үйрөнүүгө багыт берүү.

Төртүнчүдөн мугалим окуу кызматташтыгы учурунда окутуп жатып тарбиялоосу керек, башкача айтканда, окуучуларга билимдин негиздерин гана үйрөтпөстөн, аларда адамдык, ишкердик мүнөз өзгөчөлүктөрүн калыптандыруусу керек.

Жогоруда айтылгандардан көрүнүп тургандай, окуу кызматташтыгы- окуучу менен мугалимдин, окуучу менен окуучунун ортосундагы мамилелердин өзгөчө формасы, ал теориялык түшүнүктөрдү терең кабыл алууга мүмкүнчүлүк ача тургандыгын окумуштуу- педагогдор Ш.А.Амонашвили, Г.А.Цукерман, А.Я.Лернерлер өз эмгектеринде далилдешкен. (11, 50- б. 144, 48- б. 69, 97-б.)

Азыркы мезгилдин талабына ылайык сабактардын формаларын пайдалануунун эң негизги максаты окуучулардын окутулуучу материалды жеткиликтүү кабыл алуусуна, өз алдынча ой жүгүртүүсүнө, ойлоо

логикасынын өсүшүнө, адамдык сапаттарынын калыптанышына жетишүү болуп саналат.

Окутуунун практикасында, мугалим сабакка даярданып жатып, анын үч негизги максатын: билим берүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк жана тарбия берүүчүлүк максаттарын белгилери адатка айланган.

Мына ушул үч максат бир бүтүн нерсе катарында органикалык жактан ширелишкенде гана кенже жаштагы өспүрүмдү окутууга, билимин өркүндөтүүгө жана тарбиялоого болот. Бул жөнүндө көптөгөн эмгектер (Ю.Б.Зотов, И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, Л.Т.Охотина, В.А.Онищук, Б.Т.Панов) жарыкка чыккан. Ал эмгектерде сабак өтүүнүн жана анын максаттарынын ишке ашышынын ар түрдүү маселелери айтылган. (. . . . .)

Азыркы учурда республикабыздын мектептеринде кеңири пайдаланылып жаткан инсанга багытталган окутуунун талаптарына ылайык, сабактын максаттары мугалимдин позициясынан эмес, окуучулардын позициясын эске алуу менен коюлууга тийиш.

Сабактын максаттары төмөнкүдөй критерийлерге ылайык келиши керек:

1. Ачык- айкын жана түшүнүктүү (максаттар окуучуларга жеткиликтүү тилде берилүүсү керек).
2. Пайдалуу, негиздүү (максаттар окуучулардын муктаждыктарына шайкеш жана мамлекеттик стандартка дал келиши зарыл).
3. Максаттар жүзөгө ашырыла тургандай болушу керек (окуучулардын жаш өзгөчөлүгүн, билим деңгээлин, окуу материалынын деңгээлин эске алуусу).
4. Өлчөөгө ылайыктуу (максаттарга жеткен- жетпегендигин мугалим да, окуучу да сезе ала тургандай болуусу)
5. Угуза айтылышы (мугалим окуучуларга сабактын аягында эмнени үйрөнөрүн, эмнеге жетишерин билдирүүсү керек).
6. Реалдуу, ченемдүү убакытка дал келүүсү (1 сабактын 40 же, 45 мүнөт) ичинде белгиленген максатка жетүүгө мүмкүн экендиги).

Жогорудагы критерийлерге дал келүү менен, сабактын максаттары анын көрсөткүчтөрү менен коштолуп турууга тийиш. Көрсөткүч (индикатор) латын тилинен алынып, нерсенин сандык жана сапаттык жактан өсүү абалын мүнөздөп көрсөтүүчү чен өлчөгүч, приборду туюндурат. Көрсөткүч бул-коюлган максатка жетишилгендиктин белгиси, далили болуп саналат. Көрсөткүчтөр окуучунун ишмердүүлүктөрү, билгичтик, ыкмалары аркылуу анын белгилүү бир натыйжага жетишкендигин көрүүгө жардам берет.

Мисалы, 4-класста “Кептин түрлөрү” аттуу теманы өтүүдө сабактын максаттары жана көрсөткүчтөрү төмөнкүдөй коюлат:

Сабактын темасы: Кептин түрлөрү.

Сабактын максаттары:

Билим берүүчүлүк:

Кеп оозеки жана жазуу түрүндө болорун, кептин булактары адамдар, алардын карым- катышы, китептер, массалык маалымат каражаттары, интернет булактары экендигин билишет.

Өнүктүрүүчүлүк:

И.Арабаевдин “Ата-эне тууралуу бир-эки ооз сөз” аңгемесинин негизинде оозеки жана жазуу кебин түзүшөт. Тексттин мазмунуна талдоо жүргүзүшөт.

Тарбия берүүчүлүк: Ата-эненин бала үчүн жасаган зор эмгегин баалоо керектигин түшүнүшөт.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттар ишке ашат, эгерде:

- кептин түрлөрүн билсе;
- оозеки кепти уюштура алса;
- жазуу кебине мисал түзө алса;
- кептин түрлөрүн билсе;
- аларды оозеки жана жазуу кебин түзүүдө пайдалана алса;
- тексттин мазмунун түшүнсө;
- ага талдоо жүргүзө алса;

Сабактын тиби: Жаңы билим берүүчү

Сабактын формасы: Өз алдынча жана топто иштөө

Сабактын жабдылышы: Кептин түрлөрү жана булактары жөнүндө таблица, И.Арабаевдин сүрөтү, китептери,

Сабактын жүрүшү:

1. Таблицанын жардамы менен жаңы теманы түшүндүрүү.
2. Текстти окуп берүүдөн мурда анын автору, кыргыздын алгачкы окумуштууларынын бири И.Арабаев жөнүндө анын сүрөтүн, китептерин пайдалануу менен кыскача маалымат берүү.
3. Текстти көркөм окуу же аудио уктуруу.

Ата жана эне туурасында бир-эки ооз сөз.

Бардыгынан сүйүктүү биздин ата- энебиз. Ата- энебиз бизди төрөлгөндөн баштап багып өстүргөн. Атабыз биз үчүн кышында суукка тоңуп, жазында ысыкка күйүп, мал бакты. Энебиз ак сүтүн эмизип, ысык-сууктан сактап, “кагылайын, каралдым” деп өстүрдү. Ата- энебиз биз чоңоюп, эс кире баштаган соң, балам үлгүлүү жана билимдүү болсун деп, билим берди. Алар ар убакта биздин билимдүү болушубузду чың көңүлү менен тиледи. Ар дайым бизге жакшы үмүт- тилек, насаат айтып, чыныгы адам болууга багыттады. Ошондуктан аларга жакшы кызмат кылып, иренжитпей, баталарын алуубуз керек.

(И.Арабаев).

Окутуунун максаттары жана көрсөткүчтөрү:

- мугалимге жеке, же биргелешип сабактардын пландарын же программаларды жазууга көмөк көрсөтөт;
- окутуучунун жыйынтыктарына таянуу менен окуучунун жетишкендиктерин белгилөөгө мүмкүнчүлүк түзөт;
- мугалимге окуп- үйрөнүүнүн программасын пландоого жардам берет;
- кыргыз тилинен алган билимдерин турмуштук кырдаалдарда колдонууга окуучуга мүмкүнчүлүк берет.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда сабактардын максаттарын жана көрсөткүчтөрүн коюуда тилдик материалдардын ар бир бөлүмү угуу,

окуу, сүйлөө, жазуу иш- аракеттери менен биргеликте каралып, аныкталды. (2 тиркеме).

Сабактын талапка жооп берерлик деңгээлде болушу анын тарбиялык максатынын туура коюлушу жана анын чечилишине көз каранды. Өзгөчө кыргыз тили сабактарында окуучуларга тарбия берүүнүн ар түрдүү багыттары боюнча иш алып барууга кеңири мүмкүнчүлүк ачылат. Эне тилин текстке байланыштуу окутууда окуп- үйрөнүлүп жаткан тексттин мазмунун негизинде, тексттерди үйрөнүү аркылуу окуучулар улууларды урматтап, кичүүлөрдү ызааттоого, аларга камкордук кылууга, өз элинин баалуулуктарын билүүгө, Ата Мекенди сүйүүгө, урматтоого, коргоого, курчап турган чөйрөнүн жаратылышын түшүнүүгө, эмгектене билүүгө, аны баалоого, улуу адамдардын өмүрүнөн өрнөк алууга, адамдык баалуу сапаттарга, сергек жашоо көндүмдөрүнө, ден соолугун чыңдоого, ага камкордук көрүүгө, турмушту таанып- билип, жаман- жакшы, ак-кара түшүнүктөрүн ажыратууга, адептүүлүккө, чынчылдыкка, сылыктыкка, ата-эненин эмгегин баалай билип, аларга жардам берүүгө, коомдук жайларда өзүн туура алып жүрүүгө тарбияланышат. Топтордо иштөө учурунда бири-биринин пикирин угууга, өз ойлорун эркин жана ырааттуу баяндоого үйрөнүшөт. Жогоруда белгиленгендей, тексттердин мазмунуна байланыштуу окутууда тарбиялык максаттарды жана алардын көрсөткүчтөрүн төмөнкүдөй пландаштырууга болот:

Таблица 1.1.1.- Сабактын тарбиялык максаттары жана көрсөткүчтөрү

Тарбиялык максаттар	Көрсөткүчтөр
– Окуучулар бири- биринин пикирин угууга, өз ойлорун эркин жана ырааттуу баяндоого үйрөнүшөт,	Эгерде топтордо иштөө учурунда бири- биринин пикирин угуп, ойлорун баяндап бере алса.
– Бир туугандарына аяр мамиле жасоого тарбияланат,	Эгерде тексттин мазмунун талдоо талдоо учурунда бир туугандарды

	сыйлоо керектигин сезсе.
– Эмгекти баалоо керек экендигин түшүнүшөт,	Эгерде ата- энеге жардам берүү жана алардын эмгегин баалоо керек экендигин түшүнсө.
– Жаратылышка аяр мамиле жасоо керек экендигин түшүнүшөт,	Эгерде аңгемени талдоо мезгилинде өзүн курчап турган айлана –чөйрөнү, жаратылышы коргоо керек экендигин сезе алса.
– Мамлекетибиздин атрибуттары менен таанышышат,	Эгерде мамлекеттик атрибуттарды таанып- билсе
– Окуучулар ар бир адамга Мекени ыйык экендигин түшүнүшөт,	Эгерде текстти талдоо учурунда ар бир адамга өз Мекенинен артык жер жок экендигин, анын ыйыктыгын сезсе
– Элдик баалуулуктарды кастарлап, сактоо керек экендигин билишет.	Эгерде текстти түшүнүүдө элдик байлыктарды сактоо керек экендигин түшүнсө.

“Жөнөкөй жана татаал сүйлөм” аттуу грамматикалык материалдарды өздөштүрүүдө “Элдик байлык” текстинин негизинде сабактын тарбиялык максатынын, көрсөткүчтөрдүн коюлушун жана чечилишин талдап көрөлү.

Сабактын темасы: Жөнөкөй жана татаал сүйлөм

Сабактын максаттары:

- билим берүүчүлүк: жөнөкөй жана татаал сүйлөм жөнүндө маалымат алышат, аларды бири-биринен ажырата алышат;
- өнүктүрүүчүлүк: жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөргө мисалдарды түзө алышат, аларды тексттен таба алышат;
- тарбия берүүчүлүк: нанды баалай билүү керектигин, аны коромжуга учуратпоо керектигин баамдап билишет.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттар ишке ашат, эгерде:

- жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү бири- биринен ажырата билишсе;
- жөнөкөй сүйлөмдөргө мисал түзө алса;
- татаал сүйлөмгө мисал түзө алса;
- тексттин тутумунан жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү таба алса;
- тексттин мазмунун түшүнсө;
- аны Инсерт стратегиясы менен талдай алса;
- нанды баалай билип, аны коромжуга учуратпоо керектигин түшүнсө.

Сабактын тиби: Жаңы материалды өздөштүрүү.

Сабактын методу: интерактивдүү

Сабактын формасы: Инсерт

Сабактын жабдылышы: таблица, сүрөттөр, ар бир окуучуга бирден карандаш, текст.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн теманы кайталоо. Өткөн сабактагы “Илептүү сүйлөм” темасын кайталоо. Үй тапшырмасын текшерүү.

Жаңы сабак: Жөнөкөй жана татаал сүйлөм темасын таблицанын жардамы менен түшүндүрүү.

Бышыктоо:

Көнүгүүлөрдү иштетүү.

“Элдик байлык” текстин Инсерт стратегиясы боюнча талдоо:

1. Окуучуларга нан жөнүндө эмне билесиңер? деген суроо берилет. Окуучулардын жооптору доскага жазылат. Нан жөнүндө маалыматтарын бири-бирине айтышат.

2. Инсерт стратегиясы боюнча таблицаны толтуруу эрежеси кайталанат, аны дептерлерине чийишет.

3. Окуучуларга текст таратылып берилет. Алар аны окуп, таанышышат.

4. Тексттин мазмуну боюнча Инсерт таблицасын толтурушат.

5. Бир нече окуучу өз ишин презентациялайт.

Потенциал: Инсерт стратегиясы аркылуу буга чейин билгендерин жана жаңы алган маалыматтарын системалаштырып, талдоого үйрөнүшөт.

Үй тапшырмасы: “Нан- биздин байлыгыбыз” деген темада жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү катыштырып, аңгеме түзүп келишет.

Окуучулардын билими сабактын максаттарына карата берилген көрсөткүчтөрдүн негизинде бааланат.

Бул сабактын жүрүшүндө тексттин мазмунун түшүнүү, аны талдоо жана изилдөө аркылуу, грамматикалык материалдары өздөштүрүү, көнүгүү-машыгуу иштерин аткаруу аркылуу окуучулар элдик байлыктарды, анын ичинде эң негизги азыгыбыз болгон нанды баалай билүү, аны коромжуга учуратпоо керектигин түшүнүшөт.

1.2. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык негиздери.

Кыргыз тилин башталгыч класста окутуунун методикасынын негизги булагы болуп лингвистика илими эсептелет. Ал тилдик материалдардын мазмунуна жана өзгөчөлүгүнө жараша изилденип, кыргыз тилин окутуунун ыкмалары менен методдору белгиленет. Мисалы, морфологияны окутууда сөз, сөздүн курамы, уңгунун жана мүчөнүн түрлөрү, сөз түркүмдөрү жана алардын грамматикалык категориялары жөнүндө маалымат берилсе, синтаксисти окутууда сүйлөм, анын айтылыш максатына жана грамматикалык түзүлүшүнө карай классификацияланышы, сүйлөм мүчөлөрү, баш жана айкындооч мүчөлөр өздөштүрүлөт.

Башталгыч класстарда бул тилдик маалыматтар элементардык-практикалык мүнөздө окутулуп ар бир бөлүмдүн өздөштүрүлүшү грамматикалык талдоолор менен коштолот. Ошондуктан башталгыч класстын мугалиминен грамматикалык талдоолорду мыкты билүүсү талап кылынат.

Көрүнүктүү окумуштуу- педагогдор, методисттер грамматикалык талдоого зор маани берип келишкен. Улуу педагог К.Д.Ушинский да ага мындайча баа берген: “Бизде дайыма колдонулуп келе жаткан грамматикалык талдоо эң мыкты ыкмалардын биринен болуп саналат”. (129, 384- б.)

Башталгыч класстарда сүйлөмгө морфологиялык талдоо эки багытта жүргүзүлөт:

- 1) Сөздүн курамына карай ажыратуу.
- 2) Сөз түркүмдөрү боюнча талдоо. Бул багыттар боюнча төмөнкүдөй ырааттуулукта талдоо жүргүзүү талапка ылайыктуу.

I. Сөздү курамына карай ажыратуу (уңгу жана мүчөгө ажыратуу), уңгунун түрүн жана мүчөнүн түрүн аныктоо.

II. Сөз түркүмү боюнча талдоо. Сөздүн кайсы сөз түркүмүнөн экендигин, ага берилүүчү суроосун, грамматикалык категориясын аныктоо.

Жогоруда көрсөтүлгөн багыттар боюнча морфологиялык талдоо жүргүзүп көрөлү:

Берекелүү күз мезгилинде мол түшүм жыйналды.

- 1) Береке- лүү (уңгусу береке, -лүү мүчөсү (баштапкы формасы –луу), сөз жасоочу мүчө, анын ичинен зат атоочтон сын атоочту жасоочу мүчө; күз- уңгу түрүндөгү сөз;

мезгил-и-нде (мезгил-уңгусу, и-сөз өзгөртүүчү мүчө, анын ичинде таандык категориянын III жагынын мүчөсү, баштапкы формасы- ы; де- сөз өнөртүүчү мүчө, баштапкы формасы- да, жөндөмө мүчө, жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү.

Эскертүү: III жактын таандык мүчөсү уланып турган сөз жөндөлгөндө, жатыш жөндөмөсүнүн негизги- да мүчөсүнө “н” тыбышы кошулуп айтылат;

Мол- уңгу түрүндөгү сөз;

түшүм- уңгу түрүндөгү сөз;

жый-на-л-ды- уңгусу- жый, -на баштапкы формасы –ла- сөз жасоочу- этиштен этиш жасоочу мүчө, -л- сөз өзгөртүүчү мүчө, этиштин туюк

мамилесинин мүчөсү, баштапкы формасы- ын; -ды- сөз өзгөртүүчү, этиштин өткөн чагын уюштуруучу мүчө.

2) Берекелүү- сын атооч сөз түркүмүнө кирет, кандай? деген суроого жооп берет, катыштык сын, жай даражада; күз- зат атооч сөз түркүмүнө кирет, эмне? деген суроого жооп берет, жалпы ат, атооч жөндөмөсүндө турат; мезгилинде- сөз түркүмү боюнча зат атооч, эмнесинде? деген суроого жооп берет, жалпы ат, жатыш жөндөмөсүндө турат,

мол- сөз түркүмү боюнча сын атооч, сапаттык сын, жай даражада;

түшүм- зат атооч сөз түркүмүнө кирет, эмне? деген суроого жооп берет, жалпы, жөнөкөй, атооч жөндөмөсүндө турат,

жыйналды- этиш сөз түркүмүнө кирет, эмне кылды? деген суроого жооп берет, жөнөкөй, өткөн чактагы кыймыл- аракетти билдирет.

Морфологиялык талдоо жүргүзүүдө тапшырмалардын ар түрдүү мазмунда болушу талапка ылайыктуу. Мисалы:

1. Төмөнкү зат атоочтордун уңгу түрүндө турганын өзүнчө, мүчөнүн жардамы менен жасалганын өзүнчө бөлүп жазгыла:

эне, бала, китепкана, мектеп, шаар, балалык, тазалык, эмгек, адам, айыл, адамзат.

2. Сүйлөмдөрдөн сын атооч сөздөрдү таап, уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кандай мүчө экендигин айтып бергиле:

Дүйнөдө энеден мээримдүү эч бир жан жок.

Балалуу үй- базар. (макал)

3. Сүйлөмдөрдөгү зат атооч сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзгүлө: Биз күнөстүү Кыргызстанда жашайбыз.

Биздин өлкө- эгемендүү өлкө.

4. Сүйлөмдөрдөн затташкан сын атоочторду тапкыла. Аларды уңгу жана мүчөгө ажыраткыла:

1. Жакшыга жанаш, жамандан адаш.

2. Жакшынын жардамы тиер ар жерде.

Ал эми синтаксистик талдоо жүргүзүү учурунда төмөнкүдөй маселелер эске алынат:

- 1) Сүйлөмдүн айтылыш максатына жана грамматикалык түзүлүшү боюнча классификациялынышы;
- 2) Сүйлөм мүчөлөрү, баш мүчөлөр жана айкындооч мүчөлөр.

Бул маселелерди эске алуу менен төмөнкүдөй багытта талдоо жүргүзүлөт:

- I. Берилген сүйлөмдүн айтылыш максатына карай жай, суроолуу, илептүү, же буйрук сүйлөм экендигин, грамматикалык түзүлүшүнө карай жөнөкөй, же татаал экендигин ажыратуу.
- II. Сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу. Сүйлөмдүн ээсин жана баяндоочун, айкындооч мүчөлөрүн табуу.

Жогоруда көрсөтүлгөн багыттар боюнча синтаксистик талдоо жүргүзүп көрөлү:

Биз күнөстүү Кыргызстанда жашайбыз. 1. Сүйлөм айтылыш максатына карай жай, грамматикалык түзүлүшүнө карай жөнөкөй сүйлөм.

2. Биз күнөстүү Кыргызстанда жашайбыз.

Биз- ээси, жашайбыз- баяндоочу, Кыргызстанда- айкындооч мүчө.

Бул сыяктуу талдоолор өздөштүрүлүүчү грамматикалык материалдарга шайкеш, тексттин негизинде ырааттуу түрдө жүргүзүлсө, окуучулар өз алдынча иштөөгө, ой жүгүртүүгө, талдоого жана жыйынтык чыгарууга машыгышат.

Башталгыч класстарда окутуунун мамлекеттик стандартына жана окуу программаларына ылайык окуучулар кыргыз тили боюнча теориялык билимдердин негиздерине ээ болууга, алган билимдерин практикада кеңири пайдалана билүүгө үйрөнүүлөрү зарыл. Окуучуларга терең билим берүүдө теория жана методика бири- бири менен айкалышып, бири- бирин толуктап жана тактап турат. Окуу куралдарын, илимий- методикалык колдонмолорду, дидактикалык материалдарды, окуу китептерин түзүүдө, иштеп чыгууда

илимдин теориясына кайрылбай коюуга мүмкүн эмес. Мына ошондуктан башталгыч класста текстке байланыштуу кыргыз тилин окутуунун методикасын иштеп чыгуудак текст жана анын түзүлүшүнө, маанисине, табиятына токтолууну ылайык көрдүк.

Бул теориялык маалыматтарды башталгыч класстардын мугалимдери жеткиликтүү, терең өздөштүрүп билгенде гана эне тилин жеткиликтүү үйрөтө алары айдан- ачык.

Тил жана кеп аркылуу адамдар бири- бири менен байланышып, өз оюн жана пикирин билдире алышат.

Биздин кебибиз сүйлөмдөрдөн, ал эми сүйлөм сөздөрдөн түзүлөт. Тексттеги сүйлөмдөр биринин маанисин экинчиси улантып турат жана жыйынтыктуу бир мазмунду билдирет. Анын башталышы, өнүгүшү жана жыйынтыкталышы бар. Текстке ат коюуга болот. Мааниси боюнча байланышкан эки же андан көп сүйлөмдүн тобу текст деп аталат.

Текст бөлүмдөрдөн турат. Аларды абзац дейбиз. Ар бир абзацта жаңы ой айтылат.

Тексттеги баяндалып жаткан окуяны, көрүнүштү, анын башталышын, өнүгүшүн ирети менен пландаштырып алуу текстке план түзүү болот.

Мукаш

Жаздын күнү эле. Биздин мектептин балдары окуп жатышкан. Мукаш да биз менен окучу. Мукаш абдан жалкоо окуучу эле. Бир күнү Мукаш мектепке барам деп үйүнөн чыкты да, жалкоолугу кармап токойго кетип калды. Токойдон сайрап жаткан бир кооз чымчыкка кезикти. Чымчыктын ыры Мукашка абдан жакты.

“Бул ырды кайдан үйрөндүң?”- деп сурады.

“Мектептен үйрөндүм,”- деди да чымчык учуп кетти.

Мукаш башка бир чымчыкка кезигип:

“Мага бир аз сайрап берчи,”- деди.

Чымчык:

“Мен сендей бекер эмесмин, ойногонго убактым жок,”- деп жооп берди.

Мукаш андан ары жүрүп олтуруп, бал тартып жаткан аарыга кезикти.

“Кел, аары, кубалашып ойнойбуз”,- деди эле, аары:

“Мен бекер эмесмин. Ойногонго убактым жок. Балдарыма бал тартамын, кышка азык даярдаймын,”- деп жооп кайтарды. Дүйнөдө бекер жүргөн жан жок экенин билген соң, Мукаш мектепке жүгүрдү. Ошондон кийин гана Мукаш жалкоолугун таштап, жакшы шакирт болду.

Текст төрт бөлүктөн турат. Биринчи абзацта Мукаш деген жалкоо бала жөнүндө маалымат берилди. Экинчи бөлүмдө анын кооз чымчыктарга, ал эми үчүнчү бөлүмдө аарыга жолукканы жөнүндө айтылды. Төртүнчү бөлүмдө Мукаштын оңолгондугу жөнүндө баяндалды. Демек, планды да ошого жараша төмөнкүдөй түзүүгө болот.

План:

1. Мукаш- жалкоо окуучу.
2. Токойдогу кооз чымчыктар.
3. Мукаш менен аарынын сүйлөшкөнү
4. Мукаш оңолду.

Тексттин баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү деген үч түрү бар. Баяндоо тексти көрүнүштү, кыймыл- аракетти баяндайт. Сүрөттөө тексти адамдарды, буюмдарды, жаратылышты сыпаттап көрсөтөт. Ой жүгүртүү тексти окуянын себебин, натыйжасын ой жүгүртүү менен көрсөтөт.

Баяндоо: Кыргызстан- тоолуу өлкө. Тоолордо карагай, арча, жаңгак, алча, өрүк дарактары өсөт. Миң тамыр, кымыздык, ышкын сыяктуу дары чөптөр эң эле көп.

Сүрөттөө: Кыргыз тоолору бийик жана токойлуу. Анын аскалары, чокулары асман тирейт.

Ой жүгүртүү: “Бийик тоого чыксаң, көзүң ачылат, жакшы адам менен сүйлөшсөң, көңүлүң ачылат”,- дейт элибизде. Анын сыңарындай, тоонун чокусуна чыгып, айланага көз чаптырган, адамга тегерек-чети алаканга салгандай эле көрүнсө керек. Ошондуктан, мен келечекте альпинист болуп, бийик чокуларды багынтсам деп кыялданам.

Текст сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү түрүндө болот. Сүрөттөөнүн объектиси катары буюмдар, адамдар, табияттын кубулуштары алынат.

Сүрөттөөнүн объектиси образга айландыруу максатында метафора, эпитет, салыштыруу, жандандыруу сыяктуу эмоциялык-экспрессиялык боёк берген поэтикалык каражаттар, түрдүү синтаксистик конструкциялар табият

кубулуштарын жандуу нерсе катарында көрсөтүү үчүн кеңири колдонулат.

Мисалы:

Кышкы кеч

Ай нурунда кышкы түн
Айран төгүп койгондой
Жаңырыксыз токой-чер,
Уктап жатат ойгонбой
Менменсинген карагай,
Пейили кенен чалдардай
Кар жамынган чегелек,
Ак тон кийген балдардай.

А.Токомбаев

Бул ырда автор тарабынан салыштыруу, жандандыруу сыяктуу көркөм сөз каражаттары пайдаланылды.

Баяндоонун объектиси катары өтүп жаткан окуя алынат. Мында биринин артынан экинчиси уланган кыймыл-аракетти туюндурган, бир иштин аткарылгандыгын туюндурган этиштер, мезгилди туюнткан тактоочтор, кириңди сөздөр, сырдык сөздөр, каратма сөздөр, ж.б. тил каражаттары колдонулат.

Мисалы: “Айылым” деген текстти алып көрөлү:

Айылым

Шекер айылыма көп барам, эки- үч каттабасам көңүлүм толбой турат. Туугандарым келин алат, кыз берет. Жакшылык- жамандыгы аралаш бул дүйнөдөн өткөндөргө бир ууч топурак салуу да парз. Айтор көңүл тартып турса, шылтоо табылат. Балдарым нукура шаардык болуп калышты, эр жеткен жигиттер, бирок ата- бабасынын туулуп- өскөн жерин таанып- билип жүрсүн деп, аларды да айылга үйрөтүүгө аракеттенем. Анткен менен, заман өзгөрүлдү окшойт. Ким билет, өзүм сыяктуу айылга катнаша алар бекен, аны келечек көрсөтөр. Ошондо да ар булактын чордону бар сыңары, Мекен деген

алп сөздүн кут түшкөн очогу сыяктуу, алакандай борбору болот эмеспи.
Менин мекеним- Шекер айылы.

Ч.Айтматов

Ой жүгүртүүнүн объектиси-далилденүүчү жагдай. Ал эми максаты- жагдайдын аныктыгын, тууралыгын далилдөө. Ой жүгүртүүнүн жалпы мүнөздөмөсү- композициялык жактан так уюштурулушу, негизги үч бөлүгүнүн- тезис, аргументация жана корутундунун болушу.

Мисалы:

Мекен

Ар бир адамдын өз Мекени бар. Мекен деген сөз кыргызда ата-бабанын жери, туулуп- өскөн жер дегенди билдирет. Ал гүлбакча эмес. Мен өзүмдүн өмүр башатыма көз жүгүртөм. Ата Журт деп аталган, сагындырган жеримди элестетем. Анткени ушул жерде аталарым, бабаларым жашаган. Туулуп, турмуш таанып, тагдырымды тапкам. Туулуп- өскөн жердин тирилик тартиби, салт- санаасы- асыл. Ыр, жомогу, жаратылышы, абасы, бүт турпаты- ыйык.

Ч.Айтматов

Тексттер киришүү, негизги бөлүк жана корутундуга бөлүнгөн тексттерден болууга тийиш. Ошондо контекст же кырдаал толугу менен окуучунун эсинде сакталып, сөздөрдүн маанилери да туура аныкталат. Киришүү бөлүгү эмне жөнүндө сөз болорун божомолдоону жеңилдеткен эки-үч байланышкан сүйлөмдөн турушу мүмкүн. Негизги бөлүгү бири-бири менен логикалык жактан ырааттуу түрдө байланышкан маанилик бөлүктөрдөн түзүлөт. Корутунду бөлүгү жыйынтык чыгаруучу, баа берүүчү бөлүгү болот.

Методикада текстти окуу жана түшүнүү үчүн төмөнкүдөй билгичтиктер белгиленген:

- тексттин жалпы мазмунун мааниси жагынан орчундуу бөлүктөрүнүн негизинде аныктоо билгичтиги;
- текстте берилген фактыларды жалпылоо билгичтиги;

- текстте болгон маалыматтын негизинде корутунду билгичтиги;
- фактыларды баалоо жана текстти интерпретациялоо билгичтиги;

Текстти окууда мугалим тарабынан туура интонация колдонулуп, сүйлөмдөр так, даана окулушу керек. Мугалимдин текстти окуусу, эгерде ал тасмага жазылган болсо, аудио уктуруу окуучулар үчүн үлгү болот. Текст мугалим тарабынан окулуп, же аудио уктуруу жүргүзүлүп жаткан учурда, окуучу да текстти ичинен окуйт. Текст окулгандан кийин тексттеги айрым лексикалык жактан окуучулар түшүнүүсүнө татаал деп эсептелген сөздөрдүн мааниси чечмеленип, сөздүк иштери жүргүзүлөт.

Башталгыч класстарда окуунун үн чыгарып (жарыя) жана ичинен (купуя) окуу түрлөрү пайдаланылат. Үн чыгарып окууда окуучу угуу аркылуу тексттин мазмунун түшүнүп, сөздөрдү туура жана шар окууга көнүгөт. Текстти ичинен окуу, методисттердин байкоолору боюнча, кеминде 3 эсе бат өтөт. Окуунун бул түрү окуучунун тапшырманы өз алдынча аткаруу учурунда колдонулат.

Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда текстти окуу маалымат алуу үчүн жана анын негизинде грамматикалык материалдарды өздөштүрүү үчүн пайдаланылат. Маалымат алуунун максатына ылайык окуу бир нече түргө бөлүнөт. (Дергачева и др. Метод.препод.русс.яз.как иностранного на начальном этапе М: Русский язык, 1986-239 с.)

Изилдеп окуу- текстти кайра айтып берүү, алынган маалыматтарды практикалык түрдө пайдалануу, эреже, инструкция катары колдонуу үчүн толук жана так түшүнүү.

Текст менен таанышуу- тексттин жалпы мазмунун түшүнүп окуу. Методисттердин айтуусунда андагы маалыматтар 75% түшүнүктүү болсо жетиштүү болот.

Текстти тез карап чыгуу максатында окуу маалыматтарды тандап окуу, ал эми текстти керектүү нерсени издеп табуу максатында окуу тексттин логикалык-маанилик түзүлүшүн түшүнүүгө багытталып, тексттен керектүү маалыматты тандап алуу билгичтигин талап кылат.

Башталгыч класстарда изилдеп окуу көп колдонулат. Текстти изилдеп окууда маалыматтарды так жана толук түшүнүү максаты коюлат. Мындай тексттер көлөмү жагынан чакан болот, анткени ал сабак учурунда изилденет. Мисалы, “Сууну пайдалануу” текстин изилдеп окуу үчүн инсерт стратегиясы пайдаланылды жана тексттин негизинде грамматикалык тапшырмалар аткарылды.

Сууну пайдалануу

Суу адамга ичиш жана тамак-аш даярдаш үчүн гана зарыл эмес. Суу үйлөрдү, коомдук имараттарды, көчөлөрдү тазалыкта тутуу үчүн да керек.

Суу жолдору аркылуу адам кайыктарда, теплоходдордо сүзүшөт, азык-түлүктөрдү жана машиналарды ташышат, карагай агызышат. Эгин талаасы сугарылат. Суунун жардамы менен тегирмен иштетилет.

Суу электр тогун иштеп чыгаруучу машиналарды кыймылга келтирет.

Өнөр жайдын бир да тармагы суусуз иштей албайт. Фабрикалар менен заводдордо суу боёкторду эритиш үчүн, кездемелер менен булгаарыларды боёо үчүн колдонулат.

Сөздүк:

тегирмен- буудайдан ун чыгаруучу жай

булгаары-тери

Окуучулар текстти окуп чыгып, логикалык- маанилик түзүлүшүн талдап, түшүнүгүн айтып беришет жана төмөнкүдөй лексика-грамматикалык тапшырмаларды аткарышат:

1- көнүгүү.

Тексттен 3 сүйлөмдү көчүрүп жазып, зат атоочтордун астын сызгыла.

2- көнүгүү.

Тексттен зат атооч сөздөрдү таап, көчүргүлө. Аларга суроо бергиле.

3-көнүгүү. Суу темасына кластер түзгүлө. Көптүк сандагы зат атоочторду пайдалангыла.

1.Суу

2. суюк, тунук

3. агат, шылдырайт.

4.Суу сыйлаган зор болот

5.зат

4- көнүгүү. Тексттин мазмунуна Инсерт стратегиясы боюнча талдоо жүргүзгүлө: Үлгү:

Таблица 1.2.1.- Инсерт стратегиясы менен текстти талдоонун үлгүсү

Билем	Билдим	Билгим келет
Суу ичиш үчүн, тамак-аш даярдаш үчүн керектигин.	Суу жолдору аркылуу азык-түлүктөрдү, машиналарды ташып, карагайларды агызышарын.	Суу дагы кандай тармактарда колдонуларын

5- көнүгүү. Зат атоочторду колдонуп, суунун пайдасы жөнүндө аңгеме жазгыла.

Тандалып алынган тексттер төмөнкүдөй критерийлерге баш иет:

- тексттин жеткиликтүүлүгү;
- тексттин кызыктуулугу;
- тексттин маалыматтуулугу;
- логикалык ырааттуулугу;
- өтүлүп жаткан грамматикалык материал менен байланышы.

Мисалы, 4- класста “Сын атооч” темасын өтүүдө “Эне” тексти пайдаланылат:

Эне

Жашоо, өмүрдүн башатында эне турат. Анын улуулук касиеттүүлүгү да ушунда. “Эненин таманы турган жер- бейиш” деп айтылат элде. Андыктан, бу жарык дүйнөдө өмүр улаган аялзатын үйдүн куту, жашоонун көркү деп айтууга толук негиз бар. Аларсыз адамзаттын эртеңки күнүн элестетүү мүмкүн эмес. Ай чырайлуу, ак ниет, колу берекелүү энелерди кандай мактаса да сөз жетпейт.

Кыргыздар илгертен бери мээрман эне жөнүндө нечендеген укмуштуудай сонун ырларды, акылман макал-лакаптарды жана улуу дастандарды жараткан. Эне-үйдүн куту, эне-баланын тарбиячысы, насаатчысы.

Көрүнүп тургандай текст өтүлүп жаткан грамматикалык материал сын атооч менен байланышып, мазмуну боюнча жеткиликтүү, кызыктуу маалыматтар бар жана ырааттуу берилген.

Тексттерди тандоодо алардын тарбиялык, көркөмдүк баалуулугу, маалыматтуулугу, кеп өстүрүү тематикасынын актуалдуулугу эске алынат. Кыргыз фольклорунан, көркөм адабий чыгармалардын үзүндүлөрүнөн, илимий-популярдуу адабияттардан, ар кандай гезит-журналдардан тексттер кеңири колдонулат.

Текст менен иштөөдө анча татаал эмес, көлөмү чакан тексттерден баштоо талап кылынат. Тексттердин мындай көлөмү окуучулар үчүн оптималдуу, анткени ушундай көлөмдөгү тексттер анын жалпы мазмунун түшүнүү, эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын жана бул маалыматтын деталдарын эстеп калуу мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык келет. Бул тексттер окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүнө, кызыгууларына төп келип, логикалык ырааттуулугу, себеп-натыйжалуугу жагынан оптималдуу болууда тийиш. Тексттер божомолдоого да жеңил болуусу керек. Божомолдоону жеңилдетүүчү каражаттарга кайталоолор, киринди сөздөр, синонимдик айтымдар, ж.б. кирет.

Методикада тексттерди оор же жеңил кылуучу факторлордун бири катары анын тил формасы көрсөтүлөт. Эгерде текст узак, татаал синтаксистик конструкциялардан түзүлсө, анда мындай текст угууга татаал болот. Анткени адамдын оперативдүү, тез эстеп калуу жөндөмдүүлүгү 11 сөздөн ашпаган сүйлөмдөрдү натыйжалуу кабыл алат. Активдүү формадагы сүйлөмдөр пассивдүү формадагы сүйлөмдөргө караганда оңой кабыл алынат. Абстракттуу лексикага жыш толгон текст кабыл алууга татаал болот. Текстте маалыматтар канчалык жыш болсо, ал текст ошончолук кабыл алууга, уга

билүүгө оор болот. Тексттин маалыматтуулугун терминдердин, татаал түшүнүктөрдүн жыш болушу шарттайт. Дагы бир маанилүү фактор катары тексттин логикалык- маанилик структурасы, түзүлүшү алынат. Тексттин башкы идеясы, башкы ою канчалык так, даана берилсе, ал ошончолук кабыл алууга, түшүнүүгө жеңил болот.

Ушул факторлорду эске алуу менен эне тилин текстке байланыштуу окутууда жеткиликтүү тексттерди тандоо керек. Тексттин жеткиликтүүлүгү абстрактуу сөздөрдүн, терминдердин, термин мүнөзүндөгү сөз айкаштарынын санынын аз болушу, сын атоочтор, тактоочтордун санынын көп болушу, жалпылаган фразалардын, түшүндүрмөлөрдүн, мисалдардын киргизилиши менен шартталат.

1- бөлүм боюнча кыскача корутунду.

Кыргыз тилин башталгыч класстарда окутуу эң маанилүү иш болуп саналат. Анткени ал кенже класстардагы сабактардын ичинен эң негизгиси болуу менен бирге, башка сабактарды окутуу ишинде, окуучулардын оозеки жана жазуу кептерин байытууда, грамматикалык сабаттуулугун калыптандырууда, логикалык ойлоосун өстүрүүдө жана тарбиялык багыттар боюнча иш алып барууда негизги ролду ээлейт.

Тилчи- окумуштуу К.Сартбаев белгилегендей “Окуучунун жалпы сабаттуу болуп чыгышынын өзү да эне тили сабагы менен тыгыз байланыштуу”. (106, 30- б.)

Башталгыч класстардын окуучулары кыргыз тили сабактарында эне тилибиздин грамматикалык түзүлүшү менен таанышышып, кебин жана ой жүгүртүүсүн калыптандырышат, адабий тилдин нормасында туура сүйлөөнү жана орфографиялык эрежелерге ылайык сабаттуу жазууну үйрөнүшөт. Ал эми грамматикалык материалдарды окутууда өзгөчө көңүл окуучулардын кептик жана ой жүгүртүүчүлүк чыгармачылык компетенцияларын калыптандырууга бурулат.

Эне тилин окутууда башталгыч класстын мугалими окутууну талапка жооп берерлик деңгээлде ишке ашыруу үчүн анын 2 негизин: педагогикалык-психологиялык жана лингвистикалык негиздерин жетекчиликке алуу менен иш алып барууга тийиш.

Башталгыч класстарда окутуунун негизги максаты окуучулардын тааныпбилүү жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууга багытталган. Бул иш-аракетти жүзөгө ашыруу үчүн психологиялык жактан кабыл алуу, эске тутуу, ой жүгүртүү бирдиктери аркылуу анализ, синтез, индукция, дедукция, салыштыруу сыяктуу ыкмалар менен тилдик материалдарды үйрөнүшүп, кабыл алышат. Мына ушул жагынан алып караганда кыргыз тилин окутуунун методикасы психология илими менен тыгыз байланышта экендиги анык. Мына ушуларды эске алуу менен:

1. Башталгыч класстарда окуучуларга билимдердин негиздерин даяртүрүндө бербестен, алардын өздөрүн сабакка активдүү катыштыруу, окуучулардын ой жүгүртүүсүн калыптандыруу, өз алдынча иштөөгө машыктыруу зарыл. Бул маселелер көптөгөн окумуштуу- методисттер тарабынан изилденип, иштелип чыкты. Алардын катарына В.Занковду, Ш.Амонашвилини, С.Лысенкованы, ж.б. окумуштууларды киргизүүгө болот. Бул окумуштуулар мектепте окутуу процессинде проблемалуулукту колдонуу, проблемалык кырдаал түзүү сыяктуу маселелерге кайрылып, анын окуучулардын билим деңгээлин эске алуу менен алардын билимге болгон умтулуусун күчөтүү, ой жүгүртүүчү тапшырмаларды берүү аркылуу өз алдынча иштөөсүнө жетишүүсүнө багыт берерин белгилеген. Башталгыч класстын окуучуларынын сабакка болгон кызыгуусун арттыруу жана сабакты кызыктуу жана жандуу өтүү үчүн мугалимдер окумуштуулардын ушул сыяктуу изилдөөлөрүн жетекчиликке алуулары зарыл.

2. Ал эми сабактын талапка жооп берерлик деңгээлде болушу мугалимдинбилим деңгээлине, педагогикалык чеберчилигине, пайдаланган окуу куралдарынын мазмунуна, кандай методдорду, ыкмаларды пайдаланганына байланыштуу болбостон, сабактагы психологиялык

шарттарга да байланыштуу болору жогоруда белгиленди бул шарттар 2 нерсе менен: 1-ден, сабактын мугалим тарабынан уюштурулушу жана 2-ден, окуучулардын сабакка болгон мамилеси менен ишке ашырылары белгилүү.

3. Педагогикалык жана дидактикалык жактан: тажрыйбалуу, чыгармачыл мугалимдин болушу, окутуунун талапка ылайык деңгээлде уюштурулушу, окуу куралдарынын талапка ылайык болушу, окуучу менен мугалимдин ортосундагы жылуу мамиле, кызматташтык, окутулуучу материалдардын илимдин жаңылыктары менен коштолуп турушу, жөнөкөйдөн татаалга, белгилүүдөн белгисизге, жеңилди оорго карай өтүлүшү, көрсөтмөлүүлүктүн болушу, окутуунун ыкмаларын окуучулардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен тандап алуу керек экендиги аныкталган.

4. Сабак лингвистикалык жактан сабаттуу болуусу керек.

Эне тилин окутууда мугалим текст жана анын негизинде грамматикалык материалдарды үйрөтүүнүн теориялык негиздерин терең өздөштүрүп, билүүсү зарыл.

Экинчи бөлүм.

Башталгыч класстарда эне тилин текстке байланыштуу окутуунун технологиясын моделдештирүү.

2.1. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун абалы.

Башталгыч класстарда кыргыз тили негизги предмет катарында окутулат жана буга чейин окутулуп келген. Анын окутулуш абалы кандай болгон? Бул предмет боюнча окуу программалары жана окуу китептери кандай түзүлгөн? Мына ушул маселелерди изилдөө максатында окуу программаларын жана окуу китептерин анализдөөгө аракет жасадык, анткени, мектептер үчүн түзүлгөн окуу программалары- бул мамлекеттик баалуу документ болуп эсептелет. Программада мектептерде окутулуучу предметтердин мазмуну, кандай билимдердин негиздерине ээ болуу керектиги жөнүндөгү маселелер ачык- так көрсөтүлөт. Мектептерде

окутулуучу предметтерге арналып, анын талабына ылайык түзүлгөн программалар республиканын бардык мектептери үчүн бирдей колдонулат.

Кыргыз башталгыч класстарында эне тилинен билим берүү ишинде бир катар окуу программаларынын колдонулгандыгын көрөбүз. 1918- жылдагы “Мектептерде билим берүү иштеринин материалдары”, 1921- жылдагы “Бирдиктүү жети жылдык эмгек мектебинин программалары көп кечигип келгендиктен, ошол мезгилде мектептерде колдонулган эмес . . . (49, 111.)

1923-24- жылдары Кыргызстандын мектептеринде РСФСРдин Эл агартуу комиссариатынын мамлекеттик окуу советинин комплекстүү программалары пайда болгон. Бул программалар ар бир окуу предметинин спецификасын жок кылуу менен, “Коом” деген комплекстүү темалар боюнча маалымат берүүгө умтулган. Комплекстүү система кыргыз мектептеринде аз колдонулду. Мугалимдер программанын мазмунун түшүнүшкөн эмес”, - деп белгилеген академик А.Э.Измайлов (49, 116- б.)

1934- жылга чейин “Комплекстүү метод” өкүм сүргөн. 1931- жылы 5-сентябрда ВКП (б) БК “Башталгыч жана орто мектеп жөнүндө атайын токтом кабыл алды. Анда окутуунун эне тилде жүргүзүлүүсү жөнүндө айтылган.

1932- жылы 25- августта ВКП (б) БК “Башталгыч жана орто мектептердин окуу программалары менен режим” жөнүндө токтом чыгарган. ВКП (б) БКнын ушул токтомуна ылайык 1932- жылдагы программалар мектептерде окутулуучу предметтерге ылайык кайрадан түзүлгөн. Ал программалар ар бир класста өтүлүүчү предметтерге ылайыкталып түзүлүү менен балдардын билим алышын белгилүү бир системага салган.

1932- жылдан азыркы учурга чейин башталгыч класстар үчүн түзүлгөн кыргыз тили боюнча программалар бир нече жолу басылып чыгып, өзгөртүүлөр, толуктоолор киргизилген.

Башталгыч класстардын программалары 1937, 1941, 1947- жылдары жарыяланып, кыргыз тилинин фонетикасы, морфологиясы, синтаксиси боюнча материалдар системалуу түрдө жайгаштырылган.

1956-57- жылдары программалар кайрадан жарык көрүп, аларда да айрым бир өзгөртүүлөр киргизилген. 1958- жылы “Мектептердин турмуш менен байланышын чыңдоо жөнүндө жана СССРде элге билим берүү системасына ылайык башталгыч класстардын программаларына да өзгөртүүлөр киргизилди.

1959- жылдан 1966- жылга чейинки түзүлгөн башталгыч класстардын программаларында кыргыз тилинин материалдарында айрым мүчүлүштүктөр кездешет. Мисалы, сөз түркүмдөрүнүн суроолору, алар жөнүндө жалпы маалымат берилүү менен гана чектелет.

1966- жылы кабыл алынган “Жалпы билим берүүчү мектептердин иштерин мындан ары жакшыртуу чаралары” жөнүндөгү токтомунда илимге негизделген окуу пландары менен программаларын түзүүнү, билим берүүнүн мазмунун илимдин, техниканын, маданияттын өнүгүшүнө ылайыкташтыруу талабы белгиленген.

Жогоруда көрсөтүлгөн программаларда кыргыз тили боюнча окутулуучу материалдардын ар түрдүү деңгээлде берилгендигин көрүүгө болот. Бул материалдардын оор, татаал, же тескерисинче, жеңил формада берилиши төмөнкүдөй себептер менен шартталат деп эсептөөгө болот:

- мектептеги эне тилин окутуу тажрыйбасынын жаңыдан өнүгө башташы, квалификациялуу илимий кызматкерлердин, методисттердин, эне тилин окутууда тиешелүү педагогикалык байкоолорду жүргүзүп, белгилүү бир жыйынтыкка келбегендигине байланыштуу;
- мектептерде окуу- тарбия ишинин жаңыдан жолго коюла баштагандыгына, окуу китептери менен программалардын түзүлүшүнө мугалимдердин сын көз менен карабай, кандай берилсе, ошондой окуткандыктарына байланыштуу;

Кыргыз тили предмет катары окутула баштаган жылдары грамматикалык материалдар илимий жактан ар тараптан изилденип, программага киргизилбегендигин байкоого болот.

Педагогика боюнча эмгектерде окуучулар үчүн татаал жана оор болгон материалдардын программага киргизилиши ал материалдарды формалдуу түрдө өздөштүрүүгө алып келери жана окуучуларды тез чарчатып, тескерисинче, программада окуучулар үчүн жеңил, өтө оңой материалдардын берилиши алардын өсүш процессин, өздөштүрүүсүн кечиктирери белгиленген.

Ошондуктан, программадагы материалдар окуучулардын билимине, жаш курактык өзгөчөлүгүнө, өздөштүрүүсүнө карай, дидактикалык принципти жетекчиликке алуу менен, жеңилден оорго, белгилүүдөн белгисизге карай жайгаштырылууга тийиш.

70-90- жылдардын аралыгында башталгыч класстарда эне тилин окутуу боюнча программаларда грамматикалык материалдар элементардык-практикалык мүнөздө жайгаштырылган. Мисалы, морфологиялык материалдарды окутууда 1- класста сөз түркүмдөрүнүн суроолору, 2- класста алардын белгилери, ал эми 3-4- класстарда лексикалык- грамматикалык өзгөчөлүктөрү, алардын бөлүнүшү, жасалышы сыяктуу маалыматтар менен тааныштыруу пландаштырылган.

90- жылдардан баштап башталгыч класста окутуунун программалары кайрадан иштелип чыккан жана кыргыз тилин окутууга да айрым өзгөртүүлөр киргизилген. Мисалы, 1992- жылы жарыкка чыккан “Башталгыч класстардын программаларында морфологиялык материалдар (“Сөз. Ким? Эмне? Эмне кылат? Эмне кылып жатат? Кандай? Канча? Нече?) 2- класстын программасында берилген. (24, 92- б.) Демек, сөз түркүмдөрү боюнча алгачкы элементардык түшүнүктөр экинчи класстан баштап бериле баштаган.

2000- жылы түзүлгөн окуу программаларында кыргыз тили боюнча материалдар класстар боюнча ирети менен, конкреттүү сааттары көрсөтүлүп жайгаштырылган жана ошондой эле материалдар өркүндөтүлүп берилген.

Башталгыч класстардын программаларынын улам жакшырып, материалдарынын өркүндөтүлүп, туура берилишине республикалык

педагогикалык окуулардын, илимий- практикалык конференциялардын өткөрүлүшү, алдыңкы тажрыйбалуу мугалимдердин иш тажрыйбасын үйрөнүү, алардын ой- пикирлерин эске алуу, педагогикалык байкоолорго таянуу иштеринин жолго коюлушу оң таасирин тийгизди.

Натыйжада башталгыч класстардын программаларында кыргыз тили боюнча материалдар такталып, өркүндөтүлүп, окуучулардын жаш- курактык, билим, өздөштүрүү деңгээлине ылайык түзүлө баштагандыгы байкалат.

Бирок, ошондой болсо да, окуу программаларынын өркүндөтүлүп түзүлүшүнө жана аны ишке ашыруудагы, б.а. окутуудагы жетишкендиктерге карабастан, окуучулардын билим деңгээлинин көрсөткүчтөрү жогорку деңгээлде эмес экендигин жалпы республикалык тестирилөөнүн жана эл аралык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөттү.

Окуучулардын билимдин негиздерин теориялык жактан терең кабыл алгандыгына карабастан, аны практикалык жактан пайдаланууга, андан ары өркүндөтүүгө, ой жүгүртүүгө, проблемаларды чечүүгө жөндөмдүүлүктөрүнүн жетишсиздиги байкалды.

Окуу китептери окуучуларга билим да, тарбия да берүүчү курал болуп эсептелет. Башталгыч класстар үчүн түзүлгөн кыргыз тили боюнча окуу китептеринде эне тилибиздин грамматикалык түзүлүшү, фонетика, морфология, синтаксис бөлүмдөрү боюнча материалдар жайгаштырылган. “Башталгыч класстарга арналып түзүлгөн китептерде тилибиздин грамматикалык түзүлүшүнүн элементардык мүнөздөгү негизги закондору, тилдик эрежелер, схемалар, графикалар, салыштыруулар берилген. Бир эле класста өтүлгөн грамматикалык материал улам жогорку класстарга өткөн мезгилде системалуу түрдө кайталанат жана ачык- айкын мисалдар менен бекемделип отурат”,- деп белгилешет окумуштуулар С.Турусбеков, Э.Бердибаев, Б.Рысбекова, К.Сартбаевдер кыргыз тили окуу китептери жөнүндө. (125, 125- б.)

Башталгыч класстарда тилдик маалыматтар тереңдетилип өздөштүрүлбөстөн, элементардык- практикалык мүнөздө үйрөтүлө

тургандыгы белгилүү. Демек, окуу китептери да ошондой принципте түзүлүүсү керек. Жогоруда окумуштуулар белгилегендей, анда кыска- кыска эрежелер, схемалар, таблицалар, көнүгүүлөр жана ар түрдүү суроо-тапшырмалар жайгаштырылат. Эң негизгиси, берилген материалдар окуучулардын тигил же бул илимдин тармагы боюнча, ал эми конкретүү учурда кыргыз тили боюнча окуучуларга терең билим берүүчү окуу куралы болууга тийиш.

Бул жагынан алып караганда окуу китептери өз функциясын кандай аткарып жаткандыгы жөнүндө буга чейин да көптөгөн окумуштуулар өз пикирлерин билдиришкен.

Биз төмөндө кийинки жылдарда жарык көргөн 2,3,4- класстардын “Кыргыз тили” окуу китептерине талдоо жүргүзүүгө аракет жасадык.

2- класс үчүн окуу китеби, автору- З.Маразыкова 1995- жылы Бишкекте, “Кыргызстан” басмасынан чыккан, 157- беттен турат.

Окуу китебиндеги материалдар программада пландаштырылган темалар менен дал келет. Темаларга байланыштуу тапшырмалардын мазмуну ар түрдүү. Ар бир темага 18-20га чейинки көнүгүү, машыгуу иштери жайгаштырылган. Мында ар түрдүү суроо- тапшырмалар, сүрөттөр боюнча аңгеме түзүү, оозеки, жазуу түрүндөгү көнүгүүлөр бар. Макал- лакаптар менен иштөө, табышмактарды табуу, жаңылмачтарды айтуу, кроссворд чечүү сыяктуу окуучуларды кызыктыруучу тапшырмалар кездешет. Бул тапшырмалардын мазмуну өтүлгөн теманы бышыктоо үчүн жана окуучулардын өз алдынча ойлонуп, изденүүсү үчүн шарт түзөт.

Айрым тапшырмалар 2- класстын окуучулары үчүн татаал. Мисалы, даамды билдирген үч сөздү көчүргүлө деп, 48 сөз берилген. 2- класстын окуучусу үчүн ушунча көп сөздүн ичинен издеп, 3 сөздү табуу кыйынчылык туудурушу мүмкүн. “Эң чоң жемиш”, же “Ат- Башым” аттуу тексттердин мазмуну татаал, көлөмү чоң. Сүрөткө карап аңгеме түзүү тапшырмаларынын темалары да бул класстын окуучулары үчүн татаал.

3- класс үчүн 1996- жылы түзүлгөн “Кыргыз тили” окуу китеби, авторлору Ж.Мукамбаев, З.Маразыкова, “Кыргызстан” басмасынан чыккан, 159 бет.

Берилген материалдар окуу программасы менен дал келет. Ар бир темага 30-35ке чейинки көнүгүүлөр берилген. Көнүгүүлөрдүн мазмуну ар түрдүү. Мисалы, сүйлөмдөрдөн керектүү сөздөрдү табуу, сүрөттөр боюнча сүйлөм түзүү, макалдагы тиешелүү сөздөрдү табуу, макалдын маанисин чечмелөө, табышмактардын жандырмагын табуу, сүрөткө карата аңгеме жазуу, жаңылмачтарды, ырларды жатка айтуу тапшырмалары бар.

Жалпысынан алганда көнүгүүлөрдө берилген тапшырмалардын мазмуну, анын ар түрдүүлүгү окуучулардын эне тили боюнча талапка ылайык билим алуусуна өбөлгө түзөт. Бирок, көнүгүүлөр үчүн алынган сүйлөмдөр, тексттер мазмуну жагынан көркөм, тарбиялык мааниси терең, окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык болуусу керек.

4- класс үчүн 1991- жылы түзүлгөн “Кыргыз тили” окуу китеби, Фрунзе шаарындагы “Мектеп басмасынан чыккан. Авторлору: Б.Үмөталиева, К.Сартбаев. 175 беттен турат.

Тапшырмалардын мазмуну эне тили боюнча окуучулардын 2,3- класстарда алган билимдерин өркүндөтүүгө багытталган. Бирок, бул окуу китебинин материалдары, тексттери мазмуну жагынан кызыктуу, көркөм эмес, айрымдары окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө туура келбейт. Окуучулардын сөз байлыгын арттырууга, кебин байытууга, ойлоосун өстүрүүгө арналган көнүгүү иштери эң эле аз, жокко эсе.

Ушундай эле жыйынтыктарды 2- класс үчүн 2001- жылы “Учкун” басмаканасынан жарыкка чыккан “Кыргыз тили” окуу китеби (автору- С.Рысбаев), 3- класс үчүн 2001- жылы “Педагогика” басмасынан жарыккөргөн “Кыргыз тили” окуу китеби (авторлору- С.Рысбаев, Ч.Исакова) жөнүндө да чыгарууга болот. Тапшырмалар ар түрдүү, программага шайкеш болгону менен, айрым тексттердин окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө туура келбегендиги (“Куу түлкү менен аңкоо жолборс”, “Кар, мөндүр,

жамгыр кантип пайда болот?”, 2-класс А.Осмонов “Өмүргө”, 3- класс), татаалдыгы, айрым тапшырмалардын оордугу байкалат. Айрым каталар кездешет, мисалы, түлкү деген сөз тулку, сүйлөмдөрдү түзгүлө дегенди сүйлөмдөрдү жүргүзгүлө, ж.б.

4- класс үчүн түзүлгөн 2002- жылы “Педагогика” басмасынан жарыкка чыккан “Кыргыз тили” окуу китеби, автору- С.Шаелдаева.

Окуу китебиндеги тилдик материалдар эң алгач көнүгүүлөрдөн башталат. 2-3 көнүгүүдөн кийин грамматикалык эрежелер жайгаштырылган. Көнүгүүлөрдөгү тапшырмалар жалпысынан алганда окутулуучу темаларды камтыйт. Окуучуларды кызыктыруучу, ойлонтуучу тапшырмаларды берүүгө аракет жасалган. Бирок тапшырмалардын билим берүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк жагына көп көңүл бурулбай калгандай. Айрым каталар кездешет, мисалы, салынган, жыртайган, жан ачыр деген сыяктуу атоочтук сөздөр автор тарабынан сын атооч деп берилген.

Жалпысынан алганда кийинки мезгилдерде чыккан окуу китептеринин мазмуну программалык талаптарга жооп берет, бирок, тексттердин, тапшырмалардын мазмуну окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык жана тарбиялык мааниси терең, ойлоо жөндөмдүүлүгүн жана кебин өстүрүүгө багытталса, катасыз, сабаттуу болсо деген ойду айтмакчыбыз.

2012-2013- жылдары п.и.к. А.Акунова менен авторлоштукта 2,3- класстар үчүн “Кыргыз тили” окуу китеби жана мугалимдер үчүн методикалык колдонмо иштелип чыгып, колдонууга берилген.

Аталган окуу китептери грамматикалык тапшырмаларды тексттин негизинде аткаруу принцибинде түзүлгөн.

Окуу китебиндеги пайдаланылган тексттер тематикасына, мазмунуна жараша бир нече бөлүмдөргө бөлүнгөн жана бир тексттин негизинде бир нече грамматикалык материалдардын өтүлүүсү пландаштырылган. Ар бир бөлүмдүн аягында угуу тексти боюнча баяндама жаздыруу иши каралган.

Окуу китептери пайдаланылууга берилген соң, башталгыч класстардын мугалимдери тарабынан: “Окуу китебиндеги тексттердин бөлүмдөргө

бөлүнүшү”, “Адабий окуу” китебине окшош, тексттер көлөмү жагынан окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө туура келбейт, текстти окуу менен гана чектелип, грамматикалык тапшырмаларды аткарууга убакыт жетишпей калып жатат, тапшырмалардын айрымдары, мисалы: тексттеги окуяны, окуянын каарманын, окуянын болгон жерин, убактысын аныктоо, сөздөн сөз жасоо, ж.б.у.с. тапшырмалар кайра-кайра кайталана бергендиктен, окуучулардын тапшырманы аткарууга болгон кызыгуусун азайтат. Ошол себептен, берилген материалдар бөлүмдөргө бөлүнбөй, тексттердин көлөмү жана тапшырмалардын кайталануусу чектелсе, ж.б.у.с. сын пикирлер жана сунуштар келип түшкөн.

Башталгыч класстардын мугалимдеринин сунуштарын эске алуу менен, 2015-жылы жарыкка чыккан 4-класстын “Кыргыз тили” окуу китебиндеги материалдар бөлүмдөргө бөлүнбөй, тексттердин көлөмү окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылган жана аталган тапшырмалардын айрымдары таптакыр алынып салынып, айрымдары чектелип берилген.

4-класстын «Кыргыз тили» окуу китеби куррикулумдун талаптарына ылайык окуучулардын жалпы жана предметтик компетенцияларын калыптандыруу максаттарын жетекчиликке алуу менен иштелип чыккан.

Окуу китебинин мазмунун башталгыч класстардын окуу программаларынын талаптарына ылайык грамматикалык материалдар жана аларды коштогон окуучулардын таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн жана жалпы кругозорун өстүрүүчү элдик оозеки чыгармалардын мыкты үлгүлөрү: макал-лакап, жаңылмач, табышмактар, балдар акын-жазуучуларынын тандалма чыгармалары жана таанып-билүү тематикасындагы ар түрдүү макалалар, балдардын грамматикалык сабаттуулугун, сөз байлыгын, логикалык ой жүгүртүүсүн, чыгармачылыгын өстүрүүчү суроо-тапшырмалар жана көнүгүү-машыгуулардын топтомдору түзгөн.

Окуу китебин түзүүнүн принциптерине ылайык окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша тарбия берүүчүлүк мүнөздөгү чыгармалар жана макалалар жайгаштырылган.

Алар окуучу – мектеп – мугалим, ата-эне, туулган жер, Ата Мекен, адептүүлүк, сылыктык, эмгекчилдик, ден соолукка кам көрүү тематикаларын камтыйт.

Окуу китебинин өзгөчөлүгү болуп, андагы жайгаштырылган бир чакан тексттин жардамы менен бүтүндөй бир грамматикалык тема боюнча суроо-тапшырмаларды жана көнүгүү-машыгууларды аткаруу эсептелинет, ошондой эле тексттин тематикасын макал-лакаптар, жаңылмачтар, табышмактар жана иллюстрациялар коштойт. Мисалы, текст ата-эне жөнүндө болсо, ата-эне жөнүндөгү макал-ылакап, ыр, сүрөт, ж.б. жайгаштырылган.

Окуу китебинин түзүлүшүнүн мындай ыкмасы окуучуга оюн топтоп, ал текстти талдоо жана анын негизинде грамматикалык тапшырмаларды аткаруу менен жаңы сөздөрдү үйрөнүп, сөз байлыгын, ой жүгүртүүсүн, сабаттуулугун калыптандырууга зор өбөлгө түзөт.

Грамматикалык тапшырмаларды аткаруу кластер, синквейн, Венндин диаграммасы, инсерт, пирамидалык окуя сыяктуу интерактивдүү стратегиялар менен коштолот жана окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүгө багытталган сөздүк иши жүргүзүлүп, ой жүгүртүүсүн өстүрүүчү ребус, кроссворддорду жандыруу сыяктуу иш чаралар аткарылат.

Окуучулардын билимин баалоого тесттик тапшырмалар жана ар бир чейректин аягында тексттин негизинде грамматикалык тапшырмаларды аткаруу жана текстти пирамидалык окуя стратегиясы боюнча талдоо тапшырмалары бар.

Методикалык колдонмодо окуу китеби боюнча сабактын үлгүлөрү, жат жазуу жүргүзүүнүн ыкмалары, нормативи, жазуу ишин баалоонун жолдору жана жат жазуу тексттери, баяндама жаздыруу үчүн тексттер, окуучулардын билимин баалоонун ыкмалары жана жыйынтыктоочу баалоо үчүн тесттер жайгаштырылган.

2.2. Эне тилин текстке байланыштуу окутуунун дүйнөлүк тажрыйбасынан

Эне тилин текстке байланыштуу окутуу алыскы жана жакынкы чет мамлекеттерде кеңири колдонулат. Англияда, Францияда, Германияда, АКШда, Туркияда, Азербайжанда, ж.б. мамлекеттерде эне тили жана адабияты предметтери бириктирилип окутулат жана окуу китеби да эки предметти интеграциялоо менен түзүлгөн, б.а. акын- жазуучуларынын чыгармалары, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү менен катар тилдик материалдар жайгаштырылган.

Немец башталгыч мектептеринде окууга көп көңүл бурулат. Мында окуу алардын тамга моделдери боюнча окуганды билүү үчүн гана түшүнүлбөстөн, окуганга түшүнүп, ой жүгүртүү жана текст боюнча грамматикалык тапшырмаларды аткарууда башкы максат катары түшүнүлөт.

Экинчи класс үчүн немец окуу куралындагы “Менин сүйүктүү китебим” иш чарасынын курамында үй тапшырмасына карата төмөндөгүдөй суроолор сунуш кылынат: Бул суроолорго жооп берип, өзүңдүн сүйүктүү китебиңди тааныштырууга даярда:

Китептин аталышы, китептин автору, бул эмне китеп: детектив, аңгеме, тарых, сүрөттөлгөн окуя, аракеттенүү орду, башкы каармандар, кыскача сюжет- китептеги сага өзгөчө жаккан жердитап жана белгиле. Андан үзүндүнү класста окууга даярдан жана “сен эмне үчүн бул үзүндүнү тандап алдың?” деген суроого жооп даярда.

Текстти түшүнүүдө акылды машыктыруу үчүн немец окумуштуулары В.Эндрес, Э.Берхард тарабынан “Биргелешип окуу жана жалпылоо” көнүгүүсү сунуш кылынат. Бул көнүгүү анын маанисин түшүнүү максатында текст менен иштөөдө колдонулат. Ошондой эле мында: тез окуу, басымды туура коюп окуу, активдүү окуу, ойлонуп окуу жана ичинен окуу сыяктуу компетенциялар калыптанат.

Иштөө жупта өткөрүлөт. Мугалим классты биринчи жана экинчи вариантка бөлөт. Ар бир жупта биринчи жана экинчи варианттагы окуучу

болот. Мугалим доскага тапшырманы, тексттин аталышын жана окуу куралынын бетин жазат. Андан соң окуучулар же мугалим текстти эки үзүндүгө бөлөт жана доскадагы маалыматтарды көрсөтөт.

Биринчи учур- жекече иштөө: ар бир окуучу өзүнүн үзүндүсүн ичинен окуйт. Окуучулар жупта ким биринчи үн чыгарып окуй тургандыгын макулдашат.

Экинчи учур- өз ара окуу: биринчи окуучу тексттеги үзүндүнү үн чыгарып окуйт, ал эми экинчи окуучу укканын айтып берүү үчүн угат. Биринчи варианттагы окуучу үзүндүнү акырын, так жана интонация менен окуйт. Экинчи варианттагы окуучу аны кунт коюп угуп турат.

Мындан сырткары ал окуучу туура эмес окуган жерди акырын көрсөтөт жана талаша алат, б.а. кайра айтып берүү үчүн ага бүтүндөй текст түшүнүктүү болушу чоң мааниге ээ. Андан соң экинчи варианттагы окуучу укканын өз сөзү менен айтып берет жана биринчи варианттагы окуучу анын түшүнгөнүн текшерет.

Эми окуучулар эмне түшүнүксүз болсо, бири-бирине суроо бере алышат. Алар түшүндүрө албагандарды жазып алышып, кийинки сабакта талкуулашат. Ал түшүнгөнүн кайра айтып бергенден кийин, окуучулар кийинки үзүндүнү окууда роль алмашышат. Эгерде текст узун болсо, аны төрткө бөлүүгө болот. Ар бир окуучу анда тексттин аягына чейин ролдорун алмашуу менен жалпысынан эки жолу окуйт. Андан кийин текст боюнча грамматикалык тапшырмаларды аткарат.

Дидактикалык жактан мугалим төмөнкүлөргө жардам берерин билиши керек:

- окуу үчүн тексттин үзүндүсүн тандоого жардамдашат;
- Текст менен иштөөнүн нускамасын тартып берет же мурдараак доскага жазып коёт. Анда төмөндөгү кадамдар жазылышы мүмкүн:
- текстти толук окугула;
- текст боюнча берилген грамматикалык тапшырмаларды аткаргыла;
- тексттин маанисин талдагыла;

- тексттин логикалык интонациясын талдагыла;
- ролдорду бөлүштүргүлө;
- текстти ролдор боюнча окугула;
- сөздү айтууда үндү өзгөртүүгө аракет жасагыла;
- түстүү карандашты пайдаланып, логикалык басымды туура койгула (керектүү сөздөрдүн алдын сызгыла);
- паузаларды бөлгүлө (сөздүн үстүнө белги койгула).

Андан соң алардын ар бири өз сөзү менен кыскача изложение жазышат.

Мында алар текстти колдонууга жана кээ бир иштерди окуп, дискуссия кылып талкуулоого болот. Сабактын аягында мугалим ишти текшерүүгө жыйнап алат.

Немец эне тил китебинин авторлору М.Зенхофер жана Р.Рейчел эне тил сабагында оозеки сөздү өнүктүрүүгө көп көңүл бөлүшөт жана “менин байлыгым”, “спонтандуу аңгеме”, “пикир алышуу”, “көңүлдүү аңгеме”, “калпты ойлоп тап”, “микрофондогу театр”, “куурчак театр”, “ролдуу оюндар” ж.б.у.с. ыкмаларды колдонуп, окуучулар менен иштөөнү сунуш кылышат.

Француз педагогу Селестин Френе балдарга өз оюн жазуу жүзүндө жана оозеки эркин айтууга мүмкүнчүлүк берген. Мына ошентип, биринчи жолу “эркин текст” пайда болуп, анда балдар эмнени кааласа ошону жазган. Бул анча чоң эмес дилбаян болгон, балдар өзүнүн үй-бүлөсү, достору, келечек пландары жөнүндө айтышып, айлана-чөйрөдөн байкагандарын жазышкан. Мында бала жазган текстин мугалимге көрсөтүү же көрсөтпөөнү өзү чечкен.

Френе каалоочуларга текстти күн сайын окууну сунуш кылган. Ал “эркин текст” деген тексттерде дагы бир маанини көрсөткөн- бул эне тили боюнча гана көнүгүү болбостон, курчап турган дүйнө менен баланын өз ара мамилесин жакшы түшүнүүгө жардам берген социалдык-

психологиялык тест болгон.

Андан кийин бул тексттерди чыгаруу идеясы пайда болот. Бул үчүн колго жасалган “басмакана” колдонулган. Френе басуу станогунда иштөө окуу жана тарбиялык мааниге ээ деп эсептелген.

Френе ар бир окуучу жекече иштей ала турган көнүгүүлөр менен өзүн ылайыктоочу атайын карточкалар идеясына келген. Ар бир карточка окуу материалынын белгилүү бир бөлүгүн, конкреттүү грамматикалык тапшырманы камтыган.

Түрк окумуштуу- методисттери А.Эрол, Ф.Демироглу, ж.б. тарабынан иштелип чыккан 1-4-класстар үчүн “Түрк тили” окуу китептеринде тексттер мазмунуна жараша бир нече бөлүмдөргө бөлүнүп жайгаштырылып, ал тексттердин негизинде аткарылуучу ар түрдүү лексика-грамматикалык тапшырмалар жана текстти изилдөө тапшырмалары берилген.

Окуу китептеринин схема, таблицалар, сүрөттөр, иллюстрациялар менен жасалгаланышы жогорку деңгээлде.

Окуу-методикалык комплекс 3 китептен турат: окуу китеби, жумушчу дептер жана мугалимдер үчүн методикалык колдонмо.

Окуу китеби менен жумушчу дептердеги материалдар бири-бирине дал келет. Окуу китебиндеги берилген тапшырмаларды жумушчу дептерде аткарышат. Дептер делгени менен ал окуу куралы да китеп сыяктуу, калың мукабалуу, түстүү сүрөттүү, эң мыкты жасалгаланган.

Материалдар чейректер боюнча жайгаштырылып, ар бир чейректин аягында окуучулар үчүн өзүн-өзү баалоо баракчалары жайгаштырылган. Анда окуучу текстти изилдөө, грамматикалык материалдарды өздөштүрүү боюнча өз билимин өзү же ата-энесинин жардамы менен баалайт.

Орус окумуштуусу Т.А.Ладыженская редакциялаган “Развитие речи” аттуу окуу китеби 2 бөлүмдөн туруп [. . .] 1-бөлүмдө баарлашуунун түрлөрү, Демосфендин башкы сыры, “жакшы жана жаман кеп”, “редакциялаганды үйрөнөбүз”, “сылык бол”, “укканды үйрөнөбүз”, “окуганды үйрөнөбүз” сыяктуу сабактардын үлгүлөрү түстүү сүрөттөр менен коштолуп, тексттен

кийинки, музыка уккандан кийинки тапшырмалар, кинофрагмент, видео сюжеттер, дем алуу жана кептик көнүгүүлөр, жупта иштөө, топто иштөө, дидактикалык оюндар сунушталган 2- бөлүмдө текст (тема, микротема), кайталанган тексттер (текстти кайра айтуу) “келгиле, бири-бирибизди мактайлы”, “кулактандыруу”, (эмне?, кайда?, качан?) текст түзүү, аңгеме жомок жазуу боюнча сабактардын үлгүлөрү окуучуларды кептик кырдаалга алып келип, сөздү угууга, мыкты сүйлөөгө, жазууга, окууга үйрөтүүчү сүрөт, чиймелер, дидактикалык оюндар, кептик көнүгүүлөр, музыка, видео-фрагменттер менен коштолуп, абдан кызыктуулугу менен айырмаланып турат.

Н.В.Новотворцеванын “Развитие речи детей” аттуу эмгегинде баланын байланыштуу кебин өнүктүрүүгө көркөм баяндоого, ой жүгүртүп сүйлөөгө үйрөтүүчү тексттер, дидактикалык материалдар топтоштурулган жана алардын негизинде грамматикалык тапшырмаларды аткаруу сунушталган.

Аталган эмгектерде тилдин системасы тексттин негизинде гана окутула тургандыгы, грамматикалык эрежелер тилдик категория катары окутулбастан, пикир алышууну, сүйлөшүүнү, карым-катнашты ишке ашыруучу каражат катары пайдаланылары, ал эми текст дидактикалык бирдик катары башталгыч мектепте эне тилин окутууда колдонулары белгиленет.

2.3. Эне тилин текстке байланыштуу окутуунун максаттары, методдору, формалары.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун негизги максаты- окуучуларды өз эне тилинде сабаттуу окууга, жазууга үйрөтүү жана кеп ишмердүүлүгүнүн, ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн көндүмдөрүнө ээ кылуу.

Окуучу эне тилин өздөштүрүүдө аны бүтүн бир система катары кабыл алып, анын структуралык өзгөчөлүктөрүн жана тилдик бирдиктердин функцияларын түшүнүү менен тилдик көрүнүш, фактыларды талдай алуусуна жана тилдик нормаларды оозеки жана жазуу кебинде колдонуусуна жүрүм-турумдук-кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүнө (угуу, сүйлөө,

окуу, жазуу), карым- катнаштын ар кыл чөйрөсүндөгү кептик жүрүм-турум маданиятына ээ болуусуна жана өзүнүн оозеки, жазуу кебин өркүндөтүүгө жөндөмдүү; баалуулук- тилди элдин маданиятынын бир бөлүгү катары таануусуна жетиштирүү башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун негизги милдеттеринен болуп саналат.

Кыргыз тили сабагын окутуудагы негизги максат-эреже, аныктамаларды гана жатка билдирбестен, так, туура, орундуу, логикалуу, оозеки, жазуу кебин калыптандыруу. Кыргыз тилинен алган теориялык билимдерин жазуу жана сүйлөө ишмердүүлүгүндө, кептин баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү типтерине, ар кыл стилдерге (оозеки-сүйлөшүү, көркөм, окуу- илимий, публицистикалык, иш кагаздарынын стили) ылайык текст түзүү менен иш кагаздарын даярдап, кеп адебине, сүйлөшүү маданиятына (эне тилинде так, таза, туура сүйлөп, логикалуу жаза билүүдө, кебинин бай, көркөм, орундуу) ээ болуусу, баяндама, дилбаянды сабаттуу жаза билүүсү кирет.

Кептик коммуникативдүүлүккө ээ кылууда тилдин системалык түзүлүшүн, т.а. фонетикадагы сөздүн тыбыштык түзүлүшүн, лексикадагы сөздөрдүн ар кыл маанилерин, синтаксистеги жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн курулушун, морфологиядагы сөз түркүмдөрүн, грамматикалык түзүлүштөрүн, орфографиялык жана пунктуациялык эрежелерди тилдик категория катары окутпастан, баарлашууну, сүйлөшүүнү, карым-катнашты ишке ашыруучу каражат катары пайдаланып окутуу зор роль аткарат.

Белгилүү окумуштуу Ж.Чыманов тилдин колдонулушу тууралуу маалымат берүүнү тил жана кеп, кеп маданияты, стилистика, текст таануу сыяктуу маселелердин эң соңку мезгилге чейин кыргыз тил илиминде изилдебегендигин белгилөө менен, тил, кеп жана текстти бирдиктүү система катары алып, кыргыз тилин окутуунун башкы принциби катары сунуштайт.

Окумуштуу Н.Бийгелдиева “тил” жана “кеп” терминдери бири-бири менен тыгыз байланышта жана “кеп ишмердүүлүгү”, “текст”, “тексттин мазмуну”, “тексттин мааниси” сыяктуу түшүнүктөр менен өз ара карым-

катышта экендигин, ошондуктан тил жана кепти бири-бири менен гана эмес, кеп ишмердүүлүгү, текст жана тексттин мааниси менен да биргеликте кароо керек”, - деп белгилейт.

Тилдин бардык элементтерин бириктирүүчү мындай ыкмада окутуу процессинде тилдин системасы жана мыйзамдары тексттин негизинде гана окутулат. Тилдик бирдиктер текстте гана жаңы, атап айтканда, текст түзүүчү, текст жаратуучу функцияларга ээ болот.

Текст дидактикалык бирдик катары башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу үйрөтүүдө эки маанилүү багытты бириктирүүгө мүмкүнчүлүк берет: 1) тилдин теориялык маселелерин үйрөтүү; 2) коммуникативдик компетенцияларын калыптандыруу.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда тилдин бардык стилдерине (расмий- иштиктүү, окуу-илимий, көркөм, публицистикалык) ылайык тексттин түрлөрүн колдонуу төмөнкү таблицада көрсөтүлдү:

Таблица 2.3.1.- Тексттин түрлөрүн колдонуу.

Класс	Көркөм стиль	Публицист. стиль	Окуу-илимий стиль	Расмий-иштиктүү стиль
2	50-55%	30-35%	7-8%	5%
3	40-45%	25-30%	15-20%	10%
4	30-35%	20-25%	20-25%	15%

Текст аркылуу жана интерактивдүү методдордун жардамы менен окуучулардын предметтик (тилдик, кептик), түйүндүү (маалыматтык, социалдык-коммуникативдик, өзүн-өзү уюштуруу жана маселелерди чечүү) компетенциялары калыптанат.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда окуп-үйрөнүүнүн төмөнкүдөй негизги дидактикалык жана кошумча принциптерин эске алуу максатка ылайык келет:

- окутуунун жалпы дидактикалык принциби болуп эсептелген

жөнөкөйдөн татаалга, белгилүүдөн белгисизге карай принциби башталгыч класстарда окуп- үйрөнүүнүн эң негизги багыты болууга тийиш;

- окутуу жана тарбиялоону бири- бири менен тыгыз байланыштаалып баруу принцибинин сакталышы;
- жаңы билимдердин жана буга чейинки алган билимдеринин негизинде окуп- үйрөнүлүшү;
- окуп- үйрөнүлүүчү материалдын колдонууга керектүүлүгүн жана зарылдыгын окуучулардын түшүнүсү;
- проблемаларды чечүүдө көптөгөн идеялардын, билгичтиктердин жана көндүмдөрүн колдонулушу.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун мазмундук багыттары төмөнкүлөр:

- Фонетика, орфография, орфоэпия жана сөз өстүрүү
- Лексика, фразеология, сөз өстүрүү.
- Морфология жана сөз өстүрүү.
- Синтаксис, пунктуация жана сөз өстүрүү.
- Байланыштуу кеп.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда тиешелүү фактылар, эне тилинин илимий маалыматтары (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, стилистика, орфография, пунктуация ж.б. боюнча) кыргыз тил илиминен алынат да, башталгыч класстарда эне тилине байланыштуу окутула турган конкреттүү бөлүмүн үйрөтүүнүн ыкмалары иштелип чыгат. Алардын орду такталып, методдордун натыйжалуу, ыңгайлуу жолдору аныкталат. Башталгыч класстарда кыргыз тилинен сабак берген мугалим педагогикалык чеберчилигин традициялык педагогиканын жана азыркы учурда колдонулуп жаткан окутуунун жаңы технологияларын терең өздөштүрүп, айкалыштыруу менен жогорулата алат.

Азыркы учурда окутуунун жаңы технологиялары республикабыздын педагогдору тарабынан жылуу кабыл алынып, практикалык жактан колдоого ээ болуп жатат. “Педагогикалык технология” түшүнүгүнүн мазмуну

теориялык жактан талданып, практикалык колдонулушу ар тараптан изилдөөгө алынууда. “Технология” түшүнүгү педагогикага өндүрүштөн, өндүрүштүк технологиядан кирген.

Технология гректин техника жана логия сөздөрүнүн айкашынан алынган. Техника искусство, чеберчилик дегенди билгизет. Искусствочындыкты, реалдуулукту көркөм образдардын жардамы менен чыгармачылыкта чагылдыруу. Чеберчилик- өнөр, өнөрчүлүк, устачылык, кесипчилик маанисин билдирет. Демек, технология термини кандайдыр бир нерсенин касиетин, формасын, абалын өзгөртүү, кайра иштетүү, андан башка нерсени даярдоо жолдору деген маанисин билдирет. Муну схема түрүндө төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот:

Чийки зат $\longrightarrow$ иштетүү $\longrightarrow$ продукт

Мында технологиянын мааниси берилген чийки затты кантип иштетүү жана даяр продуктту кантип алуу керектигинде турат.

Окутуу технологиясы- окутуунун максатына жетүү үчүн тандалып алынган методдорду, ыкмаларды, каражаттарды, уюштуруу формаларын окуучуларга билим, тарбия берүүдө жана өнүктүрүүдө колдонуунун натыйжалуу жолу. Мындай жолдордун түрү өтө көп болгондуктан, көпчүлүк учурда окутуунун технологиялары же педагогикалык технологиялар деп айтышат. Мында алгачкы чийки зат (сырьё)- окуучу. Сырьёну иштетүү- окутуу процессин уюштуруу. Продукт- тийиштүү билимге ээ болгон, таалим-тарбия алган, дене жана акыл- эс жагынан өнүккөн окуучу, башкача айтканда, мектептин бүтүрүүчүсү.

Педагогикалык технология өзүнүн мазмунуна окутуу технологиясынан башка дагы технологияларды камтыйт. Алардын катарына билим берүүнүн максатын, мазмунун жана окутуу принциптерин аныктоо, окутуу программаларын, окуу китептерин түзүү технологияларын кошууга болот.

Профессор Э.Мамбетакуновдун ою боюнча окутуу технологиясына мүнөздүү өзгөчөлүктөр төмөнкүлөр:

1. Окутуунун мезгилге шайкеш келиши- окутууну модернизациялоого (учурдун талабына туура келтирүүгө) туруктуу багытталышы, башкача айтканда илимдин жетишкендиги менен анын практикадагы колдонулушунун ортосундагы ажырымды кыскартуу.
2. Оптималдуулук- мугалим менен окуучунун минималдуу аракет жасоо менен таалим- тарбия ишинин максималдуу натыйжасына жетишүү. Мындагы негизги фактор- убакытты үнөмдөө жана билим берүүнүн жогорку сапаты болууга тийиш.
3. Интеграктивдүүлүк- таалим тарбия ишин өркүндөтүүгө оң таасир берүү максатында көпчүлүк илимдердин жетишкендиктерин бириктирүү. Мында педагогика менен традициялуу байланышкан психология, социология, физиология гана эмес, информатика, статистика, экономика, башкаруу теориясы, эргономика, гендерология, жана башка илимдердин негизин пайдалануу. Мына ушул илимдердин жаңы жетишкендиктери бар идеяга топтоштурулганда гана алар окутуунун жаңы технологиясын иштеп чыгууга негиз боло алат.
4. Илимийлүүлүк- окутууда жаңы мазмунду, методду, каражатты жана уюштуруу формасын колдонуунун натыйжасын изилдөө. Мында эмпирикалык, тажрыйбалык ыкмалар эмес, илимий методдордун колдонулушу башкы мааниге ээ.
5. Окуучу менен мугалимдин иш- аракетин нормалап программалоо- окутуу процессин уюштурууну так, ийне- жибине чейин пландоо, тактоо. Ансыз окутуунун технологиясы жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес.
6. Окуу каражаттарын жана материалдарын активдүү колдонуу. Бул маалыматты жалгыз гана оозеки жол менен бербестен, окуу материалдарын, техникалык каражаттарды, айрыкча компьютердик технологияны колдонуу менен шартталат.
7. Билим берүүнүн, билим алуунун рационалдуу чөйрөсүн уюштуруу- бул илимий изилдөөлөрдүн жана дидактикалык эргономиканын жетишкендиктерине негизделет. Окутуунун натыйжалуулугу мектептердин

материалдык- техникалык жабдылышынын абалын гана эмес, аларды пайдалануу боюнча түзүлгөн педагогикалык иш- аракеттерден көз каранды. Ошондуктан техникалык каражаттар окуу жайында түзүлгөн кабинеттер көргөзмө үчүн эмес, окутууну интенсивдештирүүгө арналуусу керек.

8. Окутуунун натыйжасын сапаттуу баалоо. Анткени таалим- тарбия ишинин жүрүшүн, айрым учурдагы жана акыркы жыйынтыктарын туура, объективдүү бааланышы- анын сапатынын мыкты болушунун бирден- бир шарты. Албетте, буга көп убакыт талап кылынат. Ошондуктан кийинки учурларда бул максат үчүн учурдун талабына туура келген техникалык каражаттар кеңири колдонууда. Технологияны ушул гана максатта түшүнүү- жаңылыштык.

Окутуу технологиясын иштеп чыгуунун мазмуну бири- бири менен тыгыз байланышта болгон эки элементтен турат: а) окутуунун билим берүүчүлүк (дидактикалык) максатын аныктоо; б) максатка жетүүнү камсыз кылуучу дидактикалык процесстерди түзүү.

Окутуунун дидактикалык максатын иштеп чыгууда төмөнкүлөргө көңүл буруу талап кылынат:

- Мугалимге багыт берүүчү приоритеттүү максаттар: окутуу процессинде инсандын таанып- билүү активдүүлүгүн калыптандыруу; ой чабыты кенен эрудитти тарбиялоо; коомдогу өзгөрүштөрдү туура түшүнүүгө үйрөтүү; билимдердин негиздерин өз алдынча үйрөнүүгө көнүктүрүү.
- Окуу планында, окуу программаларында сунушталган окуу материалдарынын мазмунун аныктоо: өзгөчө маанилүү материалдарды тандап алуу; окуу материалынын курамын түзүү; ар бир предметтин мазмунуна жараша турмушта керек болуучу мисалдарды табуу, окуучунун билимди пайдалана билүүгө үйрөтүүчү көнүгүүлөрдү, тапшырмаларды түзүү; сунушталган окуу материалын өздөштүрүүгө коюлуучу талаптарды аныктоо; текшерүүнүн жана баалоонун так көрсөткүчтөрүн пайдалануу.

Жогоруда белгиленгендерге ылайык, окутуу процессин уюштуруу, анын ичинде кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу технологиясы төмөнкүлөрдү ичине камтыйт:

1. Окутуу методдорун тандоо: билимдердин негизи менен алгачкы тааныштырууга арналган методдор; билимдердин мазмунун өздөштүрүүгө арналган методдор; билимдердин маңызын тактоого жана бышыктоого арналган методдор; билимдерди өркүндөтүүгө, аларды практикада колдоно билүүгө үйрөтүүчү методдор.
2. Окутуу каражаттарын тандоо: окуу китеби менен иштөө: көрсөтмө каражаттарды тандай билүү; аудиовизуалдык каражаттарда колдонулуучу маалымат берүүчү материалдарды даярдоо, тандоо; окуу курал жабдыктарын тандоо; компьютердик каражатты пайдалануу.
3. Окуу иштерин уюштуруунун формаларын тандоо: сабак, сабак- семинар, сабак- жомок, сабак-сахна, сабак- оюн, сабак- экскурсия, интеграцияланган сабак, окутуунун традициялык эмес формалары.
4. Окуу иштеринин жыйынтыгын текшерүү жана баалоо; окуучулардын жаңы билимдерге ээ болууга даярдыгын текшерүү жана баалоо; алардын күндөлүк билимдерин текшерүү; билимдерди жыйынтыктап текшерүү; тесттик текшерүү.

Окутуу технологиясы негизинен окутууну уюштуруу, анын натыйжалуулугун жогорулатуу максатын көздөйт. Азыркы учурда алар жаңы технология, окутуунун интерактивдүү методу жана формасы деп аталат.

Окутуу технологиясы- билим берүүнүн максатына жетүүнүн методу, каражаты, уюштуруу формасы жана шарттары, жыйынтыктоо, баалоо, коррекциялоо сыяктуу элементтерди өз ичине камтыйт.

Технология, окутуунун активдүү формалары, методдору жана каражаттары деген түшүнүктөр бири- бири менен тыгыз байланышта каралат.

Инсанга багытталган окутуу өзүнө изилдөөчүлүк, проблеманы чечүүчүлүктү камтыйт. Мында окуучулар жоопкерчиликти алгандыктан,

окутуу чөйрөсүндө материал мыкты өздөштүрүлөт. Бул учурда мугалим фасилитатор катары гана окутуу процессинде окуучуларды колдоо менен аларга багыт көрсөтүп турат. Окуучулар абдан көп баарлашат, турмуштук кырдаалдарга байланышкан диалогдорду түзүп, бир катар көнүгүү, машыгууларды аткарууга катышат. Натыйжада, өздөрүнүн түшүнүктөрүн жана сынчыл ойломдорун өнүктүрүшөт.

Интерактивдүү окутууда мугалим өздөштүрүлүүчү материалдардын татаал маселелерин гана түшүндүрөт да, окуучулардан калгандарын өздөрү өздөштүрүүсүн талап кылат. Бул үчүн атайын суроо-тапшырмалар берилет. Окуучулар өз алдынча ой жүгүртүшүп, салыштырып, корутундулап, аныктама чыгарышат, алардын активдүүлүгү артып, аракеттери жанданып, изденет.

Интерактивдүү сабактын башка сабактардан айырмаланган өзгөчөлүгү окуучулардын изденүүчүлүк ишмердүүлүгүн активдештирүү болуп саналат. Ал окуучулардын чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, билим алуудагы өз алдынчалыгын калыптандырууда негизделген. Ошондой эле окуучулардын өздөштүрүлгөн билимдерин активдештирүү менен аларды жаңы билимдердин негиздерин үйрөнүүдө колдонууга даярдоо башкы маселе болот.

Таанып- билүү процессинде окуучулардын активдүү ой жүгүртө билүүсү негизги мааниге ээ. Ошондуктан окуудагы интерактивдүүлүк ой жүгүртүүнүн булагы жана таанып- билүүнү өркүндөтүүнүн каражаты, ошондой эле зарыл шарты катары кызмат кылат.

Интерактивдүү сабакты өткөрүүнүн натыйжалуу ишке ашырылышы проблемалык жагдайды түзүү менен шартталат. Ал эми проблемалык жагдай ар дайым окуучунун таанып- билүүдөгү психикалык абалын (ой жүгүртүүгө мажбур болуу, эмоционалдуулук, ж.б.) мүнөздөйт. Мугалим тарабынан коюлган суроо проблемалык жагдайды түзүш үчүн анын мазмуну жана чечилиши жөнүндө окуучулардын билимин, ошондой эле проблеманы

чечүүгө болгон алардын кызыгуусунун, башкача айтканда таанып- билүү зарылчылыгынын болушу өтө маанилүү.

Көпчүлүк учурларда проблемалык жагдай мугалим тарабынан максаттуу түрдө түзүлөт жана чечилиши анын түздөн- түз жетекчилиги менен ишке ашырылат. Ал үчүн суроолордун, тапшырмалардын ыраатын түзөт. Алар сабактын кандай формада сунуш кылынары аныкталат. Бул суроолор жана тапшырмалар жаңы өтүлүүчү жана мурда өздөштүрүлгөн темалардын мазмунуна, теориялык жана практикалык билимдеринин деңгээлине, алардын кабыл алуу жана өздөштүрүү жөндөмдүүлүктөрүнө ылайыкталып түзүлөт.

Суроолорду мугалим өзүнүн илимий- методикалык даярдыгынын деңгээлине, окуучулардын билим, билгичтик, көндүмдөрүнө, жана окутуу ишин ар тараптуу уюштурууга шарт түзөт.

Окуучулар менен мугалимдин кызматташуусу жана окуучулардын бири – бири менен кызматташуусу да проблемалык окутуу методу сыяктуу эле сабак процессиндеги окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн, активдүүлүгүн арттырат.

Окутуунун мындай жолдорун уюштурууда суроо-тапшырмалар, проблемалык кырдаал түзүү сыяктуу элементтери пайдаланылат. Суроо-тапшырмалардын окуучулардын активдүүлүгүн арттырууда мааниси абдан чоң, анткени суроолорго жооп берүү, тапшырманы аткаруу, проблеманы чечүү үчүн окуучулар изденип, ойлонот. Ал эми проблемалык суроолорду түзүүдө, тапшырмаларды берүүдө төмөнкүдөй шарттар эске алынат:

- а) өтүлгөн жана жаңы өтүлүүчү материалдардын ортосундагы байланыштын болушу;
- б) ой жүгүртүүнү, изденүүнү талап кылуучу мүнөзү;
- в) билим берүүчүлүк мүнөзү.

Суроо – тапшырмаларды аткарууда баарынан мурда өтүлө турган материал алдын-ала талкууга алынат. Окуучулар суроолорго жооп берүү, тапшырмаларды аткаруу аркылуу билимдин негиздерин өздөштүрүшүп, өз

алдынча иштөөгө машыгып, активдүүлүгү артат. Тапшырмалар мугалимдин жардамысыз, окуучулардын толук өз алдынчалыгы менен аткарылат жана бул жерде мугалимдин кийлигишүүсүнүн зарылдыгы жок. Окуучулар жаңы өздөштүрүлүүчү материалдарды өз алдынча ой жүгүртүп, изилдөө менен кабыл алышат. Бул учурда төмөнкүлөрдү байкоого болот:

- өтүлгөн тема менен жаңы теманын ортосунда байланыштын түзүлгөндүгүн;
- мугалимдин окуучулардын сабакка активдүү катышуусун камсыз кылуу максатында аларга проблемалуу суроолорду бере алгандыгы.;
- окуучулардын өз алдынча изденип, аракеттенүүсү, ой жүгүртүүсү ишке ашкандыгын;
- мугалим менен окуучулардын ортосундагы кызматташтыкты;
- жыйынтык чыгарууга, талдоого, салыштырып изилдөөгө багыт берилгендигин.

Сабактын темасы: Зат атоочтун көптүк санда өзгөрүшү

Сабактын максаттары:

Таблица 2.3.2.- Сабактын максаттары

Билим берүүчүлүк	Өнүктүрүүчүлүк	Тарбия берүүчүлүк
«Суунун айланышы» текстине байланыштуу зат атоочтун көптүк санда өзгөрүшүн өздөштүрүшөт.	Тексттин мазмунун түшүнүп, ага талдоо жүргүзүшөт, көптүк сандагы зат атоочторду кебинде колдоно алышат.	Суу – биздин байлыгыбыз экендигин, аны үнөмдөө керек экендигин түшүнүшөт.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттарга жетти дейбиз, эгерде окуучу:

Таблица 2.3.3.- Сабактын көрсөткүчтөрү

зат атоочтун көптүк санда кандай өзгөрөрүн билсе;	аларга мисалдарды таба алса, тексттин мазмунун изилдей алса;	өз кесибин тандоого багыт ала алышса.
---	--	---------------------------------------

Сабактын формасы: Жаңы билимдерди өздөштүрүүчү.

Методдору: Синквейн, топто иштөө.

Сабактын ресурстары: сүрөттөр, флипчарт, маркерлер.

Сабактын жүрүшү:

I. 1-тапшырма. Суроолорго жооп бергиле:

- Зат атооч деп эмнени айтабыз?
- Ал кандай суроолорго жооп берет?
- Зат атоочторго мисалдарды келтиргиле.
- Зат атоочтун кандай сандары бар?
- Жекелик сандагы зат атоочторду атагыла.

Бул тапшырманы окуучулар оозеки аткарышат.

II. Таблицанын жардамы менен жаңы тема түшүндүрүлөт.

Таблица 2.3.4. Зат атоочтун жекелик жана көптүк саны

Жекелик сан	Көптүк сан
суу	суулар
булак	булактар
дарыя	дарыялар
тоо	тоолор
булут	булуттар

III. Инсерт стратегиясынын жардамы менен текстти талдоо.

Иш кадамдары:

1. Доскага тема жазылат: «Суунун айланышы».
2. «Акыл чабуулу» стратегиясы аркылуу «Аккан суу эмнеден башталат?» Агын суулар кайда куят? Ал эмнеге айланат?» деген суроолордун тегерегинде талкуу жүргүзүлүп, айтылган ойлордун бардыгы флипчартка жазылып турат.
3. Текстти окуу, визуалдык окуу иштери.
«Суунун айланышы» текстин угуп, түшүнүшөт, визуалдык окуу жүргүзүлөт (окуу китебиндеги сүрөттөр аркылуу).
4. Инсерт стратегиясынын белгилери эстерине түшүрүлөт.

Башталгыч класстарда бул стратегиянын белгилери жөнөкөйлөштүрүлүп берилсе болот:

Б.- билчүмүн

Б.- билдим

Б.- билгим келет

5. Окуучулар топторго бөлүнүп, инсерт боюнча таблицаны толтурушуп, ар бир топ өз ишин презентациялайт. Окуучулар таблицаны мындай толтурушу мүмкүн:

Таблица 2.3.5.- Инсерт стратегиясы менен текстти талдоо

Билчүмүн	Билдим	Билгим келет
Агын суулар көлгө, деңизге куярын.	Суунун бууга айланарын, булуттан кар, мөндүр болуп жерге түшөрүн.	Кыргызстандагы ири көлдөр, дарыялар жөнүндө.

Тексттин мазмуну боюнча пикир алышып, талкуулап ой бөлүшөт.

IV. Тексттен сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, көптүк сандагы зат атоочтордун астын сызуу, анын кантип жасалгандыгына байкоо жүргүзүү тапшырмасын окуучулар өз алдынча аткарышат.

V. Бул тапшырманы жупта аткарышат:

Тексттен алынган төмөнкү сөздөргө *-лар* мүчөсүн улап жазгыла.

Мүчөлөрдүн өзгөрүшүнө байкоо жүргүзгүлө:

Сүрөт 2.3.1.- Кластер түзүүнүн үлгүсү.

VI. Үй тапшырмасы: Зат атоочтун жекелик жана көптүк түрүнө таблица түзүп келүү.

Сабакта жаңы өздөштүрүлүүчү материал мугалим тарабынан даяр түрүндө берилгенби? Жок, ал окуучулардын өздөрү аркылуу изилденип, талданып, кабыл алынды. Мындай кырдаалда, психологдордун айтуусуна караганда, окуучунун ой жүгүртүүсү активдүү аракетке келет да, алдына коюлган суроолорду чечүүгө бардык күчүн жумшайт.

Мындай сабактын түрүндө окуучунун алдына окуу максаты коюуга негизги көңүл бурулат. Окуучунун алдына окуу маселесин коюу – бул аны ошол маселенин чечилишин талап кылуучу кырдаалга киргизүү болуп саналат.

Окуучунун алдына окуу максатын коюу деген эмне? Аны коюп эле тим болуу жетишсиз, мугалим тарабынан коюлган суроо окуучу тарабынан кабыл алынышы, анын өздүк маселесине айланууга тийиш.

Окуу максатын коюунун 2 негизги талабы бар:

1) окуучулар коюлган маселеден жаңы белгисиз нерсени көрө билүүлөрү керек;

2) алар бул маселени чечүүнү каалап, ага умтулуулары керек.

Окуу максатын алдыга коюунун принциптерине төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот:

1. Биринчи кезекте берилүүчү түшүнүк жалпы мүнөздө болуп, андан кийинки темалар ошол биринчи теманы тактоо, конкреттештирүү иретинде болуусу керек.

2. Жаңы түшүнүктү окуучуларга берүүдөн мурун анын пайда болуусунун турмуштук зарылчылыгын түзүү;

3. Билимди даяр түрүндө бербөө керек: окуучуларды өз алдынча изденүүгө, жыйынтыктарды, гипотезаларды чыгарууга багыттоо керек;

4. Өздөштүрүлүүчү материалдын эрежесин жаңы маалымат, мазмун боюнча окуучулар өз алдынча изденип иштегенден кийин гана берүү керек.

Эрежени окуучулар өздөрү чыгарып, өз сөзү менен түзсө, жаттап алууга караганда эсинде көбүрөөк сакталат.

5. Бир тапшырмадан экинчи тапшырмага өтүү окуучулар үчүн даана, так коюлууга тийиш. Эгерде мугалим окуучулардын алдына окуу маселесин туура койгон болсо, анда алар биринчи маселени чечүү аркылуу экинчисине өз алдынча багыт ала алышат.

Окуу максатын коюу инсанга багытталган окутууда сабактын маңызы болуп саналат. Мугалимдин жана окуучулардын бардык иш- аракеттери ушул максатка жетүүгө багытталган. Окуу максаты сабак процессин, усулдарды, окутуунун жана баалоонун каражаттарын аныктайт.

Окуу максаты- билимди өздөштүрүүнүн, өнүгүүнүн жана тарбия берүүнүн натыйжаларын алдын- ала пландаштыруу, башкача айтканда, ишмердүүлүктүн күтүлүүчү натыйжасы. Окуу максатын коюу, аны менен тааныштыруу процесси интерактивдүү жол менен жүргүзүлүүсү шарт, анткени ошондо гана окуп- үйрөнүү процессинин бардык катышуучуларына бир багытта иш алып барууга мүмкүнчүлүк берет. Окуу максаты конкреттүү, ишке ашкыдай, өлчөнүүчү жана окуучуга багытталган болууга тийиш. Окуу максатын коюуда мугалим төмөнкү шарттардын аткарылышына жетишүүсү керек:

1. Сабактын эң башында окуучуларга мугалим тарабынан билдирилиши зарыл.
  2. Окуучуларга жазуу түрүндө доскада, плакатта, же башкача жол менен көрсөтүлүшү керек.
  3. Окуучуларга түшүнүктүү болуп, алар тарабынан кабыл алынышы керек. Суроолордун жардамы менен мугалим коюлган максаттарды окуучулар канчалык деңгээлде түшүнгөндүгүн текшерет. Окуучулар сабактын максаттарын өздөрүнүн жеке максаттары катары айтып берүүлөрү зарыл.
- Мисалы:

- Сабактын аягында мен сын атоочторду катыштырып сүйлөм түзө алам, аларды өз кебимде пайдалана алам.

Окуу максаттарын окуучуларга төмөнкүдөй жол менен түшүндүрүүгө болот:

Кыргыз тили. 4- класс.

Тема: Сырдык сөз.

Сабакта мугалимдин биринчи кадамы: Мугалим (саламдашуу жана окуучулардын сабакка даярдыгын текшергенден кийин) доскага “Тууранды сөз” жана “Сырдык сөз” деп жазат да, төмөнкү суроо менен кайрылат:

- Булардын бири- бири менен окшоштугу эмнеде? Окуучулар жоопторду сунушташат. Алардын ичинде экөө тең сөз түркүмү деген жооп болушу мүмкүн. Мугалим бир нече жоопту уккандан кийин сабактын темасын жазып, максаттарын түшүндүрөт:

Сабактын максаты:

- Окуучулар сырдык сөз кандай сөз түркүмү экендигин түшүнүшөт.
- Сүйлөмдөрдөн жана тексттен сырдык сөздөрдү таба алышат жана аларды сүйлөм, текст түзүүдө колдоно алышат.

Сабактын максаттары аталгандан кийин мугалим балдарга төмөнкү суроону берет:

- Силер сабактын аягында эмнелерди аткара аласыңар? 2-3 окуучунун жообун уккандан кийин, экинчи суроону берет:
- Сырдык сөздөрдү сүйлөм же текст түзүүдө орду менен колдонуу үчүн силер дагы эмнелерди билүүнөр керек?

Мугалим 2-4 окуучунун жообун угат. Окуучулар сабактын максатын түшүнгөндүгүнө көзү жеткенден кийин сабактын кийинки баскычына өтөт.

Сабактын максаттарын коюуда мугалим көрсөткүчтөрдү (индикаторлорду) да коюуга тийиш. Алардын жардамы менен ал максаттардын аткарылуу деңгээлин жана сапатын текшере алат.

Индикатор- (лат. indicator)- процесстин жүрүшүнүн же байкоо жүргүзүү объектисинин абалынын сапаттык же сандык мүнөздөмөсү. Ал эми окутууда билим берүүчүлүк максаттарга жетүү деңгээлин аныктоонун көрсөткүчү. (индикатору).

Окуучуларды көрсөткүчтөр менен сабактын башында тааныштыруунун зарылчылыгы жок, анткени мугалим аларды максатка жетүү деңгээлин текшерүү үчүн колдонот. Төмөндө сабактардын максаттарына жана көрсөткүчтөрүнө карата мисалдар сунушталат.

3- класс. Тема: Энчилүү жана жалпы зат атоочтор.

Таблица 2.3.6.- Сабактын максаттары жана көрсөткүчтөрү

Сабактын максаты	Максатка жетүү деңгээлин аныктоонун көрсөткүчтөрү
1. Материалды окуп- үйрөнүүнүн жыйынтыгында окуучулар энчилүү аттардын жалпы зат атоочтордон айырмасын аныктай алышат, алардын жазуу эрежелерин билишет.	<ul style="list-style-type: none"> • сүйлөмдөгү энчилүү жана жалпы зат атоочторду таба алышса; • энчилүү зат атоочтордун жазуу эрежелерин түшүндүрө алышса.

2- класс. Тема: Суроолуу сүйлөм.

Таблица 2.3.7.- Сабактын максаттары жана көрсөткүчтөрү

Сабактын максаты	Максатка жетүү деңгээлин аныктоонун көрсөткүчтөрү
Окуучулар сабактын аягында сүйлөмдүн тибин аныктай алышат жана суроолуу сүйлөмдөрдү тексттен таба алышат, суроолуу сүйлөмдөрдү түзө алышат.	<ul style="list-style-type: none"> • тексттен суроолуу сүйлөмдөрдү таба алышса, өз тандоолорун негиздеп бере алышса; • суроолуу сүйлөмдөрдү колдонуп, берилген тема боюнча диалог түзө алышса.

Сабактын максатын инсанга багытталган окутууга карата пландаштырууда төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл:

- окуп- үйрөнүү максаттарынын бардык категориялык деңгээлдерин камтуу (билим, түшүнүү, колдонуу, талдоо, синтез, баалоо);
- тема боюнча биринчи сабактарда окуучулардын милдеттүү түрдө өздөштүрүшү керек болгон билгичтиктердин деңгээлине жетишүү

пандаштырылат (бардык окуучулар сөзсүз аткарыш керек болгон тапшырмалардын жыйындысы).

2. Сабактын максаты окуучуларга күтүлүүчү натыйжа катарында берилиши керек (окуучунун позициясынан коюлган максат).

3. Сабактын максаты окуучуларга сабактын башында дароо айтылыш керек.

4. Сабактын максаттары айтылгандан кийин мугалим суроолордун жардамы менен окуучулардын сабактын максаттарын канчалык деңгээлде түшүнгөнүн текшерилиши керек. Окуучулар сабактын максатын күтүлүүчү натыйжа катарында айтып берүүлөрү зарыл.

5. Окуп- үйрөнүү максаттарын түшүндүрүүдө мугалим төмөнкүлөрдү эске алуусу зарыл:

- окуп- үйрөнүү максаттарын мугалим кызыктуу жана ишенимдүү түшүндүрүшү керек;
- окуучуларды максаттарды талкуулоого тартышы керек;
- максаттарды окуучулардын бардыгынын түшүнүүсүнө умтулуу керек.

6. Сабактын максаты окуучулар үчүн доскага же плакатка жазылып, же каалаган башка формада көрсөтүлүшү керек.

7. Сабакты пландаштыруу баскычында мугалим окуучулардын максатка жетүүсүнүн сапатын текшерүүдө пайдаланылуучу көрсөткүчтөрдү аныктап коюшу зарыл. Көрсөткүчтөрдү мугалим сабактын жүрүшүндө да, ар бир тапшырманы аткаруунун жыйынтыгында да, ошондой эле сабактын аягында да колдоно алат.

Эне тилин окутууга карата коммуникативдик ишмердүүлүк мамиле интерактивдүү окутуудагы окуучулардын тынымсыз өз ара баарлашуулары, карым-катнаш жасоо менен пикир алышуулары аркылуу ишке ашырылат. Бул багытта окутуу ишин уюштуруу үчүн атайын шарттарды түзүү зарыл. Мындай учурда окуучулар өзүн-өзү, коомду жана дегеле дүйнөнү таанып-билүү менен турмушка карата болгон туура көз караштары калыптанат жана предметтик, түйүндүү компетенттүүлүктөргө ээ болушат. Интерактивдик

окутууда көп жактуу коммуникативдүүлүк, жагымдуу психологиялык кырдаал, окуп-үйрөнүүгө атайын ыңгайлуу педагогикалык шарттар түзүлөт.

Интерактивдүү методдор окуучулардын мугалим менен гана эмес, бири- бири менен да өз ара кеңири аракеттенүүсүнө, ошондой эле окуп-үйрөнүү процессинде окуучулардын активдүүлүгүнүн басымдуулук кылышына багытталат. Интерактивдүү (“inter”- “өз ара”, иш аракет кылуу) метод- өз ара аракеттенүү, бирөөлөр менен маектешүү, диалог режиминде болуу дегенди билдирет. Интерактивдүү методдору колдонуу менен өтүлгөн сабактарда мугалимдин ролу сабактын максаттарына жетүү үчүн окуучулардын ишмердигин багыттоо болуп эсептелет.

Интерактивдүү окутууда негизги көңүл окуучуга бурулуп, эвристикалык окутууга басым жасалып, тажрыйба жүзүндө окутуу иши колго алынат. Бул жагдайдан алып караганда инсанга багытталган окутуу менен шайкеш келет. Мында билим берүү процессинин катышуучуларынын эмес, окуучулардын кызыкчылыгын көздөйт.

Инсанга багытталган окутуу- керектөөлөргө, жөндөмдүүлүктөргө, окуучуларды окутуу стили менен алардын кызыкчылыктарына багытталат. Инсанга багытталган окутууда окуучулардан окуу процессинде активдүү жана жоопкерчиликти катышуучу болушун талап кылат. Мында окуучулар жупта, топто иштей билүү менен өз жоопкерчилигин сезүүгө үйрөнүшөт. Окуучулар бири бири менен, мугалим менен бирге иштей да, кызматташа да алышат. Бул аларды оюндагысын эркин айта билүүгө, мугалимди жана жолдошторун уга билүүгө, толерантуулукка үндөйт.

Интерактивдүү окутууга өз алдынча иштөө, жуп менен иштөө, топ менен иштөө, талкуулар, презентациялар кирет. Интерактивдүү окутуунун артыкчылыктары:

- окуучулар өздөрүн эркин сезип, ”туура эмес жооп берип алам” деген коркунучтан алыс болуп, активдүүлүктөрү артат;
- ар бир окуучу өзүнүн жөндөмүн, шыгын, билимин көрсөтүүгө далалаттанат;

- жуп менен, топ менен иштегенге машыгышат;
- мугалим менен, бири-бири менен тыгыз карым-катнашта пикир алышуу ишке ашат;
- окуучунун сынчыл ой жүгүртүүсү калыптанат;
- тапшырманы аткарууда бири-биринин тажрыйбаларын пайдаланууга, жаңы идеяларды жаратууга шарт түзүлөт;

мугалим фасилитатор катары багыт берип, окуучу менен достук мамиледе болот.

Топтордо иштөөдө төмөнкүдөй эрежелер сакталууга тийиш:

- Бири- бирин сыйлоо.
- Жанындагы окуучунун сөзүн бөлбөй угуу.
- Ресурстарды бөлүштүрүү жана биргелешип пайдалануу.
- Топтун шайланган жетекчиси менен келишүү, бирге чечимдерди кабыл алуу.
- Топтогу ар бир окуучунун пикирин баалоо.

Бардык окуучулар биргелешип ойлонуп, натыйжалуу иштөөсү жана топто иштөөнүн негизги эрежелерин өздөштүрүүсү жана сактоосу зарыл.

Топто иштөөнүн максаты - окуучуларга өз ойлорун бөлүшүүгө мүмкүнчүлүк берүү, ошол эле убакытта окуучулар топтогу башка окуучулардан үйрөнгөндүгүндө.

Жуп менен иштөө. Бул иш кызматташуу катары уюшулган, бир окуучу ишти аткарат, экинчиси байкоочу жана биринчи окуучуга жардам берет: каталарын оңдойт, жаңы идеяларды, өзгөрүүлөрдү киргизет. Бул стратегия учурунда мугалим байкоочу жана сыйлоочу оң карым катнашта пикир алышат, мында алынуучу жыйынтык ишке ашат.

Мисалы, 4- класста “Сөз түркүмдөрү” деген теманы өтүүдө акыл чабуулу стратегиясын колдонуу учурунда, тема менен окуучуларды тааныштырып, андан кийин:

- Сөз түркүмдөрү жөнүндө эмнелерди билесиңер? деген суроону коёт да, окуучулардын алынган жоопторду доскага же флипчартка жазып турат.

Алар мындай болушу мүмкүн: Сөз түркүмдөрүнө: зат атооч, сын атооч кирет; сан атооч, ат атооч кирет; Кыргыз тилинде сөз түркүмдөрү көп: Алар ар түрдүү суроого жооп берет:

Бизди курчап турган нерселердин баары зат болот, алар зат атооч деген сөз түркүмү, ж.б.

Мугалим идеяларды айткан окуучуларды кубаттап, алардын айткандарын жыйынтыктайт жана “сөз түркүмдөрү” аттуу слайдды көрсөтөт. Анда сөз түркүмүнүн эрежеси жазылган: “Сөздөрдүн аткарган кызматына, кандай маанини билдиргенине жана кандай суроого жооп бергенине карата топторго бөлүнүшү сөз түркүмдөрү деп аталат. Кыргыз тилинде 9 сөз түркүмү бар.

Алар: зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч, тууранды сөздөр, сырдык сөздөр, кызматчы сөздөр”.

Окуучулар билим, билгичтиктерин пайдаланып, аларды эске түшүрүү менен өз идеяларын айтышып, жаңы теманы түшүнүүгө багыт алышты жана алардын айткан идеяларынын негизинде грамматикалык эреже түшүндүрүлдү. Мындай кырдаалда окуучу жаңы теманы өздөштүрүү процессине активдүү катышып, өздөштүрүлгөн билимдерин турмушта колдонууга үйрөнүшөт.

Биргелешип окутуу методу окуучуларга өз ара бири-бири менен маалымат алышып, баарлашууга, коюлган милдеттерди чечүү үчүн жамаатта, командада, топто өз ара мамилелешүүнүн ыкмаларына, өзүнүн көз карашын далилдей алуу менен талкууга катыша билүү маданиятына ээ болот. Алар кептик, социалдык-коммуникативдик жана өзүн өзү уюштуруу менен маселе чече билүүчүлүк компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багытталган. Буга акыл чабуулу (мээге чабуул), жупта, кичи топто иштөө, мозаика, ар кыл талкуулардын түрлөрү ж.б. кирет.

Акыл чабуулу – бул кеңири колдонулган интерактивдик ыкмалардын бири. Мындатамага байланыштуу ойго келген идеялардын бардыгын, сыңалбастан иштелип чыгат. Акыл чабуулунда окуучулар эркин, ишкер

абалда чыгармачылык менен жаңы идеяларды жарата алышат.

Интеллектуалдык жактан өнүгүшөт. Өткөрүүнүн тартиби төмөнкүдөй:

- окуучулар өздөрүн эркин алып отуруусу зарыл;
- идеяларды жазуу үчүн ватман же доска даяр болсун;
- теманы жана убакытты жарыялоо;
- окуучулар айткан идеяларды доскага жаздырып туруу;
- мугалим да өз идеясын айтуу менен окуучуларды жаңы идея айтууга үндөө;
- идеяларды талкуулоо, баа берүү.

Башталгыч класстардаэне тилин окутууда окуучуларды изилдөөчүлүк ишмердүүлүккө тартуунун негизги максаты тилдик компетенттүүлүгүн жана өзүн - өзү уюштуруу, проблемаларды өз алдынча чечүү компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багытталган. Долбоор методу, документалдык булактарды изилдөө методу, илимий маанилүү маалыматтарды алуу жана жыйноо методу, портфолио, интервью ж.б. изилдөө ишмердүүлүгүнүн негизин түзөт.

Долбоор методубелгилүү бир теманыөз алдыларынча окуп- үйрөнүп жатканда алар менен чыгармачылык иштерди жүргүзүүгө багытталган.Долбоордо окуучулар өз алдынча жана топ менен да иштей алышат.Долбоор методунда турмушта өтө зарыл, актуалдуу тема тандалуусу керек. Мугалим долбоордун жетекчиси катары кеңешин айтып, багыт берет. Ал эми окуучу байкоочу, изилдөөчү катары проблеманы чечүүнүн жолдорун таап,материалдарды жыйноосу зарыл.Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктарын сунуштоо, долбоорду жактоо(презентациялоо) бул окуучунун же топтун чыгармачылык иши болуп саналат. Күтүлүүчү натыйжа – окуучуларда өз алдынча иштөө ыкмалары, чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрү өнүгөт.Алган билимдерин класстан тышкаркы окууда пайланып,чыгармачылык иште өзүнүн тажрыйбасын алмаша алат.

Портфолио – окуучунун жеке иштери сактала турган папка, б.а. окуучунун иш аткаруу учурундагы аракетин, бир нече предметтер боюнча өсүшүн, жетишкендиктерин көрсөтүүчү, максаттуу түрдө чогултулган иш.

Башталгыч класстарда эне тилин текстке байланыштуу окутууда өз портфолиолоруна төмөнкүдөй иштерин жайгаштырышат:

- текст боюнча түзгөн кластерлерин;
- текст боюнча түзгөн синквейндерин;
- тексттин мазмунун Инсерт стратегиясы менен изилдөөсүн;
- тексттин мазмунун пирамидалык окуя стратегиясы боюнча изилдөөсүн;
- тексттин мазмуну боюнча тарткан сүрөттөрүн;
- жасаган китепчелерин;
- грамматикалык тапшырмалар боюнча түзгөн таблицаларын, схемаларын;
- тесттик тапшырмаларын;
- баяндамаларын;
- дил баяндарын;
- жат жазууларын, ж.б.

Интерактивдүү окутууда байкоо жана салыштыруу методу негизги орунду ээлейт. Бул метод окуучулардын кептик, тилдик, маданият таануучулук, ошондой эле маалыматтык жана социалдык- коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багытталат. Буга кластер, синквейн, Венддин диаграммасы сыяктуу интерактивдүү стратегиялар кирет. Бул стратегиялардын жардамы менен окуучулар маалыматтарды байкоого, ыраатташтырууга, салыштырууга, баалоого, жалпылаштырууга же бөлүштүрүүгө көнүгүшөт.

Кластер- окуучулардын кандайдыр бир тема боюнча идеяларды ачык жана эркин ойлонуп жыйынтыктоосуна жардам бере турган педагогикалык стратегия. Ал темага байланыштуу ар кандай идеяларды графикалык сүрөттөө менен баракка түшүрүүгө мүмкүндүк берет. Кластердин мындан

башка дагы ар кандай түрлөрү бар: “суроолору менен кластер” (идеялардын ордуна суроолор жазылат жана жооптору кластердин тегеректерине кыскача жазылат).

“Кластер- табышмак” кластердеги тегерек же тик бурчтуктар жазылбай бош калтырылат. Ошол тегеректерди жазып толтуруу менен жетишпеген түшүнүктөр аныкталат.

Кластер деген сөз англис тилинен шиңгил деп которулат. Кластердин түзүлүшү шиңгилге окшош. Ал бир кылка эмес, бир кырдуу эмес, көп кырдуу, ар тараптуу ой жүгүртүүнүн ыкмасы болуп саналат.

Кластер англис тилинен которгондо “шиңгил” деген түшүнүктү билдирет (Мисалы: жүзүмдүн шиңгили). Кластер- шиңгил түзүү, же болбосо окуучулардын кайсы бир тема боюнча эркин ойлонушуна багыт берүүчү педагогикалык стратегия.

Бул стратегия “акыл чабуулу” стратегиясы менен үндөшүп турат, башкача айтканда, ой жүгүртүүгө түрткү берет.

Кластер ыкмасын сабактын билим берүүчүлүк максатына ылайык төмөнкүдөй сабактардын типтеринде колдонууга болот:

- билимин, билгичтиктерин, көндүмдөрүн өркүндөтүүчү сабак;
- билимин, билгичтиктерин, көндүмдөрүн бышыктоо жана кайталоо, жалпылоо жана ыраатташтыруу сабагы.

Кластер түзүү сабактын чакыруу жана ой жүгүртүү баскычтарында колдонулуп, окуучунун ой жүгүртүүсүн, кебин өркүндөтүп, анын билимин текшерүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Кластер түзүүдө окуучулар жекече, жупта, топтордо иштөөгө болот. Топ менен иштөөдө алар бири- биринин пикирин угууга, баалоого, идеяларынын, ой пикирлеринин шайкеш келишине түрткү берет.

Кластер түзүүдөгү иш- кадамдар төмөнкүлөр:

1. Тема, идея, тапшырма айтылат.
2. Тема боюнча оюна келген нерселердин баарын жазуу.
3. Жазууда кетирилген орфографиялык каталарга көңүл бурбоо.

4. Берилген убакыттын ичинде оюна келген (тема боюнча) нерселердин баарын жазуу, эгерде эч кандай идея келбесе, темага ылайык сүрөт тартууга да болот.

5. Мүмкүн болушунча идеяларды көбүрөөк жазуу.

Бул стратегия менен иштөөдө окуучу менен мугалимдин ортосундагы, окуучу менен окуучунун ортосундагы кызматташтык ишке ашып, окуучулар өз алдынча, эркин, чыгармачылыкта, активдүү иштөөгө умтулат. Окуучу ката кетирем, туура эмес сүйлөйм деген коркунучтан арылат, ал эми мугалим багыт берүүчү- фасилитатор катарында милдет аткарат.

Бул ыкма билим берүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк касиеттерди ичине камтыйт.

- билим берүүчүлүк жагы- өтүлгөн тема боюнча билими бышыкталат, жазып, сүрөт тартып, чыгармачылык менен изденет, идеяларды, жаңы сөздөрдү табууга аракеттенет.
- өнүктүрүүчүлүк жагы- алган билимин турмушта колдонууга, билимин ыраатташтырып, жаңы маалыматтар менен толуктоого үйрөнүшөт, ой жүгүртүүсү, сынчыл ойлоосу өсөт.
- тарбия берүүчүлүк жагы- көз карашы, сынчыл ойлоосу калыптанат, бири- биринин ой- пикирин сыйлап, биргелешип иштегенге, өз оюн эркин айтууга, коммуникативдүүлүккө, толеранттуулукка тарбияланышат.

Ыкманын потенциалы: окуучулар топто бири- биринин пикирин толуктоо, бири- бирине көмөктөшүү менен алган билимдерин системалаштырып, тажрыйбаларын, байкоолорун пайдаланып, жаңы билимдердин негиздерине, билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болушат.

Мугалим кластер түзүүдө сөзсүз суроолорду берип, жоопторду талап кылууга тийиш. Бул сабакта кластер түзүү тапшырмасы камтылган.

Сабактын темасы: Этиштин чактары.

Сабактын максаттары:

* билим берүүчүлүк: кыймыл-аракеттин кайсы учурда болгондугуна байланыштуу этиш чактар боюнча өзгөрөрүн этиштин чактары учур чак, өткөн чак, келер чак болуп 3кө бөлүнөрүн билишет;

* өнүктүрүүчүлүк: этиш жана анын чактары боюнча билимдерин кеңейтишет, этиштерди оозеки жана жазуу кебинде колдонот, кыймыл-аракеттин кайсы мезгилде болуп жаткандыгын ажырата алышат. Текст менен иштей алат, андан этиштерди таап, суроо коюп, кыймыл-аракеттин мезгилин аныкташат.

* тарбия берүүчүлүк: топто иштөөдө өз бири-биринин пикирин угуп, баалоого үйрөнүшөт.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттарга жеттик деп эсептейбиз, эгерде окуучу:

- * этиш жөнүндө маалыматы болсо;
- * кандай суроолорго жооп берерин билсе;
- * этиштин 3 чагы бар экенин билсе;
- * этиштерди оозеки жана жазуу кебинде пайдалана алса;
- * сүйлөмдүн тизмегинен жана тексттен таба алса;
- * аларга суроо коё алса;
- * кыймыл-аракеттин кайсы мезгилде болуп жаткандыгын ажырата алса;
- * топто иштөөдө бири-биринин пикирин баалай билсе.

Сабактын тиби: жаңы билим берүүчү.

Сабактын ыкмасы: Кластер түзүү, топто иштөө.

Сабактын жабдылышы: таблица, сүрөттөр, флипчарт, маркерлер.

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу.

Өтүлгөн теманы кайталоо. Үй тапшырмасын текшерүү.

Жаңы сабакта этиштин 3 чагы жөнүндө таблицанын жардамы менен маалымат берүү.

Текст: “Том менен Жерри”.

Балдар, силер сүйгөн Том менен Жерринин кандайча жаралып калганын билесиңерби? Анда кыскача тарыхын билип алгыла.

Америкалык мультсериал 1940- жылдан бери экрандан түшпөй келатат. Том менен Жерринин “аталары”- Уильям Ханна менен Жозеф Барбер деген мультипликаторлор. Томду Ирвин Спенс деген сүрөтчү күзгүдөн өзүн карап, мимика, кыймылдарын көрүп тарткан. Ал эми мышыкты Кеннет Мьюс тарткан.

Томдун 1- сериядагы аты Жаспер, Жерриники Жинкс болгон. Кийин гана персонаждардын атын өзгөртүшкөн.

Мультфильмдин күйөрмандарынан келген каттарга ал кезде аты чыга элек актёр Жек Николсон жооп берип турчу. 2001- жылы Уильям Ханна, 2006- жылы Жозеф Барбер дүйнөдөн өтсө да, алардын сериалы бүгүнкүгө дейре шедеврге айланып келет.

Сөздүк:

персонаж- каарман

шедеврге айлануу- дүйнөлүк атак-даңкка ээ болуу

Шедеврге айланган мультфильмдин тарыхы жөнүндөгү тексттин жардамы менен көнүгүү-машыгуу иштерин жүргүзүү.

1-көнүгүү. Текстти окуп чыгып, түшүнгөнүнүрдү айтып бергиле.

2-көнүгүү. Тексттин 1-2- абзацын көчүрүп жазып, этиштердин алдын сызгыла.

3-көнүгүү. Табышмактарды жандыргыла. Жандырмактары менен этиштерди катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Итче отуруп,

Адамча жуунат.

(м . . . к)

Тону бар, киерине чапаны жок

Муруту бар, ээгинде сакалы жок

Пайдасы үй ичинен табылган соң,
Талаага барып келер сапары жок.

(м . . . к)

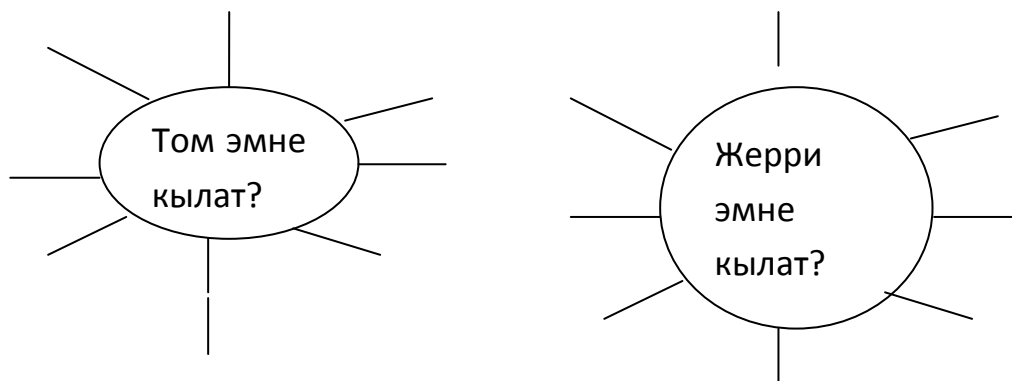
Эй- эй десең качып чыгат,
Кендир капты тешип чыгат.

(ч . . . . н)

4-көнүгүү. 3-4- абзачын көчүрүп жазып, этиштерди тапкыла. Аларга суроо бергиле.

5-көнүгүү. Том менен Жерринин кыймыл- аракетин кластер түрүндө көрсөткүлө.

Сүрөт 2.3.2.- Кластер түзүү

Сөздүк иштери. Жаңы сөздөрдү сөздүк дептерлерине жаздыртып, аларды жаттатуу жана алар менен сүйлөмдөрдү түздүрүү.

Том жана Жерринин кыймыл-аракетин кластер түрүндө көрсөтүү тапшырмасын аткартуу.

Окуучуларды топторго бөлүп, аларга флипчарт, маркер таратуу жана кластер түзүү ыкмасын эстерине салуу.

Том эмне кылат? Жерри эмне кылат? деген суроолор менен окуучуларга кайрылуу жана алардын жоопторун доскага жазуу. Топтордо иштетүү. Кластер түздүрүү жана ар бир топко презентация өткөртүү. Кластердеги этиштердин кыймыл-аракеттин кайсы учурун көрсөтүп жаткандыгын аныктатуу.

Үйгө тапшырма: Мультсериалдын каалаган эпизодун тартып, ага карата кыскача текст түзүү.

Баалоо: Көрсөткүчтөрдүн негизинде бааланат.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда синквейн интерактивдүү стратегиясын пайдалануу жакшы натыйжа берет. Окуучулар синквейн түзүү үчүн алган билимдерин пайдаланат, сөздүк запасын колдонот, ыр жазып жатам деп шыктанып, чыгармачылык менен иштөөгө аракеттенет. Синквейн- окуучунун эркин, сынчыл ой жүгүртүүсүнө, сөз байлыгын арттырууга, чыгармачыл жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө түрткү берет, сөздөрдүн эң маанилүүсүн тандап, татаал идеяларды түзүп, түшүнүгүн синтездештирип, сүрөттөөгө, ой жүгүртүүгө шыктандырат. Окуучулар берилген негиз сөздү талдап, чечмелешет.

“Синквейн” деген сөз француз тилинен алынган, “беш” деген түшүнүктү билдирет. (Женни Стил, ж.б. “Дальнейшие методы, способствующие развитию критического мышления”. Б.- 1998.) Синквейн-сөзсүз уйкаштыкты талап кылбаган, рифмалашпаган, ойду жыйынтыктоочу каражат катары колдонуп, окуучулардын ой жүгүртүүсүн ойготуп, ойлонулган рефлексияларды талап кылган түшүнүктөрдүн жыйындысынан турган “5 сап ыр”.

Синквейн түзүүнүн максаты:

- татаал маалыматтарды топтоштурат;
- окуучулардын билим деңгээли, түшүнүгү байкалат, бааланат;
- чыгармачыл шык- жөндөмүн, алган билимдеринин негиздерин, маалыматтарын ырааташтырат.

Синквейн түздүрүүнүн билим берүүчүлүк, өркүндөтүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк касиеттери бар:

- билим берүүчүлүк: билимдерди, түшүнүктөрдү, маалыматтарды жыйынтыктоого, топтоштурууга, ыраатташтырууга, талдоого багыт берет. Эне тили сабагында өтүлгөн зат, сын, ат атоочторду, этиш сөздөрдү, ж.б. сөз түркүмдөрүн колдонуп, синоним сөздөрдү, маанилеш сөздөрдү талдап, эң маанилүүсүн тандап алууга түрткү берет.

- өнүктүрүүчүлүк: синоним, маанилеш сөздөрдү таап, талдоо менен, сөз байлыгы артат, чыгармачылык менен иштеп, жаңы идеяларды таап, өз оюн айтууга машыгат, ой жүгүртүүсү өсүп, ыр жараттым деп шыктанат.
- тарбия берүүчүлүк: өз алдынча, жупта, топто иштөөдө биргелешип иштөөгө, кеңешип, бири- биринин пикирин баалоого көнүгүшөт, толеранттуулукка тарбияланышат.

Иш кадамдары:

Таблица 2.3.8.- Синквейн түзүүнүн иш кадамдары

Мугалимдин иш- аракети	Окуучунун иш- аракети
<ul style="list-style-type: none"> • Синквейн түзүүнүн схемасын түшүндүрөт; • Мисалдар менен бышыктайт. • Бир нече мисалдарды талдайт. • Өз алдынча, жупта, топто иштөөгө багыт берет. 	<ul style="list-style-type: none"> • өз алдынча синквейн түзөт; • курбусу менен акылдашып, түзөт; • топто иштеп, кеңешип, түзүшөт. • ар бир топ өз синквейндерин көркөм окууга, аракеттенет, интонацияга көңүл бурулат • эң жакшы деп эсептелген синквейнди дептерлерине көчүрүп жазышат.

Таблица 2.3.9.- Синквейн түзүүнүн схемасы

Синквейн түзүүнүн схемасы:	Мисалы:
1- сабы- зат атооч сөз, 1 сөз.	1. окуучу
2- сабы- сын атооч, 2 сөз.	2. акылдуу, билимдүү.
3- сабы- этиш, 3 сөз.	3. окуйт, жазат, ойлонот.
4 сабы- темага тиешелүү сүйлөм, же фраза, 4 сөз.	4. Жакшы окуучу мектепке шашат.
5 сабы- 1 сапка синоним сөз, 1 сөз.	5. адам.

Төмөнкү эрежелер сакталат:

1. Бардык ой баалуу.
2. Берилген теманын тегерегинде ойлонуу, изденүү.
3. Сөз талашып сүйлөбөө.
4. Сөздү бөлбөө.
5. Бардык суроо маанилүү.
6. Сынаганга, чектегенге тыюу салынат.
7. Өз идеясын таңуулабайт.
8. Ар бир окуучу өз көз карашын, идеясын айта алат.
9. Бири- биринин пикирин баалайт, угат, сыйлайт.
10. Жупта, топто биргелешип иштейт.
11. Белгиленген убакытты сактайт.

Синквейн түзүү тапшырмасы кыргыз тили сабагынын төмөнкү баскычтарында колдонулат:

Таблица 2.3.10.- Сабактын баскычтары

Чакыруу баскычы	Түшүнүү баскычы	Ойлонуу баскычы
Билген маалыматтарынын негизинде ойлонууга чакыруу. Грамматикалык эрежелерди окулган текстти, каармандарды эске түшүрүү.	Жаңы маалыматты түшүнүү. Текстти түшүнүү, окуяларды, каармандардын иш-аракеттерин талдоо, тексттин негизинде грамматикалык эрежелерди үйрөнүү.	Билген жана жаңы маалыматтарды топтоштуруп талдоо, ой жүгүртүү, чечмелөө. Тексттин маанисин талдап, топтоштуруп, өз оюн кошуу менен сынчыл ой жүгүртүү.

Синквейн (беш сап ыр) түздүрүү аркылуу кыргыз тилин текстке байланыштуу өтүүдө төмөнкүдөй натыйжаларга жетишүүгө болот (потенциалы):

- Саналуу гана сөздөр менен окуучу тексттин маанисин түшүнөт.
- Маанилеш сөздөрдү издейт.
- Сөз байлыгы артат.

- Тексттин тегерегинде элестүү ой жүгүртөт.
- Тексттеги сөздөрдүн ичинен эң маанилүүсүн издеп, ойлонот, табат.
- Чыгармачылык менен шыктанып, иштейт.
- Татаал маалыматтарды топтоштурат.
- Окуучунун билим деңгээли, түшүнүгү бааланат.
- Ой ырааттуу, кыскача түшүндүрүлөт.

Синквейн стратегиясын эне тилин текстке байланыштуу окутуу сабактарында төмөнкүдөй пайдаланууга болот:

Сабактын темасы: Үндүү жана үнсүз тыбыштар

Сабактын максаттары: билим берүүчүлүк: кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштар жөнүндө буга чейинки алган маалыматтарын толукташат.

өнүктүрүүчүлүк: үндүү жана үнсүз тыбыштардын жасалышын, сөздүн тутумундагы ордун билишет.

тарбия берүүчүлүк: элибиздин баалуулуктарын баалай билип, аларды сактоо, коргоо керек экендигин түшүнүшөт.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттарга жетти дейбиз, эгерде:

- сөздүн тутумунан үндүү жана үнсүз тыбыштарды таба алса;
- аларга фонетикалык талдоо жүргүзө алса;
- текстти талдай алса.

Сабактын тиби: жаңы билимдерди өздөштүрүүчү.

Сабактын формасы: топто иштөө.

Сабактын ыкмасы: синквейн түзүү.

Сабактын жабдылышы: флипчарт, маркер, сүрөттөр.

Сабактын жүрүшү: Уюштуруу. Өтүлгөн тема боюнча окуучулардын билимин текшерүү.

Жаңы теманы түшүндүрүү: үндүү жана үнсүз тыбыштар жөнүндө таблицанын жардамы менен түшүндүрүү.

Текст менен тааныштыруу: кыргыз элинин баалуулуктары, анын ичинде ат жабдыктары жөнүндө аңгемелешүү.

Уста

Сапар уста ээр чабат. Ал, тал, теректи кыйып, андан тактай жасайт. Ээрдин бөлүктөрүнүн үлгүлөрү боюнча тактайды араалайт. Ээрдин босогосун, кашын чыгарып, аны уйдун териси менен каптайт. Кайыштан камчы өрөт. Анын жасаган камчыларын чет өлкөлүктөр да сатып алып кетишет.

Көнүгүүлөрдү иштетүү, сөздүк менен иштөө: синквейн ыкмасын колдонуу менен топто иштетип, уста деген сөзгө синквейн түздүрүү.

Процедура: окуучулар 1ден 4кө чейин санап, 4 топко бөлүнүшөт. Ар бир топко флипчарт, маркер таратылат.

- Мугалим окуучулар менен уста деген ким, ал эмне менен алектенет деген суроолордун тегерегинде аңгемелешет.
- Синквейн түзүүнүн ыкмасын эстерине түшүрөт:
  - 1-сап.** 1 сөз, зат атооч.
  - 2-сап.** 2 сөз, сын атооч.
  - 3-сап.** 3 сөз, этиш.
  - 4-сап.** 4 сөз, фраза.
  - 5-сап.** 1 сөз, 1-саптагы сөздүн синоними.
- Топтор өз флипчартына уста деген сөзгө синквейн түзүшөт. Биргелешип, кеңешип, бири-биринин пикирин угуп иштешет. Алардын түзгөн синквейни мындай болушу мүмкүн:
  - 1. Уста
  - 2. Өнөрлүү, эмгекчил
  - 3. Иштейт, ойлонот, жасалгалайт.
  - 4. Эл ичи- өнөр кенчи.
  - 5. Киши.
- Ар бир топ өзү түзгөн Синквейнин презентациялашат. Уста жөнүндө өздөрүнүн билгендерин баяндап айтып беришет.

Потенциал: Бул ыкманын жардамы менен окуучулар билген маалыматтарын топтоштурууга, чыгармачылык менен иштөөгө, бири-

биринин пикирин баалай билүүгө үйрөнүшөт. Ыр жазып жатам деп шыктанышат, ыр жазууга далалаттанышат.

Үйдөн макалдарды көчүрүп жазып, андагы үндүү жана үнсүз тыбыштарды ажыратып белгилешет.

Окуучулардын билими сабактын көрсөткүчтөрүнө жараша бааланат.

Кунт коюп түшүнүп окуу методу текст менен иштөөнүн жаңы ыкмасы катары саналып, окутуу процессине бардык окуучуларды тартууга, окулуп жаткан темага карата кызыгууну жогорулатууга, балдардын ой жүгүртүү ишмердүүлүктөрүн ылдамдатууга жардам берет. Алар кептик, тилдик, ошондой эле социалдык- коммуникативдик компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга багытталган. Буларга: эки бөлүктүү күндөлүк, инсерт, пирамидалык окуя адашкан логикалык чынжыр стратегиялары кирет. Бул ыкмалардын ичинен башталгыч класстарда эне тилин текстке байланыштуу окутууда колдонуу үчүн эң ыңгайлуусу жана алгылыктуусу инсерт жана пирамидалык окуя стратегиялары болуп саналат.

Инсерт- англис тилинен которгондо эффективдүү окуу, түшүнүү, ойлонуусун интерактивдүү белгилөө системасы деген сөз айкаштарынын баш тамгаларынан кыскартылып алынышы. Кыргыз тили текстке байланыштуу сабагында окуу китебиндеги текст менен иштөөдө окуучуларга өз түшүнүктөрүн сезип, туя билүүгө мүмкүнчүлүк берип, мурдагы алган билимдерин эске түшүрүү үчүн колдонулат. Инсертти колдонууда окуучулардын текстти окуп, түшүнүп, сынчыл ой жүгүртүү менен талдоосуна жетишүүгө мүмкүн. Инсерт стратегиясы менен өз алдынча, жупта, топто иштетүүгө болот.

Бул стратегиянын төмөнкүдөй өнүгүү баскычтары бар:

Чакыруу. Ой жүгүртүүнү талап кылып, акылдын иштешин мажбурлоо, сынчыл ойлоого, акылдын таймашуусуна чакырат.

Түшүнүү. Текстти ой жүгүртүп окуп, талдоо. Маанисин түшүнүү, талдоо үчүн өз пикирлерин айтуу.

Ойлонуу. Маалыматты түшүнүп, маанисин билүү.

Инсерт стратегиясы менен иштөөнүн иш- кадамдары:

1. Окуучуларга тема берилет да, ал тема боюнча “акыл чабуулу” стратегиясы аркылуу “тема боюнча эмне билесиңер?” деген суроо коюлат. Билгендерин өз алдынча жазышат.

2. Жазгандарын жупта бири- бири менен талкуулап, толукташат.

3. Тема боюнча текст таратылат.

4. Төмөнкү интерактивдүү белгилер менен иштөө боюнча көрсөтмө берилет:

V- мен үчүн тааныш маалымат.

+ - мен үчүн жаңы маалымат.

- менин буга чейин билгениме карама- каршы.

? - мен үчүн түшүнүксүз, бул маселе боюнча кененирээк маалымат алгым келет.

5. Түгөйү менен пикир алышат.

6. Топ менен таблица толтурулат.

7. Текст боюнча окуучулардын билими текшерилет.

Ким канчалык деңгээлде түшүнгөндүгү бааланат.

Тексттин мазмунун талкуулап, ой бөлүшөт.

Потенциалы: Бул стратегия менен иштөө аркылуу төмөндөгүдөй максаттар ишке ашырылат:

1. Чакыруу- билгендерин айтып беришет. Акыл чабуулу стратегиясы колдонулат. Окуучулар тема боюнча оюн топтоого, көңүл бурууга, ойлонууга проблемалык жагдай түзүлөт.

2. Түшүнүү- ар бир окуучунун билим деңгээли, лексикалык байлыгы ар башка болгондуктан, ар ким өз алдынча билгенин, же тескерисинче билбеген түшүнүктөрүн белгилешет. Өз алдынча, жупта жана топто иштешет. Бири- бири менен маалымат алмашып, текстти талкуулашат. Тааныш эмес түшүнүктөргө жана тексттин жалпы, негизги мазмунуна ой жүгүртүшөт, түшүнөт. Окуя эмне жөнүндө, кайсы убакта болгонуна көңүл бурулат.

3. Ойлонуу. Мурунку жана кийинки идеяларды салыштырып, кошумчалап, талдашат. Маалыматтарды жыйынтыктап, топтоп, системалаштырат. Каталарын таап, баалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Башталгыч класстардын окуучуларына бул стратегия менен иштөөнү жөнөкөйлөштүрүп, мындай формада берүүгө болот:

Б- билчүмүн,

Б- билдим,

Б- билгим келет.

Сабактын темасы: Жөнөкөй жана татаал сүйлөм

Сабактын максаттары:

* билим берүүчүлүк: жөнөкөй жана татаал сүйлөм жөнүндө маалымат алышат, аларды бири-биринен ажырата алышат;

* өнүктүрүүчүлүк: жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөргө мисалдарды түзө алышат, аларды тексттен таба алышат;

* тарбия берүүчүлүк: нанды баалай билүү керектигин, аны коромжуга учуратпоо керектигин баамдап билишет.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттар ишке ашат, эгерде:

* жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү бири- биринен ажырата билишсе;

* жөнөкөй сүйлөмдөргө мисал түзө алса;

* татаал сүйлөмгө мисал түзө алса;

* тексттин тутумунан жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү таба алса;

* тексттин мазмунун түшүнсө;

* аны Инсерт стратегиясы менен талдай алса;

* нанды баалай билип, аны коромжуга учуратпоо керектигин түшүнсө.

Сабактын тиби: Жаңы материалды өздөштүрүү.

Сабактын методу: интерактивдүү

Сабактын формасы: Инсерт

Сабактын жабдылышы: таблица, сүрөттөр, ар бир окуучуга бирден карандаш, текст.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу.

2. Өтүлгөн теманы кайталоо. Өткөн сабактагы “Илептүү сүйлөм” темасын кайталоо. Үй тапшырмасын текшерүү.

Жаңы сабак: Жөнөкөй жана татаал сүйлөм темасын таблицанын жардамы менен түшүндүрүү.

Бышыктоо: Көнүгүүлөрдү иштетүү.

Элдик байлык

Биздин жашообузда баасы эч нерсе менен өлчөнгүс байлыктар бар. Аларга аба, суу, жер, күн жана нан кирет. Нан адамдардын түйшүктүү эмгегинен жаралат. Ал- жашоонун гүл азыгы.

Биздин дасторкондо канчалык дүр- дүйүм тамактар болбосун, кичинекей береке болбойт. Демек, нан- элдин баарынын ырыскысы, ата-бабаларынан калган ыйык энчиси.

Нандын курамында адамдын организминде керектүү белоктор, углеводдор, калий жана темир туздары арбын. Аш болумдуу заттарга бай.

Адистердин билдирүүсүнө караганда, адамга керектүү белоктордун отуз пайызы нандын эсебинен толукталат. Ошондуктан элде мындай сөз бар: “Нан болгон жерде- байлык бар”.

Сөздүк:

гүл азык- эң керектүү, түгөнгүс азык

дүр-дүйүм-ар түрдүү

энчи- атадан балага калуучу мурас

1- көнүгүү: Тексттен жөнөкөй сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

2- көнүгүү: Чекиттердин ордуна үндүү тыбыштарды коюп, макалды толуктап жазгыла, макалдын маанисин чечмелегиле. Кандай сүйлөм экендигин аныктагыла

Ж. лк. н. нж. нт. тт..мч. кч. нн. нт. тт..

3-көнүгүү. Тексттен татаал сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Тыныш белгилерине көңүл бургула.

4- көнүгүү. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмдөргө айландырып жазгыла.

1. Нансыз жашоо жок. Ал биздин эң негизги азыгыбыз. 2. Дыйкан үрөн септи. Талаага жайкалган буудай өсүп чыкты. 3. Буудай бышты. Комбайн аны чапты.

Эмнени байкадыңар? Өз- өзүнчө турган сүйлөмдөрдөн бир сүйлөм түзүлдү. Мисалы: Нансыз жашоо жоктугу биринчи сүйлөмдө айтылса, экинчисинде ал ой улантылып, нан биздин эң негизги азыгыбыз экендиги билдирилди. Ушул эки сүйлөм бириктиришип, бир татаал сүйлөм түзүлдү.

5- көнүгүү. Эки тараптагы сүйлөмдөрдү салыштырып окугула. Кайсы сүйлөмдөр жөнөкөй, кайсынысы татаал?

Нандын курамында адамдын организмине керектүү белоктор бар. Анын курамында углеводдор да арбын.

Нан- элдин ырыскысы. Ал ата- бабалардан калган ыйык энчибиз.

Нан дыйкандын түйшүктүү эмгегинен жаралат. Аны коромжуга учуратпоо керек.

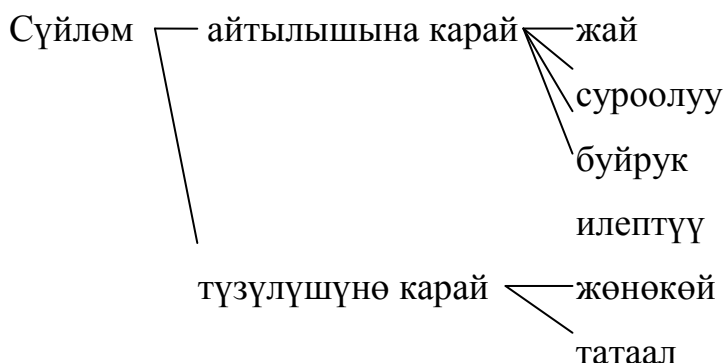
Нандын курамында адамдын организмине керектүү белоктор бар, ошондой эле анын курамында углеводдор да арбын.

Нан- элдин ырыскысы, ал ата- бабалардан калган ыйык энчибиз.

Нан дыйкандын түйшүктүү эмгегинен жаралат, ошондуктан аны коромжуга учуратпоо керек.

6- көнүгүү. Схемага карап, сүйлөмдүн бөлүнүшүнө көңүл бургула. Алардын ар бирине мисал келтиргиле.

Схема 2.3.1.- Сүйлөмдүн бөлүнүшү

7- көнүгүү. Төмөнкү текстти окуп чыгып, ага ат койгула. Түшүнгөнүңөрдү сүйлөп бергиле:

Нан- биздин байлыгыбыз. Нансыз жашоо да, тиричилик да болбостугу жалпыбызга маалым. Нан канчалык көп болсо, ошончолук береке болот.

Колубуздагы ак нан баба- дыйкандардын эмгегинен жаралат. Ал көптөгөн түйшүк менен биздин дасторконубузга келет. Ошондуктан, аны коромжуга учуратпайлы.

8-көнүгүү. Макалдардын маанисин чечмелегиле.

Элдин даңкын эл билет,

Жердин даңкын дыйкан билет.

Ким эмгекти сүйсө, аны ден соолук сүйөт.

“Элдик байлык” текстин Инсерт стратегиясы боюнча талдоо:

1. Окуучуларга нан жөнүндө эмне билесиңер? деген суроо берилет. Окуучулардын жооптору доскага жазылат. Нан жөнүндө маалыматтарын бири-бирине айтышат.
2. Инсерт стратегиясы боюнча таблицаны толтуруу эрежеси кайталанат, аны дептерлерине чийишет.
3. Окуучуларга текст таратылып берилет. Алар аны окуп, таанышышат.
4. Тексттин мазмуну боюнча Инсерт таблицасын толтурушат.
5. Бир нече окуучу өз ишин презентациялайт.

Потенциал: Инсерт стратегиясы аркылуу буга чейин билгендерин жана жаңы алган маалыматтарын системалаштырып, талдоого үйрөнүшөт.

Үй тапшырмасы: “Нан- биздин байлыгыбыз” деген темада жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү катыштырып, аңгеме түзүп келишет.

Окуучулардын билими сабактын максаттарына карата берилген көрсөткүчтөрдүн негизинде бааланат.

Окутууну уюштуруунун формалары.Латын тилинен которгондо «форма» термини сырткы көрүнүш, сырткы мүнөздөмө деген маанини түшүндүрөт. Окутууну уюштуруу формалары төмөнкүлөр:

- Стандарттуу;

- Стандарттуу эмес.

Стандарттык сабак нормативдик документтер менен коштолуп, максаты, милдети өтүү ирети алдын - ала аныкталган окуу формасы болуп саналат.

Стандарттуу сабак төмөнкүдөй бөлүнөт:

- аралаш;
- жаңы билимди өздөштүрүү;
- алган билимин бышыктоо;
- билгичтик, көндүмдөрдү өздөштүрүү;
- алган билимин толуктоо, жалпылоо, системага келтирүү;
- алган билимин, билгичтигин жана көндүмүн текшерүү жана баалоо.

Стандарттык эмес сабакты уюштуруунун максаты, өтүү ирети, алардын байланыштары, милдеттери ар бир педагогдун чыгармачыл изденүүсүнөн улам аныкталат. Мындай сабак адатта, кайсы бир деңгээлде өтүлгөн материалдарды жалпылоо үчүн, аныкталган системаны иштеп чыгуу үчүн өтүлөт. Ошондуктан стандарттык жана стандарттык эмес сабактарды бири-бири менен айкалыштырып, окуу мазмунунун татаалдыгына ылайыктап өтүү зарыл.

Сабактын стандарттык эмес түрү окутуу процессин натыйжалуу уюштуруу максатында өзгөрмөлүү жана кайталангыс түзүлүшкө ээ болгон формасы катары окуу процессинде көптөгөн жаңылыктарды жана күтүлбөстүктөрдү алып келип, окуучулардын жалпы кызыгуусун арттырат.

Стандарттык эмес сабактын кээ бир түрлөрү төмөнкүлөр:

- оюн түрүндө;
- мелдеш түрүндө;
- конкурс;
- диспут;
- конференция;
- экскурсия,

Буларга кошумча дагы окутуунун уюштуруу формалары катары төмөнкүлөрдү атоо ылайык:

- өз алдынча иштөө, жуп менен иштөө, топто иштөө;
- талкуу, дебат, ток шоу, интервью, презентация, пресс конференциялар;
- лекция сабак, семинар, зачеттук сабак, сабак-практикум, сабак-сахна, сабак-жомок, ролдук оюн, теле көпүрө сабагы, сабак-экскурсия, реферат, тест, ж.б.

Эне тилин текстке байланыштуу окутуудагы оюн формасындагы сабактар да натыйжалуу колдонулат.

Мугалимдин милдети- окуу процесси учурунда өзгөчө моментти таап, тексттин маанисин балдарга алар кызыгуу жана каалоо менен өз алдынча окууга умтулгандай кылып, тартуулашы керек.

Бул учурда мугалимге укмуштуудай дидактикалык өнүктүрүүчү оюндардын дүйнөсү жардамга келет. Бул оюндар балдарга позитивдик эмоция тартуулап, аткара турган иштерине оң мамиле кылууга чакырат, жалпы иш жөндөмдүүлүктөрүн арттырып, окулган тексттин мазмунун түшүнүүгө, ролдоштуруу жана оюн аркылуу аны кайра чагылдырып берүүгө, чыгарманын негизги маанимаңызын бөлүп алууга жардам берет. Окулгандын мазмунун эмоционалдык кабылдоо жана түшүнүү дидактикалык оюн аркылуу болгондо, тексттин тили балдарга түшүнүктүү тилге (түшүнүк жана кыймыл) которулат.

Дидактикалык оюндар балдардын кыймылдык, сенсордук жана интеллектуалдык жөндөмдөрүн өнүктүрөт. Комплекстүү таасир этүү баланын интеллектин жалпысынан өнүктүрүү менен, жеке сапаттарынын да (кептик, чыгармачылык ж.б.) өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Оюн ыкмасы нормалдуу психологиялык климатты, чыгармачылыкты талап кылуучу жагдайды пайда кылып, айрым окуучулардын өз алдынча ырааттуу иштөөсүнө шарт түзөт.

Л.В.Усенко, О.И.Дудкина авторлугунда “Оюн аркылуу текстти түшүнүү” аттуу методикалык колдонмодо текстти түшүнүүдө ар түрдүү дидактикалык оюндарды колдонуу ыкмалары сунушталган.

Төмөндө сабак-сахна формасындагы сабактын түрү сунушталат:

Балдардын ичинен окулган жомоктогу каармандардын образын жаратчу жана алардын ролун үндөштүрчү “артисттер” тандалып алынат. Жомокту драмалаштырууга бардык балдар катышат. Эгер аткарууда роль жетпей калса, жомоктун башкы каармандарына жардамчы же тоскоол болуп, кээде баш каармандардын абалынан кабар берүүчү, бак-дарактар, бадалдар, шамал, куштар ж.б. спектаклдин активдүү катышуучулары болуп киргизилиши мүмкүн.

Балдарды драмалаштырылган оюнга даярдоо төмөнкүдөй ырааттуулукта жүргүзүлөт:

- Көркөм чыгарманын сабакта окулушу, анын мазмуну боюнча маектешүү
- Иллюстрацияларды жакшылап кароо (декорация, костюмдардын элементтери).
- Көркөм чыгарманын кайталап окулушу, ролдоштуруп окуу, өз сөзү менен кайра айттыруу, интонация, жаңсоо, ымдоо, сыяктуу иштердин талданышы.
- Балдардын арасында ролдорду бөлүштүрүү.

Спектаклдин болжолдуу сценарийи

Жомокту коюуга катышкандар:

Күн

Шамал

Абышка

1-көрүнүш

Бир күнү күн менен шамал талашып- тартышып калышты.

“Мен баарынан күчтүүмүн”, - деди шамал мактанып.

“Жок, сен баарынан күчтүү эмессиң,”- деп, каршы болду, күн. Шамал өз күчүн күндүн көзүнө көрсөтүп далилдегиси келип:

“Кел анда, экөөбүз мелдешели, тээтиги тон кийген абышканы көрдүңбү? Ким анын тонун үстүнөн чечип алса, ошол күчтүү болот”,- деди. Күн анын айтканына макул болду.

2-көрүнүш

Күн булуттун артына жашынып карап турду, шамал болсо, кишиге келип, анын тонунун этек- жеңин делбиретип учура баштады. Киши тонун кымтылап, ага бекем жармашты. Шамал болгон күчү менен катуу учуруп кирди. Бирок, шамал канчалык катуулаган сайын, киши да ошончолук кымтыланып, тонун коё берген жок. Акырында шамалдын күчү кетип, тонду чече албасына көзү жетти да, күнгө кайтып келди.

3-көрүнүш

Эмки кезек күнгө келди. Ал жашырынган булуттун артынан чыгып, кишиге жылуулугун чачып, жылмая карады. Киши да күнгө жылмая карап, тонун чечип таштады. Ошондо күн шамалга карап:

“Досум, жумшак, жакшы мамиле кылуу- оройлук менен залимдиктен күчтүү болот”,- деди жылмайып.

Оюн ыкмасынын дагы төмөнкүдөй түрлөрү бар:

1. Мисалы, “атаандаштык окуу оюну”. Мында окуучулар эки топко бөлүнүшөт. Ар бир топтон бирден окуучу доскага чыгып, бири экинчисине тема боюнча суроо берет. Экинчиси туура жооп берсе, кайра биринчиси суроо берет. Эгер туура жооп бере албай калса, биринчиси суроо берүүнү улантат. Туура жоопко бир балл берилет. Жооп бере албаса, ноль балл алат. Белгиленген убакыттын ичинде кимиси көп балл алса, ошонусу жеңишке жетишет. Суроо менен жооптун санына, мазмунуна, алардын тактыгына, кыскалыгына жараша бааланат. Эгерде жооп берип жаткан окуучу кыйналып баратса, бир- эки жолу өз тобуна кайрылууга укугу бар. Бирок алар суроонун жообун айтпастан, жардам гана көрсөтүүлөрү керек. Эки окуучунун таймашы аяктаган соң, башка эки окуучу чыгып, оюн уланат.

Мындай оюнду уюштуруудан мурун окуучуларды даярдоо талап кылынат. Окуучулар суроолорду түзүүдөн, аларды туура формулировкалоодон кыйналышат. Ошондуктан айрым учурларда мугалим суроо түзүүгө жардам берет. Суроо түзүүдө окуучулар ал теманы жакшы өздөштүргөн болууга тийиш. Суроо түзүүдө окуучулар стандарттуу суроолорду эле бере бербестен, ойлонууну талап кылган проблемалуу суроолорду да берүүгө аракеттенишип, изденүүчүлүк жөндөмү артат. Мындай атаандаштык оюну предмет боюнча гана билимин өркүндөтпөстөн, кругозорун кеңейтүүгө, предмет аралык байланыштарды ишке ашырууга, өздөштүрүүчү темага ар тараптуу мамиле жасоого багыт берет.

2. “Туюк чынжыр” окуу оюнунда окуучулар столду тегеректеп отурушат. Мугалимдин аныктоосу боюнча алгачкы суроо окуучулардын бирине берилет. Ал суроого жооп берсе, өзүнүн оң жагындагы окуучуга өз суроосун берет. Ал эми жооп бере албай калса, ошол эле суроого анын оң жагындагы окуучу жооп берип, суроону андан ары улантат. Мугалим окуучулардын жоопторун белгилеп, берген суроолорунун жана жоопторунун маанилүүлүгүнө көз салып турат. Мындай оюнга окуучулардын бардыгы бирдей укукта катыша алышат.

Тема: Сын атооч

Теманы бышыктоо үчүн мугалим окуучуларга “чынжырча” оюнун сунуштайт. Биринчи команда же биринчи катар даамды билдирген сын атоочторду атап бериши керек. Ал эми экинчи команда адамдын мүнөзүн билдирген сын атоочторду атайт. Окуучулар кезек менен сөздөрдү айтышат. Тийиштүү сын атоочту айта албай калган окуучу оюндан чыгат. Оюнчулардын көпчүлүгү калган команда жеңет.

Тема: Адамды сүрөттөө

Мугалим ар бир окуучуга карточкага өзүнүн атын жазып, кутучага салып койгула деген тапшырма берет. Андан кийин окуучуларга төмөнкү суроолор менен анкеталарды таратат:

- сенин классташыңдын аты, жөнү;

- жашы;
- туулган күнү;
- дареги;
- анын сырткы келбетинин сүрөттөлүшү;
- анын үй-бүлө мүчөлөрүнүн аттары;
- ал эмне кылганды жакшы көрөт;
- сага анын кайсы сапаттары жагат.

Мындан кийин окуучулар кутучадан классташынын аты жазылган бир карточканы алып чыгышат да, анын жанына барып, анкетанын суроолору боюнча маек курушат. Маектешүүдөн кийин бир барак кагазга классташынын өмүр баянын жазышат. Андан кийин окуучулар бири бирине иштерин белек кылышат.

“Мен киммин?” деп аталган дидактикалык оюн да абдан пайдалуу.

Окуучуларга бири-биринин портретин сүрөттөө сунушталат. Андан кийин ар бир портреттик мүнөздөмө окулат, бирок ким сүрөттөлүп жатканы айтылбайт, класс ким жөнүндө сөз болуп жатканын табышы керек. Бул оюн абдан кызыктуу өтөт. Балдар аларды классташтары кандай элестете тургандыгы жөнүндө билгилери келет. Ар бир окуучу классташынын портретин оригиналга окшош кылып, бардыгы таба ала тургандай сүрөттөөгө умтулат. Бул ыкмалар окуучуларды бири-бири жөнүндө көбүрөөк билүүгө, тексттин функционалдуу бир тибин аныктоо боюнча билимдерин бышыктоого өбөлгө болуп, байланыштуу кеп көндүмүн калыптандырат.

Мындай мүнөздөгү сабак- оюндары окуучуларды берилген тема боюнча системалуу ой жүгүртүүгө багыттап, билимин, билгичтиктин, көндүмдөрүн калыптандырууга шарт түзөт. Бул ыкма эне тилин текстке байланыштуу окутууда колдонулуучу алгылыктуу ыкмалардан болуп эсептелет, анткени тексттин мазмунун талдоо, изилдөө үчүн жана анын негизинде грамматикалык материалдарды өздөштүрүү үчүн окуучулар оюн түрүндө бири- бирин сурамжылап, суроо түзүп, ага мазмундуу жооп берүү

менен өз оюн эркин жана ыраттуу баяндоого, алган билимдеринин негиздерин турмушта пайдалана билүүгө үйрөтөт. Мындай окуу оюндарын 3-класста “Сөз түркүмдөрү”, “Зат атооч”, “Жандуу заттарды билдирген зат атоочтор”, “Жансыз заттардын атын билдирүүчү зат атоочтор” темаларын, 4-класста “Сын атооч”, “Катыштык сын атооч”, “Жөнөкөй сын атооч”, “Татаал сын атооч”, “Жөнөкөй сан атооч”, “Татаал сан атоочтор”, “Сан атоочтордун жазылышы” деген темаларды өтүүдө жүргүзүүгө болот.

Интеграцияланган сабактарды өтүү эне тилин окутуунун маанилүү ыкмаларынын бири. Интеграцияланган сабак- ар кандай предметтин окуу материалын мазмундук жана процессуалдык жактан синтездөө болуп саналат. Бул проблема көптөгөн философиялык илимге киришүү, педагогикалык, логикалык адабияттарда, илимий изилдөөлөрдө чагылдырылган. [Ильченко В.Р., Гуз К.Ж. Образовательная модель “Логика природы”. М.- 2003. – 240с.; Мамбетакунов Э. Формирование естествонаучных понятий школьников на основе межпредметных связей. – Б.- 1991- 240с; Чепиков М.Г. “Интеграция науки; философский очерк. –М. : Мысль, 1981- 276с.]

Илимий билимдерди интеграциялоо ар кандай жолдор менен, ар кандай формада ишке ашырылат: синтезделген комплекстүү илимдердин пайда болушу, изилдөө методдорунун изилдөөнүн объектисине жараша бири- бирине өтүп кетиши ж.б.

Илимий билимдерди интеграциялоонун алгачкы этабы тектеш предметтерди байланыштырып окутуу, анын ичинде тектеш предметтердин фундаменталдуу түшүнүктөрүн калыптандыруу болуп эсептелет.

Эне тилин окутуу процессинде сабактардын интеграцияланышы кыргыз тили менен адабий окуу, мекен таануу, сүрөт, этика сабактарынын ортосунда болот. Окуучуларга текст менен иштөөнү, тексттин мазмунун талдап, изилдөөнү үйрөтүү адабий окуу сабагы менен, айлана- чөйрө, Мекен, баалуулуктарыбыз жөнүндө темаларды үйрөтүү мекен таануу сабагы менен, тексттин мазмунуна карата сүрөт тартуу сүрөт сабагы менен, турмуш жана

тарбия бөлүмүндөгү материалдарды өздөштүрүү этика сабактары менен тыгыз байланышта жүргүзүлөт. Бул предметтердин бири- бири менен тыгыз байланышта өздөштүрүлүшү предмет аралык байланышты, аларды интеграцияланышын камсыз кылат.

Окуучулардын негизги компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун бир багыты- предметтерди байланыштырып окутуу болуп эсептелет.

Мектеп окуучусу өздөштүрүлүүчү предметтер аркылуу өзүн жана дүйнөнү таанып- билет.

Эне тилин текстке байланыштуу окутуу процессинде интерактивдүү ыкмаларды пайдалануу, интеграцияланган сабактарды өтүү, предмет аралык байланыштарды ишке ашыруу окуучулардын негизги жалпы жана предметтик компетенцияларын калыптандыруу иш- аракети менен карым- катышта жүргүзүлсө, окуучулардын билим деңгээлин жогорулатууга, билим, билгичтик көндүмдөрүн турмушта пайдалана билүүсүнө өбөлгө түзөрү анык.

Педагогикалык адабияттарда предметтер аралык байланышка көптөгөн аныктамалар берилген, анын педагогикалык баасы туураалуу ар кандай ой- пикирлер жана түрдүү классификациялар бар. Авторлордун көбү предметтер аралык байланышты дидактиканын шарты деп аныкташканы менен, бул шартты ар бир автор ар башкача түшүндүрүшөт. Мисалы; Ф.Соколова: “Предметтер аралык байланыш окуу процессинин эффективдүүлүгүн өнүктүрүүнүн дидактикалык шартынын ролун аткарат”. [Ф. Соколова “Межпредметные связи в обучении”.- М: Просвещение, 1983.] Кээбир окумуштуулар “Предметтер аралык байланыштар бир курстун логикалык мазмунунан, түшүнүктөрүнөн, белгисинен туруп, башка курстун предметинде чагылдырылышы”, же: “Предметтер аралык байланышты окутуу дисциплиналарынын мазмунунда жаратылышта объективдүү иш- аракет жасаган жана учурдун илими менен таанылган диалкетикалык өз ара байланыштын чагылдырылышы”,- деп аныктама беришет.

Башталгыч класстарда эне тилин окутууда мекен таануу, математика, музыка, адеп сабактары менен байланыштырып окутуу талапка ылайыктуу.

Алсак, Мекен жөнүндө, анын жаратылышынын кооздугу жөнүндө, географиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө материалдар Мекен таануу сабагы менен, улууларды урматтоо, ызаттоо, адамгерчилик, адептүүлүк жөнүндөгү тексттердин мазмуну адеп сабагынын материалдары менен дал келет. Башталгыч мектепте эне тили боюнча уюштурулган ар бир сабакта окуучунун чыгармачылыгын арттыруу максатын көздөп ой жүгүртүп, сүрөт тартуу, дене кыймылдарын жасатуу жана музыканын коштоосунда ырдауу аркылуу эс алуу мүнөттөрүн уюштуруу ыкмалары колдонулат.

2-3-4-класстарда эне тилин окутуу адабий окуу, музыка сабактары менен карым-катышта жүргүзүлөт. Адабий окуу китебинен тексттерди алып, андагы сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанисине талдоо жүргүзүп, алардын маанилерин түшүнөт.

Мугалим предмет аралык байланышты ишке ашыруу үчүн интеграцияланган сабактарды уюштура алат. Мисалы, кыргыз тили менен адабий окуу сабагынын, кыргыз тили менен мекен таануу сабагынын материалдарын бириктирип окутууга болот. Сөз түркүмдөрүн окутуп-үйрөтүүдө адабий окуу китебиндеги текстти, же мекен таануу окуу китебиндеги текстти пайдаланып, ал тексттердин негизинде тема боюнча көнүгүүлөрдү иштетүү менен, предмет аралык байланыш ишке ашырылат.

Окумуштуу Т.Федорец “Окуучулардын илимдүүлүгү, мобилдүүлүгү, дүйнө таануучулук потенциясы предмет аралык байланышты түзө билүүсүнөн көз каранды”,- деп белгилейт. Окуучулардын өз алдынчалуулугу предмет аралык байланыштарды аныктап, ишке ашырууда мугалимдин максатка багыттап иштөөсүнүн натыйжасында калыптанат жана төмөнкүлөрдү камсыз кылат:

- окуучулардын өтүлгөн теманын негизги жоболорун жана окуу предметинин негизги идеяларын аныктоо билгичтигин өнүктүрүүнү;
- предмет аралык синтездин окуу ишмердүүлүгүндө кандай болсо, келечек практикасында негизги өндүрүштүк, социалдык жана илимий

маселелерди ишке ашырууда дагы ошондой эле зарылдыгын жана маанилүүлүгүн окуучулардын аңдап билүүсүн;

- кеңири предмет аралык негизде теманын жана жалпы дисциплинанын түйүндүү жоболорунун окуу материалдарын үйрөтүүнү уюштуруу боюнча билгичтигин өнүктүрүүнү. Предметтерди байланыштырып окутуу проблемасына дүйнөлүк окумуштуу педагогдор көп токтолгон. Алсак, белгилүү педагог Ян Амос Коменский грамматиканы философия менен байланыштырып окутуу керек десе, Джон Локк тарых менен географияны байланыштыруу керектигин айткан.

Кыргыз тилин башка предметтер менен байланыштырып окутуу, жогоруда белгиленгендей, окуучулардын билим деңгээлин жогорулатат жана бул предметтен алган билгичтигин экинчи предметти өздөштүрүүдө пайдалана билүүсүн өнүктүрүүгө, башкача айтканда, алардын негизги компетентүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө түзөт. Мисалы, кыргыз тилинин материалдарын текстке байланыштуу үйрөтүүдө тексттин мазмунуна талдоо жүргүздүрүү, текст боюнча көнүгүү- машыгуу тапшырмаларын аткаруу иш-аракеттерин адабий окуу сабагы менен тыгыз байланышта алып барат.

. Мисалы, 4- класста “Тил. Кеп. Текст”, “Кептин түрлөрү” аттуу темаларды өтүүдө “Ата-эне туурасында бир эки ооз сөз” тексти пайдаланылат.

Ата эне туурасында бир эки ооз сөз

Бардыгынан сүйүктүү биздин ата- энебиз. Ата- энебиз бизди төрөлгөндөн баштап багып өстүргөн. Атабыз биз үчүн кышында суукка тоңуп, жазында ысыкка күйүп, мал бакты. Энебиз ак сүтүн эмизип, ысык-сууктан сактап, “кагылайын, каралдым” деп өстүрдү. Ата- энебиз биз чоңоюп, эс кире баштаган соң, балам үлгүлүү жана билимдүү болсун деп, билим берди. Алар ар убакта биздин билимдүү болушубузду чың көңүлү менен тиледи. Ар дайым бизге жакшы үмүт- тилек, насаат айтып, чыныгы

адам болууга багыттады. Ошондуктан аларга жакшы кызмат кылып, иренжитпей, баталарын алуубуз керек.

(И.Арабаев).

Сөздүк:

каралдым- үмүтүм, таянычым (баланы эркелетүүдө айтылат)

иренжитпей- көңүлүн чөктүрбөй, капа кылбай.

1-көнүгүү. Тексттен ата-эне тууралуу сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

2-көнүгүү. Макалдын маанисин чечмелеп, жазуу кебин түзгүлө.

«Ата – аскалуу тоо,

Эне – боорундагы булак,

Бала – ортосунда жанып турган шам чырак».

3-көнүгүү. Накыл сөзгө оозеки кепти уюштургула.

“Ата- энеңди сыйласаң, өз балаңдан сый көрөсүң”.

4-көнүгүү. Макалдарды көчүрүп жазгыла. Маанисин чечмелегиле.

1. Ата сыйлаган абийир табат,

эне сыйлаган элге жагат.

2. Балдары жакшы болсо, ата- эненин кабагы жарык,

Балдары жаман болсо, ата- эненин кабагы салык.

5-көнүгүү. Суроолорго жооп бергиле:

- Тексттин автору жөнүндө эмне билесиңер?

- Ал ата- эне жөнүндө эмне дейт?

- Ата- эненин ак эмгегин актоо үчүн эмне кылуу керек?

6-көнүгүү. Өз ата- энеңер жөнүндө аңгеме жазгыла.

Эне тилин окутууда окутуунун интерактивдүү ыкмаларын пайдалануу окуучулардын жалпы жана предметтик компетентүүлүгүн калыптандырууда зор мааниге ээ.

2.4. Окутуунун мазмуну

2.4.1. Грамматикалык материалдарды окутуу.

Мугалимдин сабакка кылдаттык менен ар тараптан даярдык көрүүсү окуучуларга сапаттуу, туруктуу билим берүүсүнүн башкы шарттарынын бири болуп саналат. Бул үчүн мугалим грамматикалык материалдарды так пландаштырып алуусу зарыл. Ар бир сабакты пландаштыруудан мурда куррикулум менен, анда эне тили сабагына коюлуучу негизги талаптар менен, силлабустагы темалардын көлөмү, мазмуну менен таанышып чыгат.

Куррикулумга ылайык, “Кыргыз тили” предметин өздөштүрүүгө 2-класста-104 саат, 3- класста 103 саат, 4- класста- 104 саат убакыт каралган. Куррикулумдун талаптарынын негизинде окутулуучу материалдар төмөнкүдөй пландаштырылган. (1- тиркеме).

Грамматикалык материалдардын пландаштырылышы окуучулардан белгилүү гана эрежелерди, аныктамаларды гана талап кылбастан, орфографиялык эрежелерди билүүнү да талап кылуу зарыл экендигин көрсөтүп турат.

Орфографиялык сабаттуулук көнүгүү- машыгуу иштерин ырааттуу жүргүзүү менен ишке ашырылары белгилүү. Ошол себептен грамматикалык темаларды пландаштыруу учурунда жазуу эрежелерин үйрөтүүгө да жетиштүү убакыт бөлүнөт. Пландаштырууда жаңы теманы үйрөтүү мезгилинде окуучулардын өткөн сабактарда алган билимдерине таянуу керектигин эстен чыгарбоо керек. Окуучулардын мурда өздөштүргөн билимдери менен жаңы ала турган билимдеринин ажырагыс байланышта айкалыштырылышы грамматикалык материалдарды терең билүүгө өбөлгө түзөт.

Мисалы, сөздөрдү ташымалдоону үйрөтүүдөн мурда сөздөрдү муунга ажыратуу боюнча билимдерге, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн туура ажыратуудан мурда, сүйлөмдүн ээ, баяндоочу жөнүндөгү алган билимдерине таянууга болот.

Грамматикалык темалардын өзгөчөлүгүнө, мүнөзүнө, оор-жеңилдигине жараша жаңы билим берүүчү жана алган билимдерин бекемдөөчү сабактарды туура уюштуруп, алгылыктуу методдор жана

ыкмалар менен окутууга өзгөчө көңүл бурулат. Жаңы теманы түшүндүрүүдө мугалим бир нече тилдик фактыларды талдап, тиешелүү бир корутундуга келсе, дагы бир учурда грамматикалык материалдарды бири- бири менен салыштыруу аркылуу түшүндүрөт, эрежелерди, аныктамаларды өздөштүрүүгө багыт берет.

Окуучулар 2- класстан баштап грамматикалык түшүнүктөр жана грамматикалык терминдер менен таанышышат. Жаңы терминдерди жана алардын эрежелерин өздөштүрүүнүн үстүндө көнүгүү иштери ырааттуу түрдө жүргүзүлүп отурат.

Мисалы, 3-класста зат атооч темасын өтүүдө биринчи ирет грамматикалык термин менен кездешишет. Алар заттын атын билдирген сөздөр зат атооч деп аталарын үйрөнүшөт.

Окуучуларга теманы түшүндүрүүдө аларга материалды жеткиликтүү берип, анын эрежесин курулай жаттатуудан качуу керек. Орустун улуу педагогу К.Д.Ушинский грамматикалык эрежелерди маанисине түшүнбөстөн курулай жаттап алууга каршы туруп, тилдик фактыларды аң- сезимдүү түрдө кабыл алуу менен эске тутуу керек экендигин белгилеген. Грамматикалык эрежелер канчалык аң-сезимдүү кабыл алынган болсо, ошончолук балдардын көңүлүндө бекем сакталат.

«Эреже дегенибиз, - дейт профессор Е.Н.Петрова, - бул тилдик материалдарга жүргүзүлгөн байкоодон келип чыккан илимий корутунду: оозеки жана жазуу речинин практикасына түздөн түз максаттуу багытталган жыйынтык болуп эсептелет».

Белгилүү окумуштуу В.Мусаева: “Кыргыз тилин окутуу- жалаң эле эреже, аныктамалардын жыйындысын окутууну максат кылбастан, тилди, кепти окуучулардын социалдык-рухий, кептик-коммуникативдик, өз алдынчалуулук, өз ой-пикирлерин ар кыл чөйрөлөргө ылайык оозеки, жазуу жүзүндө жеткиликтүү, далилдүү баяндай алуу көндүмдөрүн калыптандыруучу сабакка айлануусу зарыл”, - деп белгилейт.

Окуучу грамматикалык эрежелерди жана аныктамаларды курулай жаттап албастан, сезимдүү түрдө түшүнүү аркылуу өздөштүрүүгө тийиш, тилдин фактыларын салыштыра билип, өзгөчөлүктөрүн, окшоштуктарын ажырата билүүгө, эң негизгилерин бөлө билүүгө, корутундулай алууга тийиш.

Окумуштуу Ф.Н.Бунаков грамматиканы окутууда эрежелерди өздөштүрүүнүн тартибин сактоонун зарылчылыгын төмөндөгүчө белгилеген:

- Грамматикалык эреже окуучулардын өздөрү тарабынан (мугалимдин жетекчилиги астында) мисалдарды талдап, түшүнүүдөн келип чыккандай болсун;
- өтүлүүчү грамматикалык эрежелер оозеки жана жазуу жүзүндө жүргүзүлгөн көнүгүүлөр менен бекемделгендей болсун;

- окуучулар грамматикалык эрежелерди жана терминдерди жаттап алуу менен гана чектелбестен, өтүлгөндөрдү эске салып, аларды толуктоо аркылуу кабыл алгандай болсун. [33, 115-б.]

Окуучулардын грамматикалык эрежелерди аң-сезимдүү кабыл алышына жетишүүчүн мугалим тарабынан ар кыл методикалык ыкмалар пайдаланылат.

Эрежелерди жана аныктамаларды жакшы өздөштүрүүчүн, аны составдык элементтерге бөлүп түшүндүрүү жакшы натыйжа берет. Андыктан мугалим алдын-ала грамматикалык эрежелерди карап чыгып, балдарга татаал боло турган жерлерин белгилейт. Ал татаал түшүнүктөрдү жеңилдетип, эреженин маанисин окуучулардын бардыгы түшүнгөндөй абалга алып келүүгө тийиш. Мисалы, зат атоочко берилген эрежени өздөштүрүүдө төмөндөгүдөй бөлүктөргө бөлүп (индукция) жана аны кайра бүтүнгө айландыруу (дедукция) методу менен түшүндүрүү жакшы натыйжаны берет:

- Бул сөз эмнени билдирет?
- Заттын атын билдирет.
- Кандай суроого жооп берди?
  - Ким? эмне? деген суроолорго жооп берди.

- Демек, кайсы сөз түркүмүнө кирет экен?

- Зат атооч сөз түркүмүнө кирет, - деген суроо-жооптун жардамы менен эн мурда зат атооч сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып туруучу жеке белгиси (заттын атын билдиргендиги) андан кийин жалпы белгиси (кайсы сөз түркүмүнө кирери) көрсөтүлөт. Бирок бул эки белги менен эле зат атоочтун эрежеси мүнөздөлүп калбайт. Андан ары зат атоочтун грамматикалык белгилери жана анын синтаксистик кызматы баяндалат.

Ал эми 3-4- класстарда зат атоочтун энчилүү жана жалпы аты, грамматикалык категориялары өтүлгөндүгүнө байланыштуу эрежелерди формулировкасын өздөштүрүү 2- класска караганда бир аз кеңейтилет: Мисалы: Эне- Сай деген сөз энчилүү зат атооч, анткени ал жердин аты. Эне- Сай- кыргыздардын байыркы Мекени деген сүйлөмдө ээлик милдетти аткарды. Ушул сыяктуу талдоолорду үйрөнгөндөн кийин гана зат атоочтун эрежеси сезимдүү кабыл алынат. Грамматикалык эрежелерди аң-сезимдүү кабыл алуу үчүн, өздөштүрүүчүн төмөндөгүдөй талаптар аткарылууга тийиш.

- эрежелердин мазмунун түшүндүрүү;
- грамматикалык эрежелерди оозеки жана жазуу түрүндө көнүгүүлөр менен бекемдөө.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда зат атооч темасына арналган түрдүү мазмундагы, түрдүү тапшырмалары бар оозеки жана жазуу түрүндөгү төмөндөгүдөй көнүгүүлөрдү тексттин негизинде иштетүү менен, мугалим бул теманы окуучулардын толук өздөштүрүүсүнө, алардын оозеки жана жазуу кебинөстүрүүгө, ошондой эле алардын ойлоосун өстүрүүгө жетише алат:

Текст: “Сууну пайдалануу”

Суу адамга ичиш жана тамак-аш даярдаш үчүн гана зарыл эмес. Суу үйлөрдү, коомдук имараттарды, көчөлөрдү тазалыкта тутуу үчүн да керек.

Суу жолдору аркылуу адам кайыктарда, теплоходдордо сүзүшөт, азык-түлүктөрдү жана машиналарды ташышат, карагай агызышат. Эгин талаасы сугарылат. Суунун жардамы менен тегирмен иштетилет.

Суу электр тогун иштеп чыгаруучу машиналарды кыймылга келтирет.

Өнөр жайдын бир да тармагы суусуз иштей албайт. Фабрикалар менен заводдордо суу боёкторду эритиш үчүн, кездемелер менен булгаарыларды боёо үчүн колдонулат.

1- көнүгүү.

Тексттен 3 сүйлөмдү көчүрүп жазып, зат атоочтордун астын сызгыла.

2- көнүгүү.

Тексттен зат атооч сөздөрдү таап, көчүргүлө. Аларга суроо бергиле.

3- көнүгүү. Тексттин мазмунуна Инсерт стратегиясы боюнча талдоо жүргүзгүлө: Үлгү:

Таблица 2.4.1.1.- Инсерт стратегиясы менен текстти талдоо

Билем	Билдим	Билгим келет
Суу ичиш үчүн, тамак-аш даярдаш үчүн керектигин.	Суу жолдору аркылуу азык-түлүктөрдү, машиналарды ташып, карагайларды агызышарын.	Суу дагы кандай тармактарда колдонуларын

Текст: Суунун айланышы.

Аккан суу булактан башталат. Булактардан чыккан агын суулар бири-бирине кошулуп отуруп дарыяга айланат. Агын суулар көлгө, деңизге куят. Суу агып баратса да, токтоп калса да, билинбей бууга айлана берет. Буу асманда булут, тоодо туман болуп көрүнөт. Булуттан суу, кар мөндүр болуп жерге түшөт. Алар сууга, андан бууга айланып, кайта асманга көтөрүлөт. Ушинтип суу айланып жүрө берет.

1- көнүгүү. Тексттен зат атоочторду тапкыла. Аларды көптүк санда өзгөртүп жазгыла.

Үлгү: суу- суулар, . . .

2- көнүгүү. Текстти көчүрүп жазгыла. Жекелик сандагы зат атоочтордун астын бир сызык менен, көптүк сандагы зат атоочтордун астын эки сызык менен сызгыла.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда тилдин көпчүлүк эрежелери карама- каршы коюунун, же өз ара салыштыруунун негизинде өздөштүрүлөт. Демек, салыштыруу- ал эрежелерди үйрөтүүдөгү негизги методикалык ыкмалардын бири. Грамматикалык категорияларды бири- бирине салыштыруу аркылуу окуучулар өз алдынча иштөөгө, байкагандарын жалпылай жана жыйынтыктай билүүгө үйрөнүшөт.

Улуу педагог К.Д.Ушинский окуучунун ой жүгүртүү жана кабыл алуусуна салыштыруунун зор мааниге ээ болорун баса белгилеген: «Салыштыруу- таанып- билүүнүн жана ой жүгүртүүнүн негизги, ошондуктан ал дидактикада олутуу ыкмалардан болууга тийиш». [129, 332- б.]

Салыштыруу ыкмасы менен иштөөдө төмөнкүдөй ырааттуулуктун болушу зарыл: биринчиден, салыштырыла турган сөздөр бөлүнүп алынып, андан кийин алардын сүйлөмдөгү орду, мааниси, кайсы сөздү жандап тургандыгы, кандай суроого жооп бергендиги аныкталат жана бири- бирине салыштырылат, тагыраак айтканда, алардын ортосундагы окшоштуктар жана айырмачылыктар көрсөтүлүп, жыйынтык чыгарылат.

Эне тилинен терең жана бекем билим берүүдө грамматикалык талдоонун ыкмасынын да мааниси зор. “Талдоонун негизинде окуучулардын ой жүгүртүүсү активдештирилип, алар өз бетинчи иштөөгө машыгышат. Методикалык жактан туура уюштурулган талдоо окуучулардын илимий- грамматикалык кругозорун өстүрүү менен бирге аларды грамматикалык көрүнүштөрдү жаңылбай ажырата билүүгө үйрөтөт”. [129, 9- б.]

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, сөздөрдүн кандай суроого жооп бергендигин, кайсы мүчөнүн жардамы менен жасалгандыгын ажыраттыруу аркылуу ал сөздөрдүн грамматикалык өзгөчөлүктөрүн терең өздөштүрүп, аларды жаңылбай аныктоого машыгышат. Орус окумуштуусу К.Д.Ушинский: “Бизде ар качан колдонулуучу грамматикалык талдоо

өзүнөн- өзү эле эң жакшы көнүгүү болуп саналат”,- деп талдоого зор маани берген. [129, 354-б.]

Грамматикалык талдоо оозеки жана жазуу түрүндө жүргүзүлүшү мүмкүн. Оозеки талдоо окуучулардын ой жүгүртүүсүн активдештирип, алардын сабакка болгон кызыгуусун арттырууга шарт түзөт. Окуучулардын ойлоосун өстүрүү менен, алардын сезгичтигин, байкагычтыгын арттырып, тилдик фактыларды бири- бирине салыштыра билүүгө, айырмачылыктарын ачууга, окшоштугун белгилөөгө жана өз алдынча мисалдарды келтирип, жыйынтык чыгарууга жетиштирмекчи.

Грамматикалык талдоолорду ырааттуу жүргүзүү окуучулардын алган билимдерин системага салууга, өтүлгөн материалдарды кайталоого багыт алдырат. Эне тили боюнча өтүлгөн материалдарды терең өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүктөрдү ачуу менен жакшы өбөлгөлөрдү түзөт. Бул жагынан алганда грамматикалык талдоолор өтүлгөн материалдарды бышыктоо жана окуучулардын алган билимдерин текшерүү үчүн мугалимдин колдонуучу ийкемдүү методдорунун бир түрү катарында эсептөөгө болот.

Грамматикалык талдоолор окуучуларга жеткиликтүү жана түшүнүктүү болуусу үчүн адегенде бир нече жолу талдоолордун жол- жобосун, үлгүсүн мугалим өзү жүргүзүп, көрсөтүп берет. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышын аныктап, суроолорун белгилейт. Сүйлөм канча сөздөн турганын аныктайт. Ар бир сүйлөм мүчөсүнө суроо берет. Грамматикалык талдоону жүргүзүү үчүн текстке байланыштуу окутууда ар түрдүү тексттер алынып, алардын негизинде талдоолор жүргүзүлөт. “Грамматикалык талдоодо жалаң гана тилдин грамматикалык жагы көңүлгө алынбастан, аны менен бирге сүйлөмдөрдүн жана сөздөрдүн берген маанилерин да эсте тутуу керектиги жөнүндөгү олуттуу маселени” да эстен чыгарбоо зарыл [Редозубов С.П. Методика преподавания русского языка в начальных школах. М.-1963, 208-б.] Талдоо үчүн алынган сөздөр жана сүйлөмдөр окуучуларга түшүнүктүү болуу менен турмушка байланыштуу болгон элдик макал- лакап, табышмак, акын- жазуучулардын чыгармаларынан алынууга тийиш. Ал эми текстке

байланыштуу окутууда грамматикалык талдоо жүргүзүүдө өздөштүрүлүп жаткан текст колдонулат.

Грамматикалык талдоо өтүлүүчү материалдын мазмунуна жараша эки түрдүү жүргүзүлүшү мүмкүн: 1) тематикалык талдоо; 2) жыйынтык талдоо. Тематикалык талдоо белгилүү гана өтүлгөн материалды өз кучагына алса, жыйынтыктоочу талдоо- бардык өтүлгөн материалдын негизинде жүргүзүлөт.

Башталгыч класстарда тематикалык талдоолорду көбүрөөк жүргүзүү окуучулардын грамматикалык сабаттуулугун арттырууга зор пайда берери окумуштуу- методисттер тарабынан аныкталган. Грамматикалык талдоо ар бир өтүлгөн тема боюнча сабактын максаттарына жараша ишке ашырылат. Мисалы: “Үндүү жана үнсүз тыбыштар”, “Созулма жана кыска үндүүлөр”, “Жумшак жана каткалаң үнсүздөр”, “Уңгу жана мүчө”, “Заттардын атын билдирген сөздөр”, ж.б.у.с. темалар өтүлгөндөн кийин тематикалык талдоолорду жүргүзүү ыңгайлуу.

Жыйынтыктоочу талдоолорду ар бир чейректин аягында, окуу жылынын биринчи жарым жылдыгында, окуу жылынын аягында, же белгилүү бир чоң бөлүм, же тема өтүлгөндөн кийин жүргүзүү максатка ылайыктуу. Мисалы: 3- класста сөз түркүмдөрү (зат, сын, сан, ат атоочтор, этиш) бөлүмү өтүлүп бүткөндөн кийин, ал эми 4- класста зат атооч, зат атоочтун жекелик көптүк саны, жагы, жөндөлүшү таандык болуп айтылышы деген темалар өтүлгөндөн кийин жүргүзүүгө болот.

Грамматикалык талдоолор өтүлгөн материалдардын негизинде жүргүзүлгөндүктөн, ар түрдүү жолдорду пайдаланып жана ар бир сабак сайын атайын талдоо жүргүзүү үчүн белгилүү өлчөмдөгү убакыт берилиши зарыл.

Ар бир класста өтүлүүчү грамматикалык материалдардын өзгөчөлүктөрүнө жараша материалдар жандалып алынат. Алынган материалдар грамматикалык эрежени бекемдөөчү деңгээлде болуусу зарыл жана оозеки, жазуу жүзүндө жүргүзүлүүсү керек.

Оозеки талдоодо окуучулар өтүлгөн грамматикалык эрежелерди, аныктамаларды айтуу менен бирге, ага ылайыктуу мисалдарды айтып беришет. Мугалимдин берген суроолоруна жооп берип, өтүлгөн эрежелерди далилдөөгө аракеттенишет.

Жазуу жүзүндөгү талдоодо мугалим талап кылган тапшырмаларды аткарышат жана сөз түркүмдөрүнө ажыратышат, сүйлөмдөгү синтаксистик кызматын аныкташат, ж.б.

Окуу китебинде көрсөтүлгөн текстти тапшырманын талабына ылайык көчүрүп жазуу жолу менен да айрым талдоолор жүргүзүлөт.

Мисалы, 4-класста “Сөз түркүмдөрү” темасын “Нанды тандаба” текстине байланыштуу өздөштүрүүдө мындай тапшырмалар аткарылат:

Нанды тандаба

Бир бала нан саткан дүкөнгө келди. Келди да, текчедеги нандарды тандай баштады. Бирин кармап “катуу” деп, бирин “жумшак” деп, кайсы бирлерин “күйүп калыптыр” деп, кайра ордуна коюп жатты.

Кыскасы, текчедеги нандардын бири дагы балага жаккан жок. Аны көрүп бир карыя басып келди да:

-Балам, нанды тандабай жүр, кесир болот,- деди акырын гана.

Бала бул сөздү угуп, аябай уялып калды.

М.Турсуналиев

1- көнүгүү. Тексттин 1- абзацын көчүрүп жазгыла. ким?, эмне?, канча?, эмне кылды? деген суроолорго жооп берген сөздөрдү таап, астын сызгыла.

2- көнүгүү.

Сөздөрдөн макалдарды курагыла:

1. Жаралат, бакыт, эмгектен.

2. Жаны, таттуу, жалкоонун.

Наны, эмгекчинин, таттуу.

3. Нандын даамын, бир күн, билет, кетмен чапкан адам.

3- көнүгүү.

Тексттин мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

Тексттеги сөздөрдөн алып, таблицаны толтургула.

Суроолор	Сөздөр
Ким?	бала, . . .
Эмне?	нан, . . .
Эмне кылды?	келди, . . .

Тексттин мазмуну боюнча ким?, эмне?, кандай?, канча? деген суроолорго жоопторду жазгыла- деген тапшырманы берүү менен морфологиялык талдоонун бир бөлүмүн аткарууга багыт берилди.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда жогоруда көрсөтүлгөндөй талдоолордун үч түрүн:

фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик түрлөрүн жүргүзүүгө болот.

1. Фонетикалык талдоо жүргүзүүнүн тартиби төмөнкүчө:

- канчасы үндүү тыбыш, канчасы үнсүз экендигин;
- тыбыштардын үндүү үнсүз, созулма кыска, жоон, ичке, каткалаң, жумшак болуп бөлүнүшү;

сөздүн муунга бөлүнүшүн аныктоо. Мындан тышкары тамга менен тыбыштын айырмасы, ичкертүү жана ажыратуу белгилери, йоттошкон (я,ё,ю,е) тамгалары боюнча да талдоолор жүргүзүлөт.

Фонетикалык талдоо морфологиялык жана орфографиялык талдоо менен тыгыз байланышта жүргүзүлүүгө тийиш. Окуучулар үндүү тыбыштарды билбесе, сөздөрдү муунга туура ажырата албайт, ал эми сөздү муунга туура ажырата албаса, сөздү туура ташымалдай албайт, сөздөрдүн уңгу, мүчөсүн таба албайт.

Эне тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн туура, так өздөштүрүү, аларды бири- бирине салыштыруу, негизги айырмачылыгын ажырата билүү окуучулардын грамматикалык жана орфографиялык сабаттуулугун арттырууда зор мааниге ээ.

Тилдин тыбыштык өзгөчөлүгүн үйрөтүү жана ага талдоо жүргүзүү башталгыч класстарда жүргүзүлүүчү эң негизги иш- аракеттерден болуп саналат. Анткени тилдин тыбыштык өзгөчөлүгүн жакшы үйрөтпөй туруп, грамматиканы окутууга мүмкүн эмес.

2- класста фонетикалык материалдарды өздөштүрүүгө 35 саат өлчөмүндө убакыт бөлүнгөн. Мында тыбыш, тамга, тыбыштардын бөлүнүштөрү, үндүү, үнсүз тыбыштар, ичке, жоон, кыска, созулма үндүүлөр, жумшак, каткалаң, түгөйлүү үнсүздөр, к,ч,ж тамгалары жана алардын окулушу, ичкертүү, ажыратуу белгилери, йоттошкон тамгалар, алфавит, баш жана кичине тамгалар, ачык, жабык, туюк муун темаларын окутуу пландаштырылган.

Буга ылайык кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда ар түрдүү фонетикалык тапшырмалар, көнүгүү- машугуулар, фонетикалык талдоолор жүргүзүлөт.

Окуучулар сөздөрдүн канча тамга, канча тыбыштан турганын аныктоо, үндүү, үнсүз тыбыштардын астын сызуу, тексттен үндүү тыбыштар менен башталган сөздөрдү көчүрүп жазуу, үнсүз тыбыштар менен башталган сөздөрдү болуп алуу, ичке үндүүлөр катышкан сөздөрдү көчүрүү, тексттеги сөздөрдөн эки сапка таблица түрүндө жоон, ичке үндүүлөр катышкан сөздөрдү бөлүп жазуу, кыска жана созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдү таблицага жайгаштыруу, каткалаң жана жумшак, түгөйлүү үнсүздөр катышкан сөздөрдү тексттен таап жазуу сыяктуу көнүгүү иштери аткарылат. Мындан тышкары окуучулардын ойлоосун, чыгармачылыгын калыптандыруучу оюн түрүндөгү жана чыгармачылык тапшырмалардын катарына: макал- лакаптардын маанисин чечмелөө, табышмактардын жандырмагын табуу, кроссвордду, ребустарды чечүү, сөз оюну, китепче жасоо, ж.б.у.с. иш- аракеттерди кошууга болот.

Мындай тапшырмаларды аткарууда окуучулар грамматикалык эрежелерди өздөштүрүп, фонетикалык талдоолорду жүргүзүү менен сабаттуулугу артат жана ой жүгүртүүсү, кеби калыптанат.

2. Морфологиялык талдоо жүргүзүү.

2-4- класстарда морфологиялык талдоо төмөнкүдөй тартипте жүргүзүлөт:

- сөздүн курамына ажыратуу;
- сөз түркүмүн аныктоо;
- суроосун коюу;
- зат атоочтун жөндөмө, таандык, көптүк категорияларын белгилөө; этиштин жагын, чагын аныктоо.

Зат атоочтун энчилүү жана жалпы болуп бөлүнүшү, этиштин чактары жана жактары, сөз түркүмдөрүнө берилүүчү суроолор окуучулар тарабынан жакшы өздөштүрүлгөндө гана, ал морфологиялык талдоону талапка ылайык жүргүзө алат.

2-3- класстарда морфологиялык материалдарды өздөштүрүүгө 30 саат өлчөмүндө убакыт белгиленген. Бул материалдардын катарына сөздүн уңгу жана мүчөгө бөлүнүшү, уңгулаш сөздөр, заттын атын билдирген сөздөр, жандуу заттарды туюндурган сөздөр, жансыз заттарды туюндурган сөздөр, заттын кыймыл- аракетин билдирген сөздөр эмне кылып жатат? эмне кылды? эмне кылат? деген суроого жооп берген сөздөр, заттын сын- сыпатын билдирген сөздөр, заттын санын билдирген сөздөр, заттын иретин билдирген сөздөр аттуу темалар кирет.

Морфологиялык материалдарды текстке байланыштуу өздөштүрүүдө окуучулар ар түрдүү көнүгүү- машыгуу иштерин аткарышат.

Мисалы:

- тексттен жандуу зат атоочторду таап, аларга суроо берүү;
- табышмактын жандырмагын табуу, заттын аттарын билдирген сөздөрдү белгилөө;
- кроссвордду толтуруп, ким? деген суроого жооп берген сөздөрдү ажыратуу;
- сүрөттөр боюнча жандуу заттарды катыштырып сүйлөмдөрдү түзүү;
- заттар темасына сөз оюнун улантуу;
- жаңылмачтарды айтышуу;

- тексттен кыймыл- аракетти билдирген сөздөрдү көчүрүп жазып, аларга суроо коюу;
- тексттин каармандарын сүрөттөп жазып, сын- сыпатты билдирген сөздөрдүн астын сызуу;
- сүйлөмдөрдү толуктап жазуу;
- макалдардын маанисин чечмелөө;
- тексттен заттын санын билдирген сөздөрдү табуу окуучулар тарабынан өз алдынча, жупта, топто аткарылат.

3. Синтаксистик талдоодо сүйлөм жана анын айтылышына карай, түзүлүшүнө карай ажыратуу, сүйлөм мүчөлөрүнө карй талдоо сыяктуу иш-аракеттер жүргүзүлөт.

Синтаксистик талдоо сүйлөмдүн түзүлүшү жөнүндө маселени өз ичине камтыгандыктан, анда коюлуучу тыныш белгилери да талданат. Бул талдоолор орфографиялык жана пунктуациялык эрежелер менен байланышта жүргүзүлөт.

Сүйлөм мүчөлөрүнө талдоо жүргүзүүдө анын ар бирине суроону туура коё билүү жана эң алды менен баяндоочу, анан ээси, андан кийин айкындооч мүчөлөрү аныктала тургандыгын эске тутууга окуучуларды көнүктүрүү зарыл.

2-3- класстарда синтаксистик материалдарды окутууга 20 саат көлөмүндө убакыт бөлүнүп, анда окуучулар сөз жана сүйлөм, жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр, сүйлөмдүн ээси, ээнин милдетин аткарган адам аттары, ээнин милдетин аткарган айбанат аттары, сүйлөмдүн баяндоочу, заттын атын билдирген сөздөрдүн сүйлөмдө баяндооч болушу, кыймыл- аракетти билдирген сөздөрдүн сүйлөмдө баяндооч болушу деген темалар менен тааныштырылат. Окуучулар:

- сөздөрдөн сүйлөмдөрдү куроо;
- сөздөн сөз жаратуу, алардан сүйлөм түзүү;
- суроолорго жооп берүү;

- тексттегисүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, сүйлөмдүн ээсин жана баяндоочун табуу;
- тексттеги жай сүйлөмдөрдү суроолуу сүйлөмдөргө айлантуу;
- тексттен илептүү сүйлөмдөрдү табуу;
- адашкан сөздөрдөн макалдарды куроо сыяктуу тапшырмаларды аткарышат.

Грамматикалык талдоолор 2- класстан 4- класска чейин улам тереңдетилип, өркүндөтүлүп жүрүп отурат жана алар тексттин негизинде жүргүзүлөт.

2- класста:

- тексттеги сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышын белгилөө;
- тексттегизаттын атын билдирген сөздөрдү ажыратуу, суроо берүү;
- тексттеги баш тамга менен жазылган сөздөрдү аныктоо;
- тексттен белгини, кыймыл- аракетти билдирүүчү сөздөрдү ажыратып, суроо коё билүү;
- тексттегис сөздөрдүн уңгу, мүчөсүн ажыратуу;
- уңгулаш сөздөрдү аныктоо;
- үндүү тыбыштардын жоон- ичке, созулма- кыска болуп бөлүнүшүн ажыратуу;
- тексттегия, ё, е, ю тамгалары катышкан сөздөрдү талдоо;
- в, ф, ц, щ, х тыбыштары катышкан сөздөрдү ажыратуу, бул тыбыштарды катыштырып сөз түзүү;
- тексттегис сөздүн башында жана аягында катар үнсүздөр келген сөздөрдү ажыратуу;

ичкертүү, ажыратуу белгилери катышкан сөздөрдү ажыратуу жана сөз түзүү.

3- класста:

- тексттегис сүйлөмдөрдү курулушуна, айтылышына карай ажыратуу;
- сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн ажыратуу;
- тексттегис сүйлөмдөрдүн айкындооч мүчөлөрүн ажыратуу жана тиешелүү суроолорун коё билүү;

- сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышын аныктоо;
- тексттегисөздөрдүн жекелик, көптүк санын, жөндөмөдө турушун жана алардын мүчөлөрүн ажыратуу;
- мүчөнүн сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу болуп бөлүнүшүн ажыратуу;
- сөздөрдүн жөнөкөй, татаал (кош, кошмок) болуп бөлүнүшүн ажыратуу;
- сын, сан. ат атооч сөздөр жана аларга берилүүчү суроолорду билүү;
- этиш жана ага берилүүчү суроолорду билүү;

4- класста:

- сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүнө карай жөнөкөй, татаал экендигин ажыратуу;
- тексттеги татаал сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмдөргө бөлүү;
- тексттегисүйлөмдөрдө коюлган тыныш белгилерине байкоо жүргүзүү;
- айкындооч мүчөлөрдүн баш мүчөлөр менен болгон байланышын белгилөө;
- тексттегижалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү аныктоо;
- тексттегитөл жана бөтөн сөздөрдү ажыратуу;
- бир өңчөй мүчөлөрдү аныктоо;
- катыштык жана сапаттык сын атоочторду ажыратуу;
- эсептик жана иреттик сан атоочторду ажыратуу;
- жактама ат атоочторду аныктоо;
- тууранды сөздөрдү ажыратуу;
- сырдык сөздөрдү ажыратуу;
- кызматчы сөздөрдү аныктоо, ж.б.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда сүйлөмгө грамматикалык талдоо жүргүзүү атайын берилген тексттин негизинде жана үлгүнүн негизинде жүргүзүлөт.

Мисалы, 4-класстын окуу китебинде төмөнкүдөй үлгү берилген:

Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоону кантип жүргүзөбүз?

1. Сүйлөмдү жазабыз.

Мисалы: Күн ааламга нурун чачты.

2. Сүйлөмдүн баяндоочун таап алабыз.

Нурун чачты. Эмне болду?

Чачты- баяндооч. Алдын эки түз сызык менен сызабыз.

3. Сүйлөмдүн ээсин табабыз.

Күн ааламга нурун чачты. Эмне?- Күн- ээ. Астын бир түз сызык менен сызабыз.

4. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн ажыратабыз.

Күн ааламга нурун чачты.

Чачты эмнесин?- нурун- айкындооч.

Чачты кайда? – ааламга- айкындооч.

Астыларын толкун сызык менен сызабыз.

5. Жыйынтыктайбыз.

Эмне? Кайда? Эмнесин? Эмне кылды?

Күнааламганурунчачты.

II. Татаал сүйлөмдү да сүйлөм мүчөлөрү боюнча дал эле ушундай талдайбыз.

Мисалы: Адам баласы жерде жашаса, балык сууда жашайт.

2. Жөнөкөй сүйлөмдөргө бөлүп, алардын баяндоочторун таап алабыз.

Адам баласы жерде жашаса. Эмне кылса?- Жашаса- баяндооч.

Ким жашаса? Адам баласы- ээ кайда жашаса? жерде- айкындооч

Балык сууда жашайт. Эмне кылат? – Жашайт- баяндооч.

Жашайт эмне? Балык- ээ

Кайда жашайт? Сууда- айкындооч.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда грамматикалык талдоолорду жүргүзүүнүн мааниси зор. Окуучулар айрым сөздөрдүн маанисин ачууга, аны уңгу жана мүчөгө ажыратууда, тексттин мазмунун туура, так айтып берүүдө грамматикалык талдоолорду жүргүзүү аркылуу өздөштүргөн билим, билгичтиктерин, тилдин грамматикалык түзүлүшүнөн, сөздөрдүн байланыштарынан пайдаланышат.

Таблица 2.4.1.2.- Тилдик компетенттүүлүктүн негизинде башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун мазмуну

	2-3- класстар	4-класс
	<p>-тексттин канча сүйлөмдөн, сүйлөмдөрдүн канча сөздөн тургандыгын аныктайт;</p> <p>-тексттеги сүйлөмдөрдүн айтылыш максаты боюнча түрүн аныктайт;</p> <p>- тексттеги сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн табат;</p> <p>-тексттеги сүйлөмдөрдүн айкындооч мүчүлөрүн таба;</p> <p>- текст боюнча берилген синтаксистик тапшырмаларды аткарат.</p>	<p>- тексттеги сүйлөмдөрдү сөз айкашына ажыратат;</p> <p>-сөз айкашындагы баш жана багыныңкы сөздөрдү аныктайт;</p> <p>-грамматикалык негиздердин саны боюнча сүйлөмдүн түрүн аныктайт;</p> <p>-тексттеги сүйлөмдөрдүн айкындооч мүчөлөрүнүн катышуу/ катышпоосуна ылайык сүйлөмдүн түрүн аныктайт;</p> <p>- төл жана бөтөн сөздөрдү айырмалайт;</p> <p>- тексттеги сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзүлөт.</p>
	<p>-тексттеги сөздөрдү уңгу мүчөгө ажыратат;</p> <p>-тексттен ким?, эмне?, кандай?, кайсы?, канча?, нече? деген суроолорго жооп берген сөздөрдү табат;</p> <p>-тексттен эмне кылды?, эмне кылып жатат?, эмне кылат? деген суроолорго жооп берген сөздөрдү табат;</p>	<p>-тексттеги сөздөрдү курамына карай ажыратат</p> <p>сөз мүчөлөрүнүн түрлөрүн билет;</p> <p>- тексттен зат атоочторду табат, аларга суроо бере алат, кайсы жөндөмөдө, санда турганын аныктайт;</p>

	<p>-тексттен алынган сөз менен жаңы сөздөрдү жасайт;</p> <p>-тексттеги сүйлөмдөрдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн ролунда зат атоочту, сын атоочту жана этишти аныктайт.</p>	<p>- тексттен сын атоочторду таап, алардын даражасын аныктайт;</p> <p>- тексттен сан атоочторду табат жана түрүн аныктайт;</p> <p>- тексттен ат атоочторду табат, жактама ат атоочторду туура жөндөй алат;</p> <p>-тексттен этиштерди таап, чагын ажыратат;</p> <p>- аларды кебинде туура пайдаланат.</p>
--	---	---

Окуучулардын кыргыз тили боюнча алган билимдерин бекемдөөдө грамматикалык көнүгүүлөрдү жүргүзүү жана ар түрдүү суроо-тапшырмаларды аткартуу эң негизги орунду ээлейт.

Грамматикалык көнүгүүлөр жана суроо-тапшырмалар ар түрдүү мазмунду, ар кыл иш-аракеттерди ичине камтыйт жана оозеки, жазуу жүзүндө жүргүзүлөт. Эне тилин текстке байланыштуу окутууга карата түзүлгөн окуу китептеринде грамматикалык көнүгүүлөр жана суроо-тапшырмалар куррикулумдун талаптарына ылайык окуучулардын жалпы жана предметтик компетенцияларын калыптандырууга багытталган мазмунда болууга тийиш.

Мисалы, 2,3,4- класстарда грамматикалык көнүгүүлөрдүн жана суроо-тапшырмалардын төмөнкүдөй түрлөрүн пайдаланууга болот:

- грамматикалык эрежелерди өздөштүрүү;
- грамматикалык көнүгүүлөрдү тексттин негизинде аткаруу;
- грамматикалык талдоолорду текстке байланыштуу жүргүзүү;
- тексттин мазмунуна талдоо жүргүзүү;

- жат жазуунун түрлөрүн жазуу;
- текст боюнча суроо-тапшырмаларды аткаруу;
- сөздүк иши;
- сөздөн сөз, сөздөн сүйлөм түзүү;
- сүрөт боюнча сүйлөм, текст түзүү;
- таяныч сөздөр боюнча текст түзүү;
- суроолорго жооп берүү;
- сөз оюндары;
- кроссворд түзүү, толтуруу;
- кластер түзүү;
- синквейн түзүү;
- табышмак жандыруу;
- макал-лакап, учкул сөздөрдүн маанисин чечмелөө;
- жаңылмач айтуу;
- аңгеме, жомок, ыр жазуу;
- тексттин негизинде ролдук оюндар;
- дилбаян жазуу;
- баяндама жазуу;
- тесттик тапшырмаларды аткаруу;
- карточкалар менен иштөө;
- перфокарталар менен иштөө;
- тексттин негизинде түрдүү тапшырмаларды ичине камтыган грамматикалык көнүгүүлөрдү аткаруу;
- эссе жазуу;
- схема, таблицалар менен иштөө;
- логогрифтер, метограммалар, акроырлар менен иштөө;
- ребустарды жандыруу;
- интерактивдүү стратегиялар менен (кластер, синквейн, инсерт, пирамидалык окуя, Венндин диаграммасы, ж.б.) иштөө.

4-класстын “Кыргыз тили” окуу китебинде тексттин негизинде иштетилүүчү грамматикалык көнүгүүлөр буга мисал боло алат.

Балдардын бактысы үчүн

Дүйнө жүзүнүн ак ниеттүү адамдары жыл сайын 1- июнда Балдарды коргоонун эл аралык күнүн белгилешет. Бул күн 1949- жылдын ноябрь айында кабыл алынган эле.

Андан бери 60 жылдан ашуун убакыт өтүп баратат. Тынчтык үчүн күрөш барган сайын кулач жаюуда, аткени балдарды коргоо- бүткүл ак ниеттүү адамзаттын иши.

Бизде балдардын жакшы дем алуусуна кеңири шарттар түзүлгөн. Жыл сайын 25- майдан баштап балдар үчүн ар түрдүү иш чаралар өткөрүлөт. Балдар театрларда оюн көрүшөт. Өздөрү да чыгармачылыкка үйрөнүшөт. Каникул күндөрүндө кооз жайларга, жаңы жерлерге саякат жасашат.

Сөздүк:

кулач жоюуда- кеңейтүүдө, көбөйтүүдө

саякат- жер кыдырып, жер көрүү

Заттын иретин көрсөтүп, канчанчы?, неченчи? деген суроолорго жооп берген сан атоочтор иреттик сан атооч деп аталат. Мисалы: төртүнчү класс, экинчи катар, бешинчи көчө.

1- көнүгүү.

Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле.

2- көнүгүү.

Тексттин 1- абзацын көчүрүп, иреттик сан атоочторду тапкыла. Аларга суроо бергиле.

3- көнүгүү.

Тексттеги иреттик сан атоочторду сөз менен жазгыла.

4- көнүгүү.

Төмөнкү эсептик сан атоочтордон иреттик сан атооч жасагыла: Алар менен сүйлөмдөрдү түзгүлө.

беш

жыйырма бир

алты

он

-ынчы

жүз

5- көнүгүү.

Сан атооч боюнча таблицаны толтургула.

эсептик сан	иреттик сан

Адептүүлүк

Бир илимпоз киши бир бай менен сүйлөшүп турган эле. Ошол кезде алардын алдынан бир жарды адам өтүп бара жатып, окумуштууга ийилип салам берди. Окумуштуу башын андан да төмөн ийип саламдашты. Анда жанында турган бай: “Таксыр, сиз илимдин адамысыз, ал- кедей. Сиз эмнеге ага баш ийип саламдашасыз?”- деп сурады. Анда илимпоз: “Эч бир илим-билимден кабары жок киши мага ийилип, адептүүлүктү көрсөтүп жатса, мен андан адепсиз болуп көрүнсөм ылайык келбес бекен?”- деген экен.

Ы.Алтынсарин

Сөздүк:

жарды-кедей

таксыр- кадыр-барктуу адамга кайрылуу

Таблица 2.4.1.4.- Кыргыз тилиндеги жактар

Кыргыз тилинде 3 жак бар. Алар I жак, II жак, III жак.	
I жак- мен, биз	
II жак- сен, сиз, силер, сиздер.	
III жак- ал, алар.	
Зат атооч жак боюнча төмөнкүдөй өзгөрөт:	
Жекелик санда:	Көптүк санда:
I жак мен окуучумун	Биз окуучубуз
II жак сен окуучусун, сиз окуучусуз	Силер окуучусуңар.
	Сиздер окуучусуңар
III жак ал окуучу	Алар окуучулар

1-көнүгүү. Тексттин 1- абзацын көчүрүп жазып, зат атоочтордун жана ат атоочтордун кайсы жөндөмөдө турганын аныктагыла.

2- көнүгүү. 2- абзацты көчүрүп жазгыла. Ат атоочтордун кайсы жакта тургандыгын аныктагыла.

3- көнүгүү. Илимпоз, киши деген зат атооч сөздөрдү жактагыла:

Үлгү: Мен илимпозмун- Биз илимпозбуз.

4-көнүгүү. Макалдардын маанисин чечмелегиле.

1. Кийиминди жаңысынан сакта

Адебинди жашыңдан сакта.

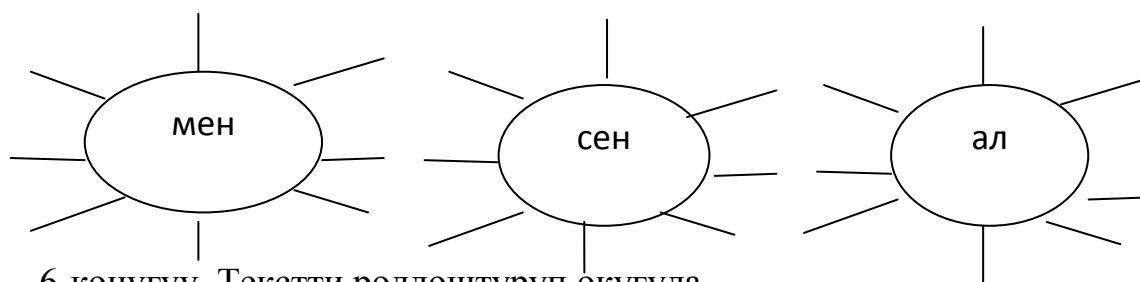
2. Адептүү болсоң жашыңдан

Сый- урмат кетпейт башыңдан.

5- көнүгүү. Кластерди толтургула. Колдонулуучу сөздөр:

бала, кыз, дарыгер, жазуучу, мугалим, ишкер.

Сүрөт 2.4.1.- Кластер түзүү

6-көнүгүү. Текстти ролдоштуруп окугула.

Суроо- тапшырмалардын жана көнүгүүлөрдүн мындай ар түрдүү мазмунда болушу окуучулардын грамматикалык сабаттуулугун арттырууга, кебин, ой жүгүртүүсүн байытууга жана учур талап кылып жаткандай алган билим, билгичтик, көндүмдөрүн турмушта активдүү пайдалануусуна зор өбөлгө түзөт.

Көнүгүүлөр оозеки, жазуу жүзүндө жана өз алдынча, жупта, топтордо иштетүүгө ыңгайлаштырылып түзүлгөн. Бул көнүгүүлөрдү жана суроо-тапшырмаларды аткартуунун негизги максаты тексттин негизинде окуучулардын сабаттуулугун арттыруу менен бирге алардын таанып-билүүсүн кеңейтүү, чыгармачылыгын ойготуу болуп саналат. Окуучунун таанып- билүү деңгээлин аныктоочу эң натыйжалуу каражат катары Б.Блумдун таксономиясы кызмат кылат. Таанып- билүү деңгээли билимдерди топтоо жана акыл көндүмдөрүн өнүктүрүү менен байланышкан бардык

нерселерди камтыйт. Б.Блумдун таксономиясы ой жүгүртүү көндүмдөрүнүн төмөнкүдөй ыраатын билдирет: билим, түшүнүү, колдонуу, талдоо, баалоо, чыгармачылык.

1. Билим деңгээли- төмөнкү, баштапкы деңгээл. Бул деңгээлге таандык бардык максаттар өздөштүргөн материалды механикалык түрдө кайрадан айтып берүү менен калыптанат.
2. Түшүнүү деңгээли. Өздөштүргөн маалыматты өз сөзү менен айтып берүү жөндөмү.
3. Колдонуу деңгээлинде алынган билимдерди стандарттуу жана стандарттуу эмес тапшырмаларды аткарууда колдоно алат.
4. Талдоо деңгээлинде окуучулар өздөштүргөн материалды түзүмдөргө ажырата алышат, алардын өз ара байланыштарын аныктай алышат.
5. Баалоо деңгээлинде окуучулар алынган маалыматка карата өз мамилесин көрсөтө алышат, өздөштүргөн жана жаңы материал жөнүндө мазмундуу баалоо пикирлерин жарата алышат. Мындай ишмердик талдоого, далилдерге жана так критерийлерге негизделет.
6. Чыгармачылык деңгээлде окуучулар өз чыгармачылык жөндөмдөрүн колдонуп, изилденген материалды жаңы формада бере алышат. [Дудкина О.И., ж.б. “Башталгыч класстарда калыптандыруучу баалоо”. Бишкек- 2012. 6-б.]

Америкалык психолог Бенджамин Блум түзгөн, мугалимдерге төмөнкү деңгээлден (түшүнүү деңгээли) жогорку деңгээлге (чыгармачылык деңгээл) карай суроо- тапшырмаларды даярдоодо жардам бере турган бул таксономияны башталгыч класстардын мугалимдери да өз ишинде активдүү пайдалана алышат.

Эне тилин окутууда Блумдун таксономиясын пайдалануудагы окуучулардын ой жүгүртүү, таанып- билүү көндүмдөрүнүн ыраатын төмөнкү таблицадан байкап көрөлү:

Ой жүгүртүү көндүмдөрүнүн (Б.Блумдун таксономиясы боюнча) эне тили сабагында ишке ашырылышы.

Таблица 2.4.1.5.- Ой жүгүртүү көндүмдөрүнүн ишке ашырылышы.

Деңгээл	Окуучу эмне кылат	Окуучулардын ишмердигин аныктаган этиштер
Билим (айтып берет, көрсөтүп берет, багыттайт)	Кабыл алат, эсине тутат, таанып- билет	Санап берүү, эске тутуу; атап берүү
Түшүнүү (салыштырат, каршы коё алат, көрсөтө алат).	Түшүндүрө алат, өзгөртө алат, көрсөтө алат.	Талкуулоо, аныктоо, айтып берүү.
Колдонуу. (Байкоо жүргүзө алат, жардам бере алат, сындай алат)	Көйгөйлөрдү чече алат, билимдерин көрсөтө алат.	Колдонуу, тандап алуу, табуу, изилдөө, эскперимент жүргүзүү, пландаштыруу, иллюстрациялоо, эскиз тартуу.
Талдоо. (Багыт бере алат, изилдей алат, маалымдай алат).	Ажырата алат, талкуулай алат, ачып бере алат.	Талдоо, топтоштуруу, классификациялоо, салыштыруу, каршы коюу, талкуулоо, изилдөө, түшүндүрүү, тандоо, текшерүү.
Баалоо (Тактай алат, божомолдой алат, гармониялаштыра алат).	Дискуссияга катыша алат, баалай алат, тандай алат.	Далилдөө, тандоо, салыштыруу, корутунду чыгаруу, аргументтерди келтирүү, түшүндүрүү, сунуштоо, жыйынтыктоо, текшерүү, баалоо
Чыгармачылык (Жалпылай алат, баалай алат, ой жүгүртө алат, жарата алат).	Жалпылай алат, пландаштыра алат, жарата алат.	Топтоштуруу, чогултуу, түзүү, жаратуу, ойлоп табуу, жалпылоо, пландаштыруу, сунуштоо, кайрадан топтоштуруу, кайрадан жазып чыгуу.

Таблицада көрүнүп тургандай, коюлган максаттардын деңгээлине жараша мугалим тигил же бул көндүмдөрдү өнүктүрүү үчүн тапшырмаларды пландаштырат. Түшүнүү жана эске тутуу көндүмдөрү үчүн тапшырмалар окутуунун биринчи баскычында колдонулат. Ал эми жогорку деңгээлдеги ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө арналган тапшырмаларды аткарууда окуучулар талдашат, корутунду чыгарышат, баалашат, ойлоп табышат, жаратышат. Мындай ой жүгүртүү көндүмдөрү окуучу үчүн абдан маанилүү жана ага эне тилин өздөштүрүүдө ийгиликке жетүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Мисалы: 1. Билим. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдүн эрежесин айтып бергиле.

2. Түшүнүү.

Төмөнкү текстти окуп чыгып, ага ат койгула. Түшүнгөнүнөрдү сүйлөп бергиле:

Нан- биздин байлыгыбыз. Нансыз жашоо да, тиричилик да болбостугу жалпыбызга маалым. Нан канчалык көп болсо, ошончолук береке болот.

Колубуздагы ак нан баба- дыйкандардын эмгегинен жаралат. Ал көптөгөн түйшүк менен биздин дасторконубузга келет. Ошондуктан, аны коромжуга учуратпайлы.

3. Колдонуу.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмдөргө айландырып жазгыла.

1. Нансыз жашоо жок. Ал биздин эң негизги азыгыбыз. 2. Дыйкан үрөн септи. Талаага жайкалган буудай өсүп чыкты. 3. Буудай бышты. Комбайн аны чапты.

Эмнени байкадыңар? Өз- өзүнчө турган сүйлөмдөрдөн бир сүйлөм түзүлдү.

Мисалы: Нансыз жашоо жоктугу биринчи сүйлөмдө айтылса, экинчисинде ал ой улантылып, нан биздин эң негизги азыгыбыз экендиги билдирилди. Ушул эки сүйлөм бириктиришип, бир татаал сүйлөм түзүлдү.

4. Талдоо. Эки тараптагы сүйлөмдөрдү салыштырып окугула. Кайсы сүйлөмдөр жөнөкөй, кайсынысы татаал?

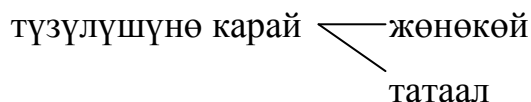
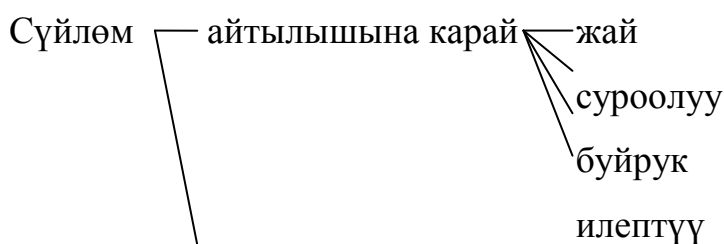

Нандын курамында адамдын организмине керектүү белоктор бар. Анын курамында углеводдор да арбын. Нан- элдин ырыскысы. Ал ата- бабалардан калган ыйык энчибиз. Нан дыйкандын түйшүктүү эмгегинен жаралат. Аны коромжуга учуратпоо керек.

Нандын курамында адамдын организмине керектүү белоктор бар, ошондой эле анын курамында углеводдор да арбын. Нан- элдин ырыскысы, ал ата- бабалардан калган ыйык энчибиз. Нан дыйкандын түйшүктүү эмгегинен жаралат, ошондуктан аны коромжуга учуратпоо керек.

5. Баалоо.

Схемага карап, сүйлөмдүн бөлүнүшүнө көңүл бургула. Алардын ар бирине мисал келтиргиле.

6. Чыгармачылык. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү татыктырып, “Нан- биздин байлыгыбыз” деген темада аңгеме түзгүлө.

Окуучулардын ийгилигин же ийгиликтүүлүгүн пландаштырууну билүү абдан маанилүү. Бул үчүн мугалим сабактарды пландаштырууда сабакты өткөрүүнүн кадамдарын иштеп чыгуусу зарыл. Мындай иш- аракет жаңы материалды өздөштүрүүнүн баштапкы баскычында көйгөйлөрдү аныктап, окуучуларга аларды чечүү үчүн жардам берүү максатында аткарылат. Мындай ыкма окуучуларга төмөнкүлөргө жетишүүгө мүмкүнчүлүк берет:

- алдыга коюлган максатты оңой түшүнүү;
- ишти кадам боюнча аткаруу;
- ишти өз алдынча баалоо;

- көйгөйлөрдү баштапкы баскычтарда аныктоо;

көйгөйлөрдү чечүү үчүн жасалуучу кадамдарды пландаштыруу (өз алдынча же мугалим менен биргеликте).

Окуу тапшырмасын аткаруунун алдында ийгиликке жетүүнүн кадамдарын билүү мыкты натыйжаларга жетишүүгө өбөлгө түзөт. Мугалим сабакта окуучуларынын ийгиликке жетишүүсү үчүн пландаштырылган кадамдарды алып барышы керек. Мисалы “Окуучулар сүйлөмдө сын атоочторду таба алышат, анын түрүн аныктай алышат” деген максатты ишке ашырууда төмөнкү кадамдар сакталууга тийиш:

1- кадам: Мугалим окуучулардан сын атооч жөнүндө эмне билсеңер, бардыгын эстегиле жана дептериңерге жазгыла деп суранат.

2- кадам: Мугалим окуучулардын жоопторун доскагажазат да, сын атооч жөнүндө окуучулардын болгон билимдерин жалпылайт.

3- кадам: Мугалим сын атоочтун бөлүнүшү жөнүндө жаңы теманы түшүндүрөт жана мисалдарды келтирет.

- Мугалим кыргыз тилиндеги сын атоочтун түрлөрү (сапаттык жана катыштык) жөнүндө айтып берет.
- Сын атоочтордун түрлөрүн салыштырат, мисалдарды келтирет.

Берилген сын атоочтордун түзүлүшүн мисалдарды колдонуп түшүндүрүп берет.

4- кадам: Мугалим окуучуларга берилген тексттен сын атоочторду табууну жана алардын түрлөрүн аныктоону талап кылган тапшырманы аткарууну сунуштайт.

5- кадам: Окуучулар сүйлөмдөрдү окушат жана андагы сын атоочторду белгилешет, алардын түрүн аныкташат. Өз жоопторун негиздешет.

6- кадам. Текшерүү иши. Мугалим окуучуларга тексттеги сын атоочтор коюлбаган жерлерге тиешелүү сын атоочторду коюп жазууну сунуштайт.

Кадамдардын мындай ырааттуулугу мугалимге ийгиликти алдын- ала божомолдоого мүмкүнчүлүк берет, демек окуп- үйрөнүү максатына жетүүгө көмөктөшөт.

Мисалы:

Тема: Жалаң жана жайылма сүйлөм. 4- класс.

Таблица 2.4.1.6.- Сабактагы иш-аракеттин кадамдары

Сабактын темасы, максатын жана милдеттерин айтуу
1- кадам. Саламдашуу жана уюштуруу иштери. Мугалим окуучулардан сүйлөм деген эмне жана сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар экендигин эстеп, айтып берүүнүн суранат.
2- кадам. Мугалим окуучулардын жоопторун тактага жазат да, аларды жалпылайт. Андан соң окуучуларга жаңы теманы түшүндүрүлөт. Ээ менен баяндоочтон гана турган сүйлөмдү жалаң сүйлөм дейбиз. Мисалы: Атам иштейт Баш мүчөлөрдөн тышкары айкындооч мүчөлөр да катышкан сүйлөм жайылма сүйлөм болот. Мисалы: Атам жылкы чарбасында иштейт.
3- кадам. Тапшырма: “Чабандес бала” текстинен жалаң, жайылма сүйлөмдөрдү тапкыла. Жообуңарды түшүндүргүлө: <p style="text-align: center;">Чабандес бала</p> Нурлан- жылкычынын баласы. Ал- окуучу. Атасы көптөн бери жылкы чарбачылыгында эмгектенет. Ал жылкычы. Нурлан жайдыр- кыштыр атасын ээрчип, ат минип чыйрак өстү. Бош убактыларында атасына малды багууга кол кабыш кылат. Малды багуунун ыкмасын өздөштүрүп алган. Нурлан жакшы окуйт. Өз ишине тыкан, чыйрак. Каникул башталды. Жайкы каникул күндөрү кызыктуу өтүп жатат. Нурлан кунан- тайларды үйрөтүүгө кол кабыш кылууда. Жакында ат чабыш болот. Ал өзү үйрөткөн тайы менен ага катышат. Буйруса, эң алдыда келем деген үмүтү бар.
4- кадам. Мугалим окуучуларды кичи топторго бөлүп, окуу китебиндеги 1-3-көнүгүүлөрдү аткарууну суранат.

1-көнүгүү. Тексттен жалаң сүйлөмдөрдү таап жазгыла.

2- көнүгүү: Макалдын маанисин чечмелегиле. Кандай сүйлөм экендигин аныктагыла:
Аргымактын жакшысы,
Азыраак оттоп, көп жуушайт.
Азаматтын жакшысы,
Азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.

3- көнүгүү: Тексттен жайылма сүйлөмдөрдөн 5ти таап, көчүрүп жазгыла.
Ар бир окуучу адегенде өз алдынча иштейт, андан кийин кичи топто талкуу жүрөт.

5- кадам.

Тапшырманы аткарган соң, ар бир топ өз ишин презентациялайт.

6- кадам.

Мугалим “Карточканын индекси” деген калыптандыруучу баалоонун техникасын колдонот.

Ал окуучуларга эки бетинде тең тапшырмасы бар карточкаларды таратып берет:

1- бетинде: Өтүлгөн тема боюнча түшүнгөнүңөрдү жазып бергиле жана жалпылагыла.

2- бетинде: Өтүлгөн тема боюнча кайсы суроолор сен үчүн түшүнүксүз болду?

Бул ишти кичи топтордо да өткөрсө болот. Тапшырма аткарылгандан кийин мугалим иштин жыйынтыгын жалпылайт.

Жогоруда көрүнүп тургандай, мугалим сабак учурундагы ишмердүүлүктүн ар бир кадамын пландаштырат, башкача айтканда, ийгиликке жетүүнүн алгоритмин түзөт. Ал эми бир нече кадамдарды аткарган соң, калыптандыруучу баалоону пландаштырат жана өткөрөт. Белгилеп кетүүчү маанилүү маселе- калыптандыруучу баалоону өткөргөндөн кийин, мугалим окуучулар кетирген каталардын үстүндө алар менен биргеликте иштейт.

2.4.2. Коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандыруу.

Билим берүү тармагынын эң маанилүү компетенти болуп окутуунун мазмуну эсептелет. Буга чейин көбүнчө билимге басым жасалып келсе, азыркы учурда окуучунун компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселесине көп көңүл буруу зарыл. Анткени, билимдердин негизин жаттап алуу эмес, аны түшүнүп кабыл алуу жана турмушта пайдаланууга үйрөтүү, окуучуларга окуу материалын жеткиликтүү берүү менен, анын натыйжалуулугун арттыруу максатында алардын турмуштук маанилүү көндүмдөрүн калыптандыруу талап кылынат.

Кийинки учурда билим, билгичтик, көндүм терминдеринин ордуна компетенттүүлүк термини кеңири колдонулуп келүүдө. Компетенттүүлүк- бул индивиддин өзүнүн барк- баасын аныктай билүүнүн негизинде активдүү, жоопкерчиликтүү, турмуштук кадамдарды жасоого болгон жөндөмдүүлүгү, анын дүйнө менен активдүү карым- катнаш түзүүгө болгон жөндөмдүүлүгү, мындай карым- катнаштын жүрүшүндө өзүн жана дүйнөнү түшүнүп, өзгөртө билүү.

Кыргыз тили предметинен коммуникативдик касиеттерге ээ кылуу- бул кеп, тил, кеп ишмердүүлүгү аркылуу текстке, анын мазмунуна таянуу, аны талдоо аркылуу лексикалык, грамматикалык материалдарды, адабий тилдин нормасын өздөштүрүү менен так, туура, таза, орундуу, көркөм сүйлөшүүгө, баарлашууга жетишүү. Тактап айтканда, кыргыз тилин окутууда окуучуга ар кыл кырдаалдарга ылайыктуу түрдүү темаларда, кептин ар кыл түрлөрүн катыштырып, адабий тилдин нормасында сабаттуу, ачык, так, түшүнүктүү сүйлөшө билүү көндүмдөрүн калыптандырууну максат кылып коёт.

“Кыргыз тилин окутууда коммуникативдүүлүк касиеттерге үйрөтүү баланын ички ой-сезимдеринин, ой толгонууларынын ачылышына, өзүнүн кайгы-кубанычын, ийгилик-кемчиликтерин бөлүшүүгө, эне тилин урматтап-сүйүүгө жардам берет. Сүйлөшүү- бул баланын окуусу, мугалим, ата-эне, туугандары, достору менен мамилеси, чөйрөсү, максаты, милдети, жашоосу болуп калат, бул баланын инсан катары калыптануусунун, тарбиялануусунун

билим алуусунун, интеллектинин өнүгүүсү, алга жылуусу үчүн шарттарды түзөт”- деп белгилейт белгилүү окумуштуу-методист В.Мусаева.

Коммуникативдик касиеттерге ээ болуу аркылуу кебин байытуу- бул кыргыз тилин окутууга жаңыча мамилени- кырдаал, кеп, тил, кеп ишмердүүлүгү, тексттин негизинде туура, сабаттуу, көркөм сүйлөөгө жетишүүнү камсыз кылат. Кыргыз тилин лексикалык, грамматикалык темалардын эрежелеринин топтому эмес, ал балада өз эне тилинде бардык учурда оюн эркин, сабаттуу, орундуу, маданияттуу, далилдүү сүйлөй алуу көндүмдөрүн, зарыл коммуникативдик ыкмаларын калыптандыра турган предмет катары кароо зарыл.

Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу- жалаң эле эреже, аныктамалардын жыйындысын окутууну максат кылбастан, тилди, кепти окуучулардын социалдык-рухий, кептик-коммуникативдик, өз алдынчалуулук, өз ой-пикирлерин ар кыл чөйрөлөргө ылайык оозеки, жазуу жүзүндө жеткиликтүү баяндай алуу көндүмдөрүн калыптандыруучу мүнөзгө ээ.

Кептик коммуникативдик касиеттерге ээ кылуу аркылуу кептик компетентүүлүгүн калыптандыруу- бул кыргыз тили сабагында лексикалык-грамматикалык эреже, аныктамаларды жаттатуу эмес, тескерисинче, баланын турмушунан алынган мисалдар, тексттер, көркөм чыгармалардын алдыңкы үлгүлөрүн пайдалануу менен тилдин системалык курсун окутуунун деңгээлин жогору көтөрүү болуп саналат.

Кыргыз тили сабагын окутуудагы негизги максат-эреже, аныктамаларды гана жатка билдирбестен, так, туура, орундуу, логикалуу, оозеки, жазуу кебин калыптандыруу. Кыргыз тилинен алган теориялык билимдерин жазуу жана сүйлөө ишмердүүлүгүндө, кептин баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү типтерине, ар кыл стилдерге (оозеки-сүйлөшүү, көркөм, окуу- илимий, публицистикалык, иш кагаздарынын стили) ылайык текст түзүү менен иш кагаздарын даярдап, кеп адебине, сүйлөшүү маданиятына (эне тилинде так, таза, туура сүйлөп, логикалуу жаза билүүдө,

кебинин бай, көркөм, орундуу) ээ болуусу, баяндама, дилбаянды сабаттуу жаза билүүсү кирет.

Алкактык улуттук куррикулум боюнча компетенттүүлүктүн коммуникация бөлүмүндө ар бир өздөштүрүлгөн билимдин реалдуу турмуш менен болгон байланышы канчалык экендиги аныкталат, б.а. эне тилин окуп-үйрөнүүдө окуучу аны өз турмушунда канчалык пайдалана ала тургандыгы башкы орунга чыгат. Мында эне тилинин турмуш-тиричиликтеги негизги орду ар бир адамдын ал тилде туура сүйлөөсү, өз оюн жеткире билүү чеберчилиги, ар бир сөздүн кандай мааниде айтылып жаткандыгын аныктай алуусу ошондой эле эне тилиндеги сабаттуу жаза билүүсү, андан соң ал тилде жазылган китептерди окуп түшүнүүсү башкы орунда турат.

Улуттук куррикулумга ылайык окуучунун алган билиминин турмушта канчалык орду бар экендигин аныктап көрсөтүү менен өзүнүн компетенттүүлүгүн үч деңгээлде ишке ашырат.

Ал:

- 1) билимди кабыл алуу;
- 2) аны аныктап түшүнүү;
- 3) анын жыйынтыгын колдоно билүү.

Компетенттүүлүктүн коммуникация бөлүмүндө эне тилин турмушта колдонуунун негизги принциптери аныкталат. Эне тили боюнча өтүлгөн сабактардын ар бири окуучуга адамдар менен пикирлешүүдө маалыматка ээ болуунун жана аны башкаларга жеткире билүүнүн жол-жоболорун үйрөтүүнү шарттайт. Мисалы, сылык сүйлөө, так жана түшүнүктүү суроо бере билүү, суроого жеткиликтүү жооп берүү, ар бир сөздү интонациясы менен жеткиликтүү айтуу, сөздүн маанилерин ажырата билүү, ошондой эле сөздүн маанисин үйрөнүүдө ар кандай ыкмаларды колдоно билүү, сөздүктөр менен иштөө, тилдин теориясын пайдаланып, сөздүн же сүйлөмдүн курамын өздөштүрүү сыяктуу маселелерди ичине камтыйт. Билимге ээ болуу, анын теориялык жана практикалык маанилерин өздөштүрүү жана аны турмушта колдоно билүү маселелери аныкталат.

Башка предметтерден айырмаланып эне тили кыргызэлинин маданий мурастарын жеткиликтүү өздөштүрүүгө окуучуларга кеңири шарт түзөт. Эне тилинин айырмачылыгы анда бир гана адабий баалуулуктар эле эмес, тилди окутуу аркылуу кыргыз элинин тарыхын, андагы баалуу мурастарды, кыргыз жеринин түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүн, кооздукун, курорттук баалуулуктарын, тоо жериндеги кооздукту баалай билүүгө жетишүү максаты окуучунун маданиятын, маданий билим деңгээлинин жетилишин шарттайт.

Мында окуучулар эстетикалык билимге ээ болушат да, анда адабий түшүнүктөрдү, тилдин адабий чыгармалардагы ордун, сүйлөмдүн көркөм сөз каражаты катары касиетин аныктай алат жана аны жазуу жана оозеки кебинде колдоно алат.

Компетенттүүлүктүн бул бөлүмүндө эне тили бардык билимдерди алуунун булагы экендигин окуучуларга түшүндүрүү зарылдыгы турат. Антпесе балдар кыргыз тилин эне тил катары турмушка колдонуп жаткандыгын, ал аркылуу бардык маалыматты алып жаткандыгын анча баамдай беришпейт. Бул бөлүмдүн негизги максаты адам жашап турган коом бүтүн нерсе экендигин, андагы бардык нерсе бири-бири менен тыгыз байланышта, катышта тура тургандыгын алган билимдерди интеграциялоо аркылуу окуучуларга жеткирүү болуп саналат. Ошондой эле ар бир окуучунун тилди жакшы билүү, анын турмуштук зарылчылыгын түшүнүү менен күнүмдүк тиричиликте кеңири колдоно алуусуна жетишүү болуп саналат.

Кептик коммуникативдүүлүккө ээ кылууда тилдин системалык түзүлүшүн, т.а. фонетикадагы сөздүн тыбыштык түзүлүшүн, лексикадагы сөздөрдүн ар кыл маанилерин, синтаксистеги жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн курулушун, морфологиядагы сөз түркүмдөрүн, грамматикалык түзүлүштөрүн, орфографиялык жана пунктуациялык эрежелерди тилдик категория катары окутпастан, баарлашууну, сүйлөшүүнү, карым-катнашты ишке ашыруучу каражат катары пайдаланып окутуу зор роль аткарат.

Тилдин бардык элементтерин бириктирүүчү мындай ыкмада окутуу процессинде тилдин системасы жана мыйзамдары тексттин негизинде гана окутулат. Тилдик бирдиктер текстте гана жаңы, атап айтканда, текст түзүүчү, текст жаратуучу функцияларга ээ болот.

Бул жөнүндө көптөгөн окумуштуулар өз эмгектеринде белгилешкен.

Белгилүү окумуштуу Ж.Чыманов тилдин колдонулушу тууралуу маалымат берүүнү тил жана кеп, кеп маданияты, стилистика, текст таануу сыяктуу маселелердин эң соңку мезгилге чейин кыргыз тил илиминде изилдебегендигин белгилөө менен, тил, кеп жана текстти бирдиктүү система катары алып, кыргыз тилин окутуунун башкы принциби катары сунуштайт [190, 142-144]

Окумуштуу Н.Бийгелдиева “тил” жана “кеп” терминдери бири-бири менен тыгыз байланышта жана “кеп ишмердүүлүгү”, “текст”, “тексттин мазмуну”, “тексттин мааниси” сыяктуу түшүнүктөр менен өз ара карым-катышта экендигин, ошондуктан тил жана кепти бири-бири менен гана эмес, кеп ишмердүүлүгү, текст жана тексттин мааниси менен да биргеликте кароо керек”,- деп белгилейт. (21, 13)

Текст дидактикалык бирдик катары башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу үйрөтүүдө эки маанилүү багытты бириктирүүгө мүмкүнчүлүк берет: 1) тилдин теориялык маселелерин үйрөтүү; 2) коммуникативдик компетенцияларын калыптандыруу.

Текст аркылуу жана интерактивдүү методдордун жардамы менен окуучулардын предметтик (тилдик, кептик), түйүндүү (маалыматтык, социалдык-коммуникативдик, өзүн-өзү уюштуруу жана маселелерди чечүү) компетенциялары калыптанат.

Окуучулар үчүн кызыктуу, турмуштук кырдаалдардан алынган, көркөм, публицистикалык, иштиктүү стилдеги тексттерди окуу, угуу, сүйлөө, жазуу жана талкуулоо, ага байланыштуу грамматикалык тапшырмаларды аткаруу ой жүгүртө билүү жөндөмдүүлүктөрүн, кебин, сабаттуулугун арттырат.

Мисалы, “Сөз жасоочу мүчөлөр” темасын О.Бөлөбалаевдин “Нускалуу ырларынын” негизинде өтүүдө төмөнкүдөй тапшырмалар аткартылат.

Нускалуу ырлар

Эстүү бала сабакка,
 Эрте туруп камынат.
 Кийим кийип, жуунуп,
 Китеби толук салынат.
 Кайта- кайта сабагын,
 Бышык окуйт жаңылап.
 Жакшы бүтсө окуусун,

Ырыс- бакка малынат.
 Кээ бир жалкоо сабакты,
 Билбейт десе таарынат.
 Мугалимдер сураса,
 Жооп бербей жаңылат.

О.Бөлөбалаев

1-көнүгүү. Ырдын 1-4 сабын көчүрүп жазгыла. Эстүү, сабакка, китеби деген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

2- көнүгүү.

Макалдардын маанисин чечмелегиле. Көчүрүп жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Билеги күчтүү бирди жыгат,
 Билими күчтүү миңди жыгат.
 Билимдүүнүн сөзү өткүр,
 Мергенчинин көзү өткүр.

3- көнүгүү.

Таблицаны толтургула:

мүчө	уңгу	пайда болгон сөз.
-луу	акыл, бала,	
-чы	окуу, жазуу, тарбия	
-дай	суу таш тоо	

4- көнүгүү.

Сөз жасоочу мүчөлөрдү пайдаланып эстүү бала, жалкоо бала жөнүндө сүйлөмдөрдү түзгүлө.

5-көнүгүү. Ырды жаттагыла. Эстүү бала, жалкоо бала темасына Венндин диаграммасын түзгүлө.

Тексттерди сынчыл көз караш менен баалоо тексттерден маалыматтарды табууга, башкалардын пикирлерин уга билүүгө жана өз пикирин калыптандырууга, түрдүү көз караштарды салыштырууга үйрөтөт, сөздүк запасынын баюусуна жана кебин өстүрүүгө өбөлгө түзөт. Бай сөздүк запаска ээ окуучу өз оюн эркин жана так билдирүүгө жөндөмдүү болуу менен бирге ар түрдүү кырдаал жана карым-катыштын чөйрөсүндө өзүн эркин сезет.

Өз эне тилинде туура сүйлөөсү, өз оюн башкаларга ачык, так жеткире билүүсү, оозеки кеп ишмердүүлүгү, диалог, монолог, маектешүү, жазуу жүзүндө баяндама, дилбаян, эссе, кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү боюнча практикалык иштерди аткара алуусу, кырдаал, шартка ылайык мазмундуу сүйлөй билүүсү, иш кагаздарынын үлгүлөрүн даярдай алуусу, тактап айтканда, кыргыз тили сабагынан алган билгичтик, көндүмдөрүн өзүнүн турмушунда кенен пайдаланууга жетишүүсү эң маанилүү. Мына ушул талаптарга ылайык кептик компетенттүлүктүн негизинде кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун мазмуну сунушталат.

Таблица 2.4.2.1. Кептик компетенттүлүктүн негизинде башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун мазмуну.

	2-3 класстар	4- класс
Угуу	-көркөм, публицистикалык, иштиктүү, илимий-популярдык, окуу-илимий чакан көлөмдөгү тексттердин негизги мазмунун түшүнөт; -тексттин негизги структуралык	-көркөм, публицистикалык, иштиктүү, илимий-популярдык, окуу-илимий тексттердеги маалыматтарды угуп түшүнөт; - негизги жана кошумча

	<p>бөлүктөрүн, негизги ойду ажырата билет;</p> <p>-интонациянын маанилик кызматын түшүнөт;</p> <p>-көркөм окуп жаткан адамды, мугалимди, пикирлешүүчүнү угат жана түшүнөт.</p>	<p>маалыматтарды айырмалай алат;</p> <p>- тексттин маанилик бөлүктөрүн көрсөтөт, алардын байланышын аныктайт;</p> <p>-маалыматтардын маанилүүлүгүн, жаңылыгын баалайт, ага карата өзүнүн мамилесин билгизет;</p> <p>-сүйлөөчүнүн коммуникативдик максатын түшүнөт.</p>
Окуу	<p>-тексттеги башкы жана кийинки орундагы маалыматтарды ажыратат;</p> <p>-текстке жөнөкөй план түзөт;</p> <p>- тексттин мазмуну боюнча суроолорго жооп берет;</p> <p>-тексттин темасын жана негизги ойду чагылдыруучу аталышты атайт;</p> <p>-текстке, сүйлөмгө, тынымды туура коё алат;</p> <p>-текстти туура, шар, көркөм окуй алат;</p> <p>-тексттеги интонацияны коё билет.</p>	<p>- көркөм, публицистикалык, иштиктүү, илимий-популярдык, окуу-илимий тексттерди окуйт;</p> <p>- жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөргө интонацияны туура коёт;</p> <p>- көркөм стилдеги тексттен пейзажды сүрөттөөнү табат;</p> <p>- тексттен кептин көркөм, иштиктүү, публицистикалык, окуу- илимий стилдерине мүнөздүү тил каражаттарын табат;</p> <p>- сүйлөмдөгү эң маанилүү сөздү ажыратат.</p>
Сүйлөө	-окулган тексттин мазмунун баяндап	- пейзажды сүрөттөө менен

	<p>айтып бере алат;</p> <p>-адамдын ал-абалын, кыймыл аракетин, сырткы көрүнүшүн сүрөттөйт;</p> <p>-оозеки текст түзө алат;</p> <p>- кебинде сөздөрдүн орун тартибин туура коёт;</p> <p>-сөздөрдү туура пайдаланат.</p>	<p>көркөм стилдеги тексти айтып берет;</p> <p>- теманы ачуу менен оозеки текст түзөт;</p> <p>- төл жана бөтөн сөздү пайдалануу менен текст түзөт</p> <p>- татаал сүйлөмдөрдү кебинде колдонот.</p>
Жазуу	<p>-уккан жана окуган текстинин мазмунун жазуу түрүндө кыскача бере алат;</p> <p>- дил баян жаза алат;</p> <p>-баяндама жаза алат;</p> <p>-тексттин темасын аныктайт;</p> <p>-текст түзүүдө жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү колдонот.</p>	<p>- кептин түрлөрү (сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү) боюнча жазуу жүзүндөгү тексттерди түзөт;</p> <p>-уккан жана окуган тексттеринин мазмунун кыска жана кеңири жаза алат;</p> <p>-дилбаян, баяндама, эссе, аңгеме-миниатюра, пикир жаза алат;</p> <p>-жазуу иштеринин кошумча тапшырмаларын аткарат;</p> <p>-тилдик жана кептик каталарды табат жана оңдойт.</p>

Экинчи бөлүм боюнча кыскача корутунду.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда тиешелүү фактылар, эне тилинин илимий маалыматтары (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, стилистика, орфография, пунктуация, ж.б. боюнча) кыргыз тил илиминен алынары белгилүү. Кыргыз тил илимине таянуу менен, башталгыч класстарда эне тилине байланыштуу окутуула

турган конкреттүү бөлүмүн үйрөтүүнүн ыкмалары иштелип чыгат. Алардын орду такталып, методдордун натыйжалуу, ыңгайлуу жолдору аныкталат. Орто мектептердин башталгыч класстарында иштеген мугалим педагогикалык чеберчилигин традициялык педагогиканын жана азыркы учурда колдонулуп жаткан окутуунун жаңы технологияларын терең өздөштүрүп, айкалыштыруу менен жогорулата алат.

Ал эми окутуунун натыйжалары мугалимге күнүмдүк, жумалык, айлык, жылдык ишин пландаштыруунун негиздерин камсыз кылат. Ал пландаштырууларда мугалим негизги билим, ыкма билгичтиктерди аныктоо үчүн окуу программасынан, мугалимдер үчүн методикалык колдонмолордогу окутуунун натыйжаларынан пайдаланат.

Текстке байланыштуу эне тилин окутуу өз ичине изилдөөчүлүк, проблеманы чечүүлүк максаттарды камтыган инсанга багытталган окутуу менен байланышта жүргүзүлөт. Мында окуучуларга жоопкерчилик көбүрөөк жүктөлгөндүгүнө байланыштуу окутуу процессинде материал мыкты өздөштүрүлөт. Ал эми мугалим окуучуларды колдоо менен аларга багыт берип турат. Окуучулар бири- бири менен баарлашып, турмуштук кырдаалдарга байланышкан диалогдорду түзүп, суроо- тапшырмаларды, көнүгүү- машыгуу иштерин аткарууга активдүү катышат. Натыйжада өздөрүнүн таанып- билүүчүлүк көндүмдөрүн, ойлоосун, кебин, эне тили боюнча сабаттуулугун калыптандырышат.

Үчүнчү бөлүм

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда окуучулардын кебин жана байланыштуу кебин өстүрүү

3.1. Окуучулардын кебин байытуунун жолдору.

Көркөм, мазмундуу, талапка жооп берерлик жана стилистикалык жактан туура кепти калыптандыруу башталгыч класстын мугалимдеринин эң негизги милдеттеринен болуп саналат. Окуучулардын кебин өстүрүү

маселеси башталгыч билим берүүнүн бирден-бир орчундуу маселелеринен экендиги талашсыз. Ал жөнүндө «Башталгыч класстардын программаларында» төмөндөгүдөй деп белгиленген: «Баштапкы билим берүү баскычында тил, адабият жөнүндөгү алгачкы түшүнүктөр калыптангандыгына карабастан, бардык иш-аракеттер, негизинен, кепти өстүрүүнүн, кеп маданиятынын айланасына топтоштурулат. Ошондуктан эне тилин окутуунун башталгыч билим берүүдөгү бөлүмдөрүнүн ар бири кеп өстүрүү менен коштолуп, тилди үйрөнүүнүн практикалык жагына басым жасалат» . [26, 4-б.]

Программада белгиленгендей, мугалим тилдин кайсы бөлүмү боюнча иш алып барбасын, сөзсүз түрдө кеп өстүрүүнү кошо ала жүрүүсү зарыл. Анткени башталгыч класстын окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык берилген маалыматтарды тез кабыл алуусу алардын кебинин байышына жана калыптанышына ыңгайлуу шарттарды түзөт.

«Мугалим кыргыз тилинин морфологиясынын материалдарын үйрөтүү аркылуу окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өстүрүүгө, ошондой эле алардын ойлоосун өстүрүүгө жетише алат», – деп белгилеген тилчи – окумуштуу С.Үсөналиев. [139, 8-б.]

Чындыгында эле грамматика боюнча материалдарды өтүүдө окуучулардын кебин өстүрүү жумуштарын алып барууга кеңири мүмкүнчүлүк ачылат. Анткени, сөз, анын курамы, сөз түркүмдөрү, алардын грамматикалык өзгөчөлүктөрү сөз айкашы, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү маалыматтарды өздөштүрүү кеп өстүрүү жумуштары менен коштоло тургандыгы анык.

Өзгөчө эне тилин текстке байланыштуу окутууда окуучулардын кебин өстүрүүгө карата ар түрдүү мазмундагы иш- аракеттерди, суроо-тапшырмаларды, көнүгүү- машыгуу иштерин тексттин негизинде жүргүзүүгө болот.

Башталгыч класстарда окуучулардын кебинин бай, көркөм жана ырааттуу болуусуна карата атайын талаптар коюлган. Алар:

1. Окуучулардын кеби мазмундуу жана уккулуктуу болууга тийиш.

Ойлоо жана кеп бири- бири менен өтө тыгыз байланышта экендиги белгилүү. Ошондуктан окуучулардын ойлоосу, логикалык ой жүгүртүүсү жогору болуусу зарыл.

2. Окуучулар кебин туура түзүүгө тийиш. Башкача айтканда, кебинде колдонгон сөздүк запасы адабий тилдин нормасында болуу менен ал сөздөрдүн сүйлөмдөгү ордун туура жайгаштырып, туура байланыштыруу керек.

Кепти туура курууга окуучуларды жетиштирүү грамматиканы окутууга жана аны үйрөтүүгө байланыштуу экендиги белгилүү. Өзгөчө грамматикалык материалдарды окутууда кепти туура түзүүгө зор мүмкүнчүлүк ачылат.

3. Окуучулардын кеби так болууга тийиш. Окуучу өзүнүн кебин так түзүү үчүн анын сөздүгү бай болуусу керек, ошондо гана ал өз кебинде пайдалануучу сөздөрдү туура тандоого мүмкүнчүлүгү болот. Өзгөчө синоним, антоним сөздөрдү, фразеологизмдерди колдонууга жетиштирүү зарыл.

4. Окуучулардын кеби ачык, даана болуусу талап кылынат. Өз оюн түшүндүрүүгө зарыл болгон гана сөздөрдү пайдаланып, орунсуз сөздөрдөн, мисалы, анан, андан кийин, боло турган болчу болсо, ж.б. кайталап айтуудан кебин тазалоо керек.

5. Окуучулардын кеби таза болууга тийиш. Адабий тилдин нормасынатуура келбеген диалектилик сөздөрдүн, жергиликтүү говорлордон таза болуусу керек, анткени алар кептин адабий тилде таза болуусуна кедергисин тийгизет.

6. Окуучулардын кеби байланыштуу болуусу зарыл. Кептинырааттуулукта болушу кептин маданияттуулугун камсыз кылат. Бирок бул көндүмгө дароо эле жетиштирүү мүмкүн эмес. Мугалим грамматикалык көнүгүү- машыгуу жана текстке изилдөө жүргүзүү иштерин ырааттуу түрдө жүргүзгөндө гана кептин ырааттуулугуна жетише алат.

7. Оозеки кепти калыптандырууда:

- сөздөрдү даана, сүйлөмдөрдү так, угуза айтуу;
- кепти баяндоодо сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына карай интонацияны колдоно билүү жагына өзгөчө көңүл бурулат.

Окуучулардын кебин байытууда мугалим төмөнкүлөрдү эсинен чыгарбоого тийиш:

1. Ой менен кеп ажырагыс байланышта болгондуктан, мугалим окуучулардын ойлоосун өстүрүү иштеринин ар түрдүүлүгүн камсыз кылууга, аларды ылайыгына жараша пайдаланууга, окуучуларды ойлондуруучу суроо-тапшырмаларды, проблемалык кырдаалдарды түзүүгө, тексттин негизинде изилдөөлөрдү жүргүзүүгө, грамматикалык материалдарды өздөштүрүүдө эрежелерди даяр түрүндө бербестен, аны окуучулардын өздөрүнө чыгартууга, грамматикалык талдоолорду ырааттуу жүргүзүүгө болгон күч-аракетин жумшоосу зарыл.

2. Окуучунун кебинин өсүшү анын сөздүк запасынын өсүшүнө жараша экендиги белгилүү. Окуучулар өз оюн ырааттуу жана мазмундуу айтып берүүгө анын байлыгы жетишпейт. Алардын сөздүк запасын байытууда, оозеки жана жазуу кебин өстүрүүдө эне тилин текстке байланыштуу окутуунун мааниси зор. Анткени, тексттеги сөздөрдүн маанисин чечмелөө, сөз үйрөнүү, сөздүк жумуштарын жүргүзүү иш-аракеттери бул маселерди чечүүгө өбөлгө түзөт.

Сөздүк иштерин жүргүзүүдө мугалим тексттеги окуучуларга түшүнүксүз деп эсептеген сөздөр менен ырааттуу иш алып барат. Ал сөздөрдү тексттен бөлүп алып, окуучулардын сөздүк дептерлерине жаздырып, алардын маанисин алардын эквиваленттери, синонимдери, сүрөттөрү, макеттеринин жардамы менен түшүндүрөт. Алар менен сүйлөмдөрдү түздүрөт.

Мисалы, 4-класста “Жумшак жана каткалаң үнсүздөр” темасын өтүүдө “Кенжетайдын ыры” тексти колдонулат жана төмөнкүдөй сөздүк иштери жүргүзүлөт.

Кенжетайдын ыры

I

Ата- энемдин айтканын
Көңүл коюп угамын,
Насаат уксаң, акылың
Жетилерин туямын.

Мугалимдин сөздөрүн
Көңүлүмө түйөмүн,
Билим менен келечек
Куруларын билемин.

II

Жакшы менен бир болуп,

Жалкоолордон качамын.
Жаман адат мага да
Жукпасын деп шашамын.

Адеби бар балдарга

Жолдош болуп жүрөмүн,
Келечекте, анткени
Адам болуу тилегим.

“Байчечекей” журналынан

Сөздүк:

насаат- накыл сөз

жетилерин- жетиштүү болорун

туямын-билемин

көңүлгө түйүү-эстеп калуу, көңүлдө сактоо

адат- көнүмүш болуп калган сапаттар

адеби бар- тартиптүү

Берилген сөздүктү окуучулардын сөздүк дептерлерине көчүртүп жаздыртат. Бул сөздөр менен сүйлөмдөрдү, тексттерди оозеки жана жазуу жүзүндө түздүртөт. Сөздөрдү жана алардын түшүндүрмөлөрүн жаттоо тапшырмасын берет. Эгерде класста жаттоого убакыт жетишпесе, үйдөн жаттап келүүнү тапшырат.

Башталгыч класстардагы кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда грамматикалык материалдарды өздөштүрүүдө жомоктор колдонулса, мындай сабактарда дайыма жакшы маанай жаралат. Жомок- бул ийгиликтүү иштөөнүн шарты. Жомокто фантазия, жогорку көркөмдүк жана чыгармачылык камтылган. Ал эми эң негизгиси, ал балдарды логикалык ой

жүгүртүүгө үйрөтөт. Көлөмү жагынан анча чоң эмес дидактикалык жомоктун мазмуну окуучуга сабактын темасына көңүл бурууга жана окуп- үйрөнүү процессинде грамматикалык материалдарды терең өздөштүрүүгө, ойлоосун жана кебин калыптандырууга жардам берет. Төмөндө 4- класста өтүлгөн көнүгүү иштөө сабагына байкоо жүргүзүп көрөлү.

Сабактын темасы: Уңгулаш сөздөр

Сабактын максаттары:

- билим берүүчүлүк: уңгулаш сөздөр жөнүндө маалымат алышат;
- өнүктүрүүчүлүк: уңгулаш сөздөрдү таба алышат, аларды жазуу жана оозеки кебинде пайдалана алышат, жомоктун мазмунун түшүнүп, ага талдоо жүргүзүшөт;
- тарбия берүүчүлүк: бири-биринин сөзүн угуп, пикирин баалай билүүгө үйрөнүшөт.

Көрсөткүчтөр: жогорудагы максаттар ишке ашат эгерде

- уңгулаш сөздөрдү билишсе;
- уңгулаш сөздөрдү сүйлөмдүн тизмегинен таба алышса;
- аларды оозеки жана жазуу кебинде пайдалана алышса;
- жомоктун мазмунун түшүнүп, түшүнүгүн айтып беришсе;
- андан уңгулаш сөздөрдү табышса;
- топто иштөөдө бири-биринин пикирин угушса.

Сабактын тиби: жаңы билим берүүчү

Сабактын ыкмасы: пирамидалык окуя

Сабактын жабдылышы: ар бир топко ар кандай түстөгү карточкалар, эки окуучуга бирден текст.

Сабактын жүрүшү: Окуучуларды сабакка уюштуруу, жагымдуу жагдай түзүү.

Өтүлгөн теманы кайталоо. Өткөн сабактагы “Сөздүн түрлөрү” темасын кайталоо, үйгө берилген көнүгүүнү текшерүү.

“Уңгулаш сөздөр” темасын түшүндүрүү.

Уңгулаш сөздөр деп уңгулары бирдей болгон сөздөр аталары жөнүндө конкреттүү мисалдардын негизинде жана атайын таблицанын жардамы менен баяндап айтып берүү.

Текст менен тааныштыруу.

Баарынан ким күчтүү?

I

Кыштын күнү кыргоол дарыянын жээгине келип суу иче баштады. Ошондо узун куйругу музга жабышып, чыкпай калган экен.

-Ой- ой, көк муз! Дүйнөдө сенден күчтүү эч нерсе жок бейм! Заматтын ортосунда куйругумду таштай бекем кармапсың,- деди кыргоол.

-Жок, менден жазгы жамгыр күчтүү. Ал келип жааганда, мен бат эле эрип кетем.

Анда жамгыр айтты:

-Мен кайдан күчтүү болоюн! Менден көк чөп күчтүү.

Анда көк чөп айтты.

-Менде эч кандай ал- күч жок. Баарынан да кой күчтүү!

Анда кой минтип маарады:

-Менде күч кайдан болсун! Дүйнөдө бөрү- карышкырдан өтөр эч бир балбан жок.

-Силер эч нерсени билбейт экенсиңер! Баарынан киши алдуу- күчтүү! Анын колунан баары келет,- деп улуду көк бөрү.

Мына ошентип, жер жүзүндө бардыгынан киши күчтүү болуп чыккан экен.

1-көнүгүү. Текстти ролдорго бөлүштүрүп окугула.

2- көнүгүү.

Тексттеги суу, муз, жазгы, күчтүү деген сөздөргө уңгулаш сөздөрдү тапкыла.

Үлгү: суу- суудай- суусуз . . .

3-көнүгүү. Кыргоолдун, муздун, жамгырдын сүйлөшкөнүн өз сөзүңөр менен жазгыла. Чындыгында алар сүйлөй алабы? Бул текстте эмне үчүн сүйлөдү деп ойлойсуңар?

4- көнүгүү.

Уңгулаш сөздөргө сүйлөмдөрдү түзгүлө:

күч- күчтүү, күчсүз; жаз- жазгы, жазында; жамгыр- жамгырдуу, жамгырдай.

5- көнүгүү.

Сөздөн сөз жараткыла. Алардын уңгулаш сөздөрүн тапкыла.

К	ы	р	г	о	о	л
---	---	---	---	---	---	---

сөз	уңгулаш сөз
ыр	Ырчы, ырдай.

6-көнүгүү. Макалдардын маанисин чечмелегиле.

1. Адам акылы менен күчтүү.

2. Билеги күчтүү бирди жыгат,

Билими күчтүү миңди жыгат.

3. Акыл- богон тон,

Билим- түгөнбөгөн кен.

Тексттин негизинде көнүгүүлөрдү иштетүү.

- Окуучулар 1ден 4кө чейин санап, 4 топко бөлүнөт. Ар бир топко бирден флипчарт, бирден маркер, текст таратылат.
- Топтордун мүчөлөрү тексттин негизинде талкуу жүргүзүшүп, Пирамидалык окуя стратегиясы боюнча текстти талдашат.
- Белгиленген убакыт бүткөндө ар бир топ өз ишин презентациялашат.

Пирамидалык окуя стратегиясы менен текст төмөнкүдөй талданат:

1-сап. 1 сөз. Окуянын каарманы.

2-сап. 2 сөз. Каарманды сыпаттаган сөздөр.

3-сап. 3 сөз. Окуянын болгон жери.

4-сап. 4 сөз. Окуянын чыгышына себеп болгон кырдаал.

5-сап.5 сөз. Окуянын чыгышынын 1-себеби.

6-сап. 6 сөз. Окуянын чыгышынын 2-себеби.

7-сап. 7 сөз. Окуянын чечилишине эмне түрткү болду.

8-сап. 8 сөз. Окуянын чечилиши.

Потенциал: Бул стратегия менен иштөө аркылуу окуучулар тексттин мазмунун, анын каармандарын, башталышын, чиеленишин, өнүгүшүн жана чечилишин аныктап, анализдөө көндүмдөрүнө ээ болушат.

Тексттен уңгулаш сөздөрдү табышат, көнүгүүлөрдөгү тапшырмаларды аткарышат.

Үй тапшырмасы: Сөздөн сөз жаратып, алардын уңгулаш сөзүн табышат.

Баалоо: Көрсөткүчтөрдүн негизинде.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда тапшырмалардын жогоруда ар түрдүүлүгү жана жомоктун жардамы менен грамматикалык материалдарды бышыктоо сабакта окуучуларды активдештирип, тапшырмаларды аткарууга болгон күч- аракетин жумшоого түрткү берет. Инсерт, синквейн сыяктуу интерактивдүү стратегиялар окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүп, келин байытууга өбөлгө түзөт. Окуучу ойлонуп, түшүнүгүн ырааттуу баяндоого аракеттенет.

Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда макал- лакап, табышмак, жаңылмач сыяктуу дидактикалык чыгармалар менен иштөө жакшы натыйжа берет. Мындай жагдай кызыктуу материал балдарга жеткиликтүү формада маалыматтын берилишине көмөктөшкөнү менен байланыштуу.

Окуучулар жомокторду, макал- лакаптарды, табышмактарды жана жаңылмачтарды кунт коюп жана кызыгуу менен угушат. Бул кызыктуу дидактикалык материалдын түрлөрүн ыңгайы менен колдонгон, жомокторду, макал- лакаптарды, жаңылмачтарды көркөм жана эмоционалдуу окуп, алар боюнча тапшырмаларды аткарта алган мугалим ийгиликке тезирээк жетет.

Грамматика сабактарын окутууда макал- лакаптарды, жаңылмачтарды, табышмактарды пайдалануу өздөштүрүлүп жаткан анын темага жараша тандалып алынып, жүргүзүлөт.

4-класстын “Кыргыз тили” окуу китебинде берилген тексттердин тематикасына карата төмөнкүдөй макал-лакап, жаңылмач, табышмактар берилген:

Жаратылыш темасына:

1. Түр- түр килем, түр килем,
Түрө албадым бир килем,
Жый- жый килем, жый килем,
Жыя албадым бир килем.
2. Жеңил бирок көзгө көрүнбөйт,
Жара чапсаң бөлүнбөйт,
Сууга окшоп төгүлбөйт.

3. Ак сандыгым ачылды,

Ичинен жибек чачылды (табышмактар);

1. Жылуулук күндүн көзүндө.
2. Артынан күн чыкпаган түн жок. (макалдар);

1. Гүлдөр гүлдөп,

Гүлүн ачты

Гүлүнөн булбул

Үнүн ачты

Үнүнөн гүлдөр

Жыпар чачты

Жыпардан булбул

Толкуп- ташты (жаңылмач).

1. Аргымактын жакшысы, Азаматтын жакшысы,

Азыраак сүйлөп көп тыңшайт.

2. Ат- адамдын канаты (макал)

1. Жорго кара атым,

Жорток тору атым

Жоргобу, Жортоку,

Жолго карагын. (жаңылмач)

Окуу, билим темасына карата:

1. Ата- энеңдей мээрим төгүп,

Күлө карап турган ким?

Билим кенин талыкпастан,

Бөбөктөргө сунган ким? (табышмак)

1. Билим алуу- ийне менен кудук казгандай.

2. Китеп- билим булагы,

Билим- өнөр чырагы.

3. Билимдүүнүн сөзү өткүр,

Мергенчинин көзү өткөр.

4. Сабырдын түбү- сары алтын (макалдар)

Эмгек темасына карата:

1. Бакыт эмгектен жаралат.

2. Жалкоонун жаны таттуу,

Эмгекчинин наны таттуу.

3. Ким эмгекти сүйсө, аны ден соолук сүйөт.

4. Таза аба жуткуң келсе, эрте тур,

Таза өмүр сүргүң келсе, эмгек кыл.

5. Адамды адам кылган- асыл эмгек. (макалдар)

Сөз мааниси жөнүндө:

1. Кен асылы- жерде,

Сөз асылы- элде.

2. Ийне көзүнөн сынат,

Адам сөзүнөн сынат.

3. Ойноп айт, ойноп айтсаң да ойлоп айт.

4. Оюндан от чыгат.

5. Сүйлөгөндү сүйсөң,

Укканды да үйрөн (макалдар)

1. Акылдуунун сөзү кыска,

Айта салса- нуска.

2. Жаманга айтсаң- күлөт,
Жакшыга айтсаң- билет.
3. Көп жашаган көп билбейт,
Көптү көргөн көп билет.
4. Кеңешип кескен бармак оорубайт.
5. Акыл менен иш кылсаң, ардактуу жашайсың.
6. Жакшы сөз жан эритет,
Жаман сөз жан кейитет.
7. Жылуу- жылуу сүйлөсөн,
Жылан ийинен чыгат. (макалдар)
  1. “Сен” деген сенек сөз”,
“Сиз” деген сылык сөз”.
  2. Сөз билбеген муштуму менен коркутат.
  3. Улук болсоң, кечик бол. (макалдар)
Ден соолук жөнүндө
    1. Ач кадырын ток билбейт.
    2. Аш көп болсо, каада көп.
    3. Ашым калса да, ишим калбасын (макалдар)
    4. Аш турган жерде дарт турбайт.
    5. Адам аштан калса, күчтөн калат.
      1. Жаркыраган кашка баш,
Жаралгандан ашка маш.
      2. Эки тоонун арасы,
Эбей- себей күн жаайт.
Китеп жөнүндө
        1. Китеп- билим булагы,
Билим- өмүр чырагы.
        2. Акыл оошот, ырыс жугушат.
        3. Билимдин кени- китепте.
        4. Билимдүүнүн билими жугат. (макалдар)

1. Өзү сүйлөбөйт,
Бирок кишиге акыл үйрөтөт.
2. Улам жаңы барагын ачам
Каармандарга аралашам
Кызыгына аябай батам,
Аягына чыкканча шашам. (табышмактар)

Тандалып алынган бул дидактикалык чыгармалар окутулуп жаткан грамматикалык материалдар менен да тыгыз байланышта каралып, ар түрдүү тапшырмаларды аткаруу пландаштырылган. Алардын негизинде төмөнкүдөй суроо- тапшырмалар жана грамматикалык көнүгүүлөр жүргүзүлөт:

- макалдын маанисин чечмелөө;
- табышмактардын жандырмагын табуу;
- жаңылмачты жатка айтуу;
- макал- лакапта, табышмакта, жаңылмачта кездешкен окуучуларга мааниси түшүнүксүз сөздөр менен сөздүк ишин жүргүзүү;
- макалдагы, табышмактагы, жаңылмачтагы сөздөргө карата фонетикалык материалдар боюнча тапшырмаларды аткаруу:
  - сөздөгү тыбыштын, тамганын санын аныктоо;
  - сөздөгү тыбыштарды талдоо;
  - сөздү муунга ажыратуу;
  - муундун түрүн аныктоо;
  - сөзгө толук фонетикалык талдоо жүргүзүү, ж.б.
- макалдагы, табышмактагы, жаңылмачтагы сөздөргө карата морфологиялык материалдар боюнча тапшырмаларды аткаруу:
  - сөздөрдү сөздүн курамына карай ажыратуу;
  - мүчөнүн түрүн аныктоо;
  - сөз түркүмдөрүнө ажыратуу;
  - сөз түркүмдөрү мааниси боюнча түрлөргө ажыратуу;
  - грамматикалык категориясын аныктоо;

- макалдагы, табышмактагы, жаңылмачтагы сүйлөмдөргө карата синтаксистик материалдар боюнча тапшырмаларды аткаруу;
- сүйлөмдүн айтылыш максатына карай түрүн аныктоо;
- сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүнө карай түрүн аныктоо;
- сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу;
- баш мүчөлөрдү аныктоо;

айкындооч мүчөлөрдү аныктоо, ж.б.

Окуучулар мындай тапшырмаларды аткаруу учурунда макал-лакаптардын маанисин чечмелөө, сөздөрдүн маанилерин үйрөнүү, табышмактардын жандырмагын жандырып, жаңылмачтарды жатка айтуу менен жалпы жана предметтик компетенциялары калыптанат, таанып-билүүчүлүк көндүмдөрү өсүп, кеби жана ой жүгүртүүсү байыйт.

3.2. Текстке байланыштуу окутууда байланыштуу кепти өстүрүү

Окуучулардын оозеки жана жазуу кебин байытуу менен катар алардын байланыштуу кебин калыптандыруу маселеси да эне тилин текстке байланыштуу окутуу процессиндеги эң негизги маселелердин бири болуп саналат.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда окуучулардын байланыштуу кебин калыптандыруу максатында төмөнкүдөй иш- аракеттер жүргүзүлөт:

- Тексттин негизинде сөздүк менен иштөө;
- Тексттин мазмуну боюнча дилбаян, же баяндама (изложение) жазуу;
- Тексттин негизинде Пирамидалык окуя стратегиясы менен иштөө;
- Тексттин негизинде Инсерт стратегиясы менен иштөө;
- Ар бир чейректин аягында берилген текст менен иштөө;

Мугалим темага өтүүдөн мурда сабактын максатын аныктап алуу үчүн мазмуну боюнча жөнөкөй, же татаал, логикалык суроолордун тегерегинде окуучулар менен аңгемелешет. Көбүнчө ошол сабак камтыган тексттин мазмунуна ылайык келген макал-лакаптар, накыл сөздөр берилип, анын

маанисин чечмелөө жана турмушта аларды билүүнүн зарылдыгы эмнеде экендигин аныктоого багытталат.

Мындай тапшырмалар ар бир сабакка киришердин алдында жүргүзүлүп, окуучулардын теманын мааниси менен маңызын түшүнүп, тексттин негизинде материалдарды өздөштүрүүгө даярдоо иретинде аткарылат жана алардын ой жүгүртүүсүн, кебин өстүрүүгө багытталат.

Окуучулар менен аны курчап турган айлана- чөйрөсү жөнүндө, элибиздин баалуулуктары жөнүндө, белгилүү инсандарыбыз жөнүндө, келечекте тандап ала турган кесиби жөнүндө, алардын өздөрүнүн жашоо- турмушу менен байланышта аңгеме жүргүзүү окуучулардын кебин байытууга оң таасирин тийгизет.

Окуучулардын кебин байытууга багытталган эң маанилүү иш- аракеттердин бири- текстке байланыштуу окутууда тексттердин негизинде баяндама жазуу тапшырмасы аткарылат. Мугалим тексттин мазмуну менен окуучуларды тааныштырат, окуучулар менен бирдикте тексттин мазмунундагы таяныч сөздөр менен иштейт, баяндаманын планын түзөт. Андан кийин окуучуларга баяндаманы жазууга тапшырма берет. Айрым учурда бул тапшырманы үйдөн аткарып келүүгө берилет.

Мисалы, “Уз мугалим” аттуу темадагы тексттин негизинде жазыла турган баяндаманы сунуштайбыз:

Уз- мугалим.

Жумабүбү апа 50 жылдан ашуун бир мектепте башталгыч класстардын мугалими болуп эмгектенген. Ал жүздөгөн жаш жеткинчиктерге таалим- тарбия берип, башталгыч мектептин уясынан учурду. Талыкпаган эмгеги менен окуучуларынын, ата- энелердин урмат- сыйына ээ болду. Көптөгөн мамлекеттик сыйлыктар менен сыйланды.

Жумабүбү апа ардактуу мугалим эле эмес, колунан көөрү төгүлгөн чебер уз болгон. Ал калпак, тебетей, кемсел, белдемчи, кош этек көйнөк сыяктуу улуттук кийимдерди көркөмдөп тикчү. Шырдак, ала кийиз, туш кийиз, курак төшөк сыяктуу улуттук буюмдарды келиштире жасачу.

Уз- мугалим мектепте көркөм кол өнөрчүлөр кружогун уюштуруп, кыздарга сайма сайганды, оюм ойгонду, кийим тиккенди үйрөткөн.

Жумабүбү апа Кыргызстан кол өнөрчүлөр союзунун мүчөсү болгон. Ал жасаган буюмдар республикалык кароо- сынактарда баалуу сыйлыктарга татыган.

План:

1. Жумабүбү апа- мугалим.
2. Уз- мугалимдин колунан жаралган буюмдар.
3. Мектептеги кол өнөрчүлүк кружогу.
4. Жумабүбү апа- кол өнөрчүлөр союзунун мүчөсү.

Суроолор:

1. Жумабүбү апа кайсы класстардын мугалими болгон?
2. Ал мугалимдиктен тышкары кандай иш менен алектенген?
3. Ал кандай улуттук буюмдарды жасаган?
4. Кандай улуттук кийимдерди тиккен?
5. Кыздарга эмне үйрөткөн?

Таяныч сөздөр: Жумабүбү апа, мугалим, башталгыч класс, урмат- сый, таалим- тарбия, улуттук буюмдар, улуттук кийимдер, кружок, уз- мугалим.

Төмөндө ушул темада баяндама жазуу сабагынын үлгүсү берилет:

Сабактын темасы: Баяндама жазуу.

Сабактын максаты:

Таблица 3.2.1.- Сабактын максаттары

Билим берүүчүлүк	Өнүктүрүүчүлүк	Тарбия берүүчүлүк
Окуучулар уккан «Уз мугалим» деген тексти боюнча баяндама жазышат. Текст боюнча баяндама жазууга машыгышат.	Окуучулардын көрүп- билүү, угуу, эсте сактап калуу билгичтиктери жогорулап, жазуу кептери өркүндөп, сабаттуу жазуу	Окуучулар бирин-бири урматтоого, ар кандай кесипти баалай билүүгө тарбияланышат.

	көндүмдөрү калыптандырылат.	
--	--------------------------------	--

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттарга жетти дейбиз, эгерде

Таблица 3.2.1.- Сабактын көрсөткүчтөрү

окуучу текст боюнча уккандарын эсине жакшы тутуп, баяндаманы талапка жооп берерлик деңгээлде жазса.	окуучунун көрүү, угуу байкоо, жөндөмдүүлүктөрү жогорулап, жыйынтыгы жазуу иши аркылуу байкалса.	окуучу ар түрдүү кесип жөнүндө ой жүгүртүп, аларды баалай билүүгө жана бири- бирин урматтоого умтулса.
--	---	--

Сабактын тиби: Текшерүү жана окуучулардын билим, билгичтик, көндүмдөрүн каттоо сабагы.

Сабактын формасы: Чыгармачылык сабак.

Сабактын методдору: Айтып берүү, көрсөтмөлүүлүк.

Сабакка колдонуучу каражаттар: Аудио. Сүрөттөр. Текст.

Сабактын предметтер аралык байланышы: Адабий окуу, дене тарбия, сүрөт.

Сабактын жүрүшү:

Таблица 3.2.3.- Сабактын жүрүшү

Сабактын фрагменти	Сунушталган метод, ыкма	Мугалимдин жана окуучунун иш-аракеттери	Жабдылышы
Уюштуруу	«Жагымдуу маанай» ыкмасы	Мугалим сабактын жүрүшүнө карата класстагы окуучулар арасында жылуу жагдай түзөт, эркин отурууну суранат, окуучулар бири- бирине жагымдуу сөздөрдү айтышат.	

Баяндама жазуунун максаттарын түшүндүрүү	Айтып берүү, суроо-жооптор аркылуу түшүндүрүү	Мугалим баяндама жазуунун максатын, шартын түшүндүрөт. Окуучулар түшүнбөгөн суроолорун беришип, талкуулашат. Жазууга даярданышат.	Доскага тема жазылат.
Баяндама жаздыруу	Мугалим текстти көркөм окуйт, же аудиодон уктурат.	Уктурулуучу «Уз мугалим» аттуу текст көркөм окулат, же аудиодон уктурат. Тексттин мазмунуна карата тартылган ар бир бөлүмгө тиешелүү сюжеттүү сүрөттөр жана таяныч сөздөр менен иш жүргүзүлөт, окуучулардын уккандарын айттырат. Суроолор боюнча суроо-жооптор уюштурулуп, тексттин пландары талкууланат. Окуучулар уккандарын пландын негизинде жазышат.	Аудио, угуу текст
Физминутка	Ыр айтуу	Т.Кожомбердиевдин “Тоо экен деп ойлоду” деген ырын жатка айтышып, кумурсканын кыймылын туурашат.	
Баяндама жазуудагы тапшырмаларды аткаруу	Өз алдынча иштөө, байкоо, талдоо.	Окуучулардын билимдерин байкоо, текшерүү максатына карата убакытка карап, тапшырма иштетсе болот. М: Сөз айкашынын маанисин түшүндүргүлө: Колунан көөрү төгүлгөн. Сөз айкашындагы сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыраткыла.	Тапшырма доскада жазылат.
Баяндамаларды баалоо	Өзүн-өзү, бирин-бири, жана	Мугалим өзүн-өзү, бирин-бири баалоо баракчасын таратат. Баалардын коюлушун айрым	Өзүн-өзү жана бирин-бирин баалоо

	мугалимдин баалоосу.	окуучуларга комментарийлетет. Өзү жыйынтыктайт. Окуучулар баалоо баракчаларын толтурушуп, жыйынтык чыгарышып, мугалимге беришет.	баракчалары.
Үй тапшырмасы	Тапшырмага түшүндүрмө берүү.	Тексттин мазмуну боюнча сүрөт тартып, мугалим, билим алуу, кол өнөрчүлүк, улуттук буюмдар жөнүндө ыр, табышмак, макалдардан жазып келишет.	Доскага тапшырма жазылат..

Баяндама (изложение) жаздыруу сабактары ар бир чейректе жүргүзүлүп, бөлүм боюнча өтүлгөн тексттер боюнча түшүнүктөрүн жыйынтыктоо максатында жана грамматикалык материалдар боюнча алган билимдерин текшерүү иретинде ишке ашырылат.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда дил баян жаздыртуу окуучулардын текст боюнча түшүнүгүн бекемдөө үчүн жана ар түрдүү темалардын үстүндө ой жүгүртүп, өз ойлорун ырааттуу баяндоо көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталат.

Дил баяндардын тематикасы ар түрдүү: ал өздөштүрүлгөн тексттин негизинде жана эркин темада жаздырылып, берилген теманын идеялык мазмунун түшүнүп, терең өздөштүрүүгө, чыгармадагы ойдун ырааттуу берилишин, стилинин түшүнүктүү жана байланыштуулугун баамдап, байкоого, ар кыл теманы ой жүгүртүү менен баяндап берүүгө багыт берилет.

Бул аркылуу окуучулардын сөздүк запасы артылып, кебинин байланыштылуугу, чыгармачылыгы жана өз алдынча иштөө көндүмү өнүгөт.

Окулуп жаткан тексттерге байланыштуу окуучуларды дил баян жазууга үйрөтүүнүн жолдору жана иштин даярдыгы ага карата жазыла турган дил баяндын планын түзүү, тийиштүү сөздүк иштерин жана орфографиялык даярдыктарды жүргүзүү, план боюнча дил баяндын мазмунун оозеки кураштыруу жана аны баяндоого машыгуу иштери менен коштолот.

“Башталгыч класстарда окуучуларга сочинение түзүүнү үйрөтүү жана машыктыруу жумушу өтүлгөн адабий чыгарманын мазмуну боюнча, же сүрөт боюнча, же окуучулардын өздөрүнүн турмуш тажрыйбасынын, байкоосунун материалдары боюнча жүргүзүлөт. Бирок сочинение түзүүнү үйрөтүүнүн максаты бул материалдардын негизинде алынган айрым фактыларды жазуу менен гана чектелбестен, ошону менен катар ал фактыларды чыгармачылык түрдө сүрөттөй алууга окуучуларды шыктандыруу болуп саналат”. [Э.Бердибаев, ж.б. “Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы”. Ф- 1963, 400-б.]

Башталгыч класстарда жаздырылуучу дил баяндардын бардык түрү жана алар кандай материалдын негизинде жүргүзүлбөсүн, анын идеялык мазмуну окуучулардын аң- сезимин, турмушту таанып- билүүсүн, логикалык ойлоосун, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн, кеп маданиятын өстүрүүгө жана калыптандырууга багытталат.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууга карата жүргүзүлгөн көнүгүү- машыгуулардын, суроо- тапшырмалардын ичинен дил баян жазуунун өзгөчө айырмасы- окуучуларды берилген теманын тегерегинде ойлоонууга мажбур кылып, алардан талдоо, анализдөө жөндөмдүүлүгүн талап кыла тургандыгы. Окуучулар дил баянды жазуудан мурда тема боюнча материалдарды тандайт, окуяларды байланыштырып, алардын темага тиешелүү экендигин талдап, өз пикирине тууралап, дил баянды түзүүнүн үстүндө ойлонот, бул аркылуу алардын ойлоосу жана чыгармачылыгы өнүгүп, өсөт.

Дил баян ар бир окуучунун жеке кебин байытууга, кеп маданиятын калыптандырууга өбөлгө түзөт. Окуучу өзү жазган дил баяндагы тилдик жана стилдик каталарын практикада байкайт жана аны жоюуга аракеттенет.

Ал эми мугалим дил баян жаздыруу менен ар бир окуучусунун шыгын, тилинин жана стилинин өзгөчөлүгүн байкай алат жана анын негизинде ар бир окуучуга жекече мамиле жасап, анын жөндөмүнө жараша тапшырмаларды берүүгө мүмкүнчүлүк алат.

Баяндама жана дил баян жаздыруу окуучулардын чыгармачылыгын, жөндөмдүүлүгүн, шыгын өнүктүрүүгө жана калыптандырууга тыгыз байланыштуу болгондуктан, аларды жаздырууга зор маани берип, алар башталгыч класстарда үйрөтүлүүчү чыгармачылык иштин бир түрү катарында ырааттуу жүргүзүлүүгө тийиш. Буларды жазууга окуучуларды машыктыруу иши башталгыч класстарда эне тилин окутуудагы пландаштырылган жана мугалим тарабынан милдеттүү түрдө аткарылуучу стилистикалык көнүгүү болуп саналат.

Баяндама же дилбаян жазууда окуялардын ырааттуулугун сактоо жана оюн мазмундуу баяндоо максатында анын планын түзүү иши негизги орунду ээлейт. Баяндаманы же дилбаянды пландын негизинде түзүү окуучулар үчүн жеңил жана талапка ылайыктуу болот. План түзүү- белгилүү бир тема боюнча анын мазмунундагы окуяларды баяндоочу бир ырааттуулукка салуу. План түзүүдө окуучулар баяндай турган окуянын мазмуну жана анын ирети жөнүндөгү оюн системалаштырат, негизги жана жардамчы окуяларды белгилейт, мазмунду план боюнча кураштырууга машыгат жана бул иш-аракет анын тапшырманы аткаруусун жеңилдетет, иретке салат. План дилбаян жана баяндама жаздыруудагы көмөкчү курал болуп саналат.

План түзүү мугалимдин жардамы менен жалпы класстын катышуусунда жүргүзүлөт. 2-3- класста план түзүү ишине мугалимдин жардамы жана жетекчилиги талап кылынат, ал эми 4- класста өз алдынча түзүүгө машыгышат. Пландын ар бир бөлүмү доскага жазылып, талкууга алынат.

Мисалы, 4- класста баяндама жазуу үчүн сунушталган “Салам айтуу адеби” текстине карата план төмөнкүдөй түзүлүшү мүмкүн:

Текст: “Салам айтуу адеби”.

Мен айылга бардым. Чоң атам мага ким менен кантип учурашуу керектигин үйрөттү. Бир күнү чоң атам экөөбүз тойго бардык. Мен алдымдан чыккан кишиге:

– Ассалам алейкум!- деп салам айтып, кош колумду сундум. Ал киши менин саламыма “Алейкум ассалам!”- деп алик алды да, минтип сурады:

Салам айткан адептүү жакшы бала турбайсыңбы. Кимдин баласы болосуң?

Мен чоң атамды көрсөттүм.

О, бул менин балам!- деди чоң атам сыймыктана.

А.Карымшаков

Бул тексттин негизинде баяндама жаздырууда төмөнкүдөй план түздүрүүгө мүмкүн:

План:

1. Чоң атам жана мен.
2. Учурашууну үйрөнүү.
3. Тойго баруу.
4. Биринчи учурашуу.

План түзүүдөн тышкары, тексттин мазмунуна карата суроо- жооп иретинде окуучулар менен аңгемелешип, ойлорун айттырат, алардын жоопторун толуктап, кемчиликтерин оңдоп, түзөтүүлөрдү киргизип, кошумчалайт.

Жогорудагы тексттин мазмуну боюнча төмөнкүдөй суроолордун тегерегинде аңгемелешүүгө болот:

Суроолор:

1. Чоң атасы балага эмнени үйрөттү?
2. Бала алдынан чыккан кишиге кандайча салам берди?
3. Ал балага эмне деди?
4. Чоң атасы эмнеге сыймыктанды?

Планды мындай суроо- жооптун жардамы менен түзүүдө окуучулар суроолордогу сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн нускасын толук пайдаланып, аларды

кайталлоо менен, андагы сурама ат атоочтордун ордуна тийиштүү сөздөрдү өз оюнан кошумчалап, суроого толук жооп кайтара алышат.

Дилбаянды же баяндаманы таяныч сөздөрдүн негизинде түзүүгө окуучуларды үйрөтүү жумушу башталгыч класстарда оозеки жана жазуу жүзүндө жүргүзүлө турган көнүгүүлөрдүн бир түрү болуп саналат. Көнүгүүнүн бул түрүн аткарууда дилбаянды, же баяндаманы таяныч сөздөрдүн жардамы менен жазууга үйрөтүлөт. Белгилүү бир тема боюнча дил баян же баяндама жазуу үчүн окуучуларга темага байланыштуу тандалган таяныч сөздөр берилет. Окуучулар ал сөздөрдү дил баян, же баяндама жазуунун негизги материалы катарында пайдаланып, ошол сөздөрдүн жардамы менен иштөөгө машыгышат.

Таяныч сөздөр- кандайдыр бир мазмунду баяндоодогу негизги сөздөр. Тексттин курамынан негизги деп эсептелген сөздөр бөлүнүп алынып, доскага жазылып коюлат. Мисалы, “Салам айтуу адеби” текстиндеги таяныч сөздөр катарында бул сөздөрдү алууга болот: чоң ата, учурашуу, үйрөтүү, киши, салам айтуу, ассалам алейкум, адептүү, сыймыктануу.

Тексттен таяныч сөздөрдүн тандалып алынышынын натыйжасы окуучулар түзө турган жазуу ишинин болжолдуу сюжетин, же планын чагылдыргандай деңгээлде болуусу шарт. Ансыз таяныч сөздөрдү пайдаланып дил баян, же баяндама жазуу башталгыч класстардын окуучулары үчүн татаал болот.

Таяныч сөздөр боюнча дилбаян же баяндама жазууга окуучуларды машыктыруу иши 2- класстан баштап оозеки жана жазуу жүзүндө жүргүзүлө баштайт. Таяныч сөздөр менен иштөө төмөнкүдөй ырааттуулукта жүргүзүлөт:

1. Мугалим күн мурунтан ылайыктап тандап алган таяныч сөздөрдү доскага жазып берет. Окуучулар таяныч сөздөр менен таанышат.
2. Окуучуларга таяныч сөздөрдүн маанисин чечмелөө, аларды катыштырып сүйлөмдөрдү түзүү тапшырмалары берилет.

3. Таяныч сөздөрдүн жардамы менен түзүлгөн сүйлөмдөрдү бири- бири менен байланыштыруу менен болжолдуу мазмун иштелип чыгат.
4. Түзүлгөн мазмунду бир окуучуга айттырып, башка окуучуларга толуктатат.
5. Дилбаянды же баяндаманы жазуунун үстүндө иштешет.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда тексттер менен иштөө, алардын негизинде баяндама жазуу жана аны пландын, таяныч сөздөрдүн жардамы менен жүргүзүү окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүгө, ырааттуу ой жүгүртүүгө өз оюн ырааттуу баяндоого зор өбөлгө түзөт.

Эне тилин текстке байланыштуу окутуу процессинде окуучулардын кебин байытууда визуалдык окуу иши да зор роль ойнойт. Тексттин мазмунуна байланыштуу окуу китебинде жайгаштырылган сүрөттөгү ар бир көрүнүштүн мазмунун түзө тургандай денгээлде алдыртадан даярдалган суроолор берилип, окуучулар ал суроолорго тиешелүү жоопторду берүү менен, сүрөт боюнча баяндап айтат. Окуучулар сүрөттөгү көрүнүштөр боюнча өз оюн ырааттуу баяндоодо андагы жаратылыштын көрүнүшүн, адамдарды, персонаждарды, окуяны, анын ордун, мезгилин так ажыратып айтууга көнүктүрүлөт, башкача айтканда, көрүү аркылуу окуйт, баяндайт. Бул аркылуу алардын көрүү, угуу, ойлоо, божомолдоо көндүмдөрү калыптанат. Сүрөттөрдөгү баяндалуучу көрүнүштөрдү, окуяларды айтып берүү менен сөздөрдү, сүйлөмдөрдү туура кураштырууга, окуянын мазмунун чыгармачылык менен түзүүгө машыгышат. Машыгуунун мындай түрү окуучулардын чыгармачылык жөндөмүн, оюн арттырып, өз алдынча иштөөгө көнүктүрөт.

Ошондуктан окуучулардын оозеки жана жазуу жүзүндөгү кебин, байланыштуу кебин байытууда сүрөт менен иштөө, визуалдык окуу иши эне тилин окутууда негизги орундардын бирин ээлөөгө тийиш.

Окуу китебиндеги визуалдык окуу үчүн жайгаштырылган сүрөттөр өздөштүрүлүүчү тексттин негизги мазмунун чагылдырып туруусу жана көрүнүштөр ачык, даана, балдар эмне жөнүндө тартылгандыгын ой

жүгүртүп, түшүнүп, сюжетти жеңил айтып берүүгө мүмкүнчүлүк ала алгандай деңгээлде болуусу шарт. Визуалдык окууда окуучулардын көңүлү окуу китебиндеги сүрөттөргө бурулуп, андагы көрүнүштөр менен таанышып чыгууга, анын тегерегинде ой жүгүртүүгө багыт алышат. Эгерде сүрөттөр боюнча баяндап берүү окуучуларга кыйын болсо, анда мугалим аларга багыт берүүчү суроолорду берет жана ал суроолорго тиешелүү жоопторду алгандан кийин, бир нече окуучуга визуалдык окуу ишин аткартат. Сүрөттөгү көрүнүштөр, андагы чагылдырылган сюжет, каармандар жөнүндө визуалдык окуу ырааттуу жүргүзүлсө, окуучулардын байланыштуу кеби артат.

Үчүнчү бөлүм боюнча кыскача корутунду.

Башталгыч класстардын программаларында: “Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүү эне тили жана грамматика сабактарында оозеки жана жазуу жүзүндө (дил баян, баяндама түрүндө) жүргүзүлөт. Окугандарын айтып жана текст боюнча сүйлөп берүүсү алардын өз бетинче ой-пикирлерин эркин жазып берүүгө жетиштирет. Ал эми дил баян, же баяндама жазуу төмөндөгүдөй үч булакты: окулуучу көркөм чыгарманы, мугалимдин жетекчилиги менен көрсөтүлүүчү сүрөттөрдү жана балдардын турмуштук байкоолорун кучагына алат. Дилбаяндын же баяндаманын темаларын тандоодо балдардын жашоо- турмушуна, алардын кызыгууларына, жаздырылуучу материалдардын жеткиликтүүлүгүнө, композициялык жана кептик жактан түшүнүктүүлүгүнө өзгөчө көңүл бурулат.”

Ошондой эле программада “байланыштуу кепке көнүктүрүү кыргыз тилинин бардык программалык материалдарын үйрөнүүгө байланыштуу жүргүзүлөт”,- деп баса белгиленген. (Башталгыч класстардын программалары, Б.-2011, 15- б.)

Окуучулардын кебин өстүрүүдө ийгиликке жетишүүгө шарт түзгөн жалпы талаптар төмөнкүдөй:

1. Сабактын бардык этаптарында окуучуларга үлгү болуучу адабий кептин болушу зарыл – ал мугалимдин өзүнүн кеби болуп саналат. Ошол

үлгүнүн негизинде окуучулардын кебинин тактыгы жана көркөмдүгү калыптанат.

2. Кандай гана көнүгүүнү аткарууда болбосун мугалим окуучулардын кебине көз салуусу керек: алардын кеби адабий тилдин нормасына ылайык, мазмундуу болуусуна көңүл буруу керек. Эгерде бул талап системалуу, күнүмдүк талапка айланса, окуучулардын кебинин өсүшүүчүн оң таасирин тийгизет.

3. Сабакта окуучулар жазуу иши менен гана чектелбестен, оозеки да иштөөсү зарыл. Мугалимдин суроосуна жооп берүү (аңгеме методу) гана өкүм сүрбөстөн, ар түрдүү ыкмалар колдонулушу керек (белгилүү бир план боюнча сүйлөп берүү, өз оюн айтуу, монологиялык кеп, ж.б. у.с.)

4. Окуучулардын ар бир сөзү мугалим тарабынан анын тууралыгына жараша бааланууга тийиш. Окуучу өзүнүн катасын байкабайт. Ошондуктан түзүлгөн сүйлөмдүн грамматикалык конструкциясын, логикалык байланышын, сөздүн туура тандалып алынышын контролдоо керек.

5. Ар бир өтүлүүчү тема кеп өстүрүү менен коштолуп турууга тийиш.

Мисалы:

- Фонетика, орфография, орфоэпия, жана сөз өстүрүү.
- Лексика, фразеология жана сөз өстүрүү.
- Морфология жана сөз өстүрүү.
- Синтаксис, пунктуация жана сөз өстүрүү.
- Байланыштуу кеп.

Көрүнүп тургандай, тилдин ар бир бөлүмүн өздөштүрүү сөз өстүрүү жумуштары менен айкалыштырылып жүргүзүлөт. Фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, орфографиялык материалдарды тексттин жардамы менен үйрөнүүдө окуучулар тексттин мазмунун түшүнүү, талдоо, ал боюнча суроо- тапшырмаларды аткаруунун негизинде грамматикалык эрежелерди өздөштүрөт, жаңы сөздөрдү үйрөнөт, аларды өзүнүн оозеки жана жазуу кебинде пайдаланат. Бул процесс учурунда окуучулардын таанып-

билүүчүлүк, коммуникативдик компетенциялары калыптанат, ойлоосу, сөз байлыгы, чыгармачылыгы өнүгөт.

Баяндама жана дил баян жаздырууда план түзүү, таяныч сөздөр менен иштөө, сүрөттөрдүн жардамы менен баяндама түзүү, угуу тексттеринин негизинде баяндама жазуу сыяктуу иш- аракеттер ырааттуу жүргүзүлүү менен окуучулардын байланыштуу кеби артат.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда грамматикалык материалдарды өздөштүрүү иши сөз өстүрүү иши менен тыгыз байланышта айкалыштыра жүргүзүлүшү окуучулардын кебинин жана байланыштуу кебинин өнүгүшүнө жагымдуу жагдай түзөт.

Төртүнчү бөлүм

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда жазуу иштерин жүргүзүүнүн ыкмалары.

4.1. Жазуу иштерин жүргүзүүнүн жолдору жана ыкмалары.

Башталгыч класстарда эне тилин текстке байланыштуу окутууда жазуу иштеринин бардык түрлөрү кеңири колдонулат. Жазуу иштерин анын эң жөнөкөй элементтерине таянып жүргүзүү талапка ылайык. Андай иш- аракеттердин катарына:

- жат жазуунун бардык түрлөрү;
- дилбаян жазуу;
- баяндама жазуу.
- таяныч сөздөрдү пайдаланып аңгеме же жомок жазуу;
- текст түзүү;
- план түзүү;
- сүйлөм түзүү;
- өмүр баян, арыз, кулактандыруу, мүнөздөмө, маалымдама сыяктуу иш кагаздарын жаза билүү;
- кат жаза билүү, ж.б.у.с. жазуу иштеринин түрлөрү кирет;

Жат жазуунун түрлөрү окуучулардын билимдерин текшерүүнүн эң негизги иш- аракеттеринен болуп саналат. Ар бир бөлүмдү, чейректи жыйынтыктоодо грамматикалык материалдарды окуучулардын өздөштүрүү деңгээли, алардын орфографиялык сабаттуулугу текшерилип, анын жыйынтыктарынын негизинде мугалим өзүнүн андан аркы иш- аракеттерин пландаштырат. Жат жазуунун башталгыч класстарда колдонулган текшерүү жат жазуусу, сөздүк жат жазуу, эске тутуу жат жазуусу, көрүү жат жазуусу, чыгармачылык жат жазуу сыяктуу түрлөрүнөн тышкары азыркы учурдун талабына ылайык интерактивдүү окутуунун негизинде жүгүрүп жазган жат жазуу түрүн колдонуу сунушталууда.

Бул иш- аракет салттуу окутуудагы жат жазуунун түрлөрүнөн толугу менен айырмаланат. Мында окуучунун кыймыл- аракети, көрүү, окуу, жазуу, сүйлөө, угуу сыяктуу кеп ишмердигинин бардык бирдиктери катышат. Ар бир окуучунун жекече иш- аракетинде жогорку жоопкерчилик пайда болуп, топтун жеңиши андан көз каранды экендигин, ага түздөн- түз таасирин тийгизерин сезет, өз ара биргелешип, байланышта, мамилелешип иштешет. Бул сабакта төмөнкүдөй максаттар ишке ашат:

- сүйлөмдөрдү жазуу аркылуу маалыматтарды эсине тутуусу өнүгөт;
- сүйлөмдөрдүн байланышын, лексикалык маанисин айырмалайт;
- туура, сабаттуу жазууга үйрөнөт;
- көрүү, угуу, жазуу, сүйлөө көндүмдөрү өнүгөт;
- топто биргелешип иштөөгө машыгышат.

Жүгүрүп жазган жат жазуу стратегиясы менен 4- класста жүргүзүлгөн сабактын үлгүсүн сунуштайбыз.

Сабактын темасы: «Ырыс алды – ынтымак»

Сабактын максаты: «Ырыс алды-ынтымак» текстинин негизинде жат жазуу менен сүйлөмдөрдү сөздөрдүн лексикалык маанисин, сүйлөмдөрдүн өз ара логикалык байланыштарын түшүнүп, билишет. Туура, сабаттуу жазууга көнүгүшөт. Биргелешип, жардамдашып иштөө аркылуу жазуу ишин аткарууга машыгышат.

Сабактын методдору: топто иштөө, баалоо.

Сабактын ресурстары: А – 4 кагазына жазылган тексттер. Иш кадамдары:

1. А – 4 кагазына жазылган текст дубалдын 4 жерине илинет.
  2. Класстагы окуучулар 1ден 4кө чейин саноо менен, 4 топко бөлүнүшөт. Топ уй мүйүз тартып отурушат.
  3. Ар бир окуучу солдон онду көздөй ирети менен кезектешип өз тобуна тиешелүү дубалда илинген кагаздагы тексттен 1 сөздү жүгүрүп окуп, өз тобуна айтып берет.
  4. Окуучулар кезектешип, тез жүгүрүп, чуркап, өз тобуна сөздөрдү окуп, айтып берип турат. Текстти жазып бүтмөйүнчө бул иш-аракет улантылат.
  5. Кайсы топ биринчи бүтсө, бүткөндүгүн белгилеп, алакан чабышат.
  6. Ар бир топ «чуркап жазган жат жазуусун» презентациялайт.
- Окуучулар жалпы анализдеп, каталарын текшерешет.

Ырыс алды ынтымак

Бир карыянын тогуз уулу бар экен. Балдары атасы айткан акылды укпайт, ар кимиси өз бетинче жүрөт.

Карыя тогуз табылгыны бириктирип байлады да, мындай деди: «Кана балдарым, күчүңөрдү сынап көрөйүн, мына бул табылгыны тобу менен сындыргыла».

Тогуз уулдун ар бири күчүн сынады. Табылгыны эч кимиси сындыра алышпады. «Эми бирден сындырып көргүлө», деп карыя табылгынын боосун чечип койду. Балдары табылгыны ошол замат чарт-чурт сындырышты.

Карыя балдарына мындай деди: «Боолонгон табылгыдай бирдиктүү болсоңор, силерге эч ким тие албайт». Балдары атанын сөзүн аткарышты. «Ырыс алды – ынтымак», – деген сөз ошондон калган экен.

Жомок

Талкуулоо үчүн суроолор:

- Кандай каталарды кетирдиңер?

- Топту алдыга, же тескерисинче, артка тартып жаткан учурда өзүңөрдү кандай сездиңер?
- Жүгүрүп жазган жат жазуу ишинде кандай кызыктуу учурлар, же жаңылмачтарды байкадыңар?
- Ынтымак жөнүндө кандай ырларды, макал-ылакаптарды, учкул сөздөрдү билесиңер?

Үй тапшырмасы: Үйдөн «Ынтымак» темасындагы ырлардан, макал-ылакаптардан, учкул сөздөрдөн жаттап келүү.

Бүгүнкү күндө башталгыч класстардын мугалимдери тарабынан текшерүү жана чейректтик жат жазуу гана колдонулуп, жат жазуунун калган түрлөрү сейрек жүргүзүлүп, же таптакыр эле унутта калтырылууда. Эгерде сөздүк, чыгармачылык, үйрөтүүчү, көрүү, жат жазуулары атайын пландаштырылып, максаттуу жана ырааттуу жүргүзүлсө, окуучулардын сабаттуулугу артып, өтүлгөн темалар боюнча билим, билгичтиктер, көндүмдөрүнүн калыптануусуна өбөлгө түзүлөт.

Сөздүк жат жазуусун жүргүзүүдө сөздөрдү мугалим окуп берет, окуучулар жазышат. Текшерүү үчүн сөздөрдүн туура жазылышы атайын плакатка, же досканын артына алдын-ала жазылып, жазуу иши аяктаган соң көрсөтүлөт. Бири-бирин, же өзүн-өзү баалоо, катанын үстүндө иштөө ыкмасы колдонулат. (Мындай жат жазуунун түрүн мугалим кадыресе сабактарда деле, убакытка жараша окулуп жаткан тексттин ичинен 5-10 сөздү, же жаңы материалга тиешелүү, мисалы сын атооч, же этиш сөздөрдөн алып окуучуларга жаздырып, системалуу иш-аракетке айлантса орфографиялык сабаттуулукту арттырат.)

Чыгармачылык жат жазуу жаздырууда мугалим окуучуларга «Шаарда», «Айылда», «Жайлоодо», «Көлдө» сыяктуу темаларды доскага жазат. Ушул темалардын бирин тандап, окуучулар эссе жазышат. Сүрөт тартып, ыр чыгарышат. Мындай иш-аракеттер окуучунун жазуудагы сабаттуулугун, байланыштуу кебин текшерүү жана өнөрүн ачуу менен байланышта каралат. Мугалим өзү текшерип, жыйынтык чыгарат.

Кетирилген каталарды классификациялап, аларды оңдоо, жоюу үчүн жекече карточкаларды иштеп чыгып ар бир окуучу менен иш алып барса, жакшы натыйжа болот.

Чейректик жат жазуу-ар бир чейректин аягындагы окуучунун орфографиялык жана каллиграфиялык билгичтиктерин текшерүү, жыйынтык чыгаруу жана андан аркы кайсы багытта иш алып баруу зарылдыгын аныктоо максатында жүргүзүлүүчү жазуу иши. Мугалим тарабынан текшерилип, кетирилген каталар классификацияланып, окуучуларга аларды жоюу жолдору көрсөтүлөт.

Үйрөтүүчү жат жазуунун максаты - окуучунун сабаттуулугун текшерүү менен катар өтүлгөн тилдик материалды өздөштүрүүсүнө көнүктүрүү, үйрөтүү. Жат жазуунун түрүн жаздырууда төмөнкүдөй тапшырмалар аткартылышы мүмкүн:

- тексттеги көп чекиттердин ордуна жөндөмө мүчөлөрүн улап жазгыла;
- берилген сөздөрдү керектүү жөндөмөлөргө коюп, тексти толуктап жазгыла.
- тексттен зат атоочторду таап, аларга суроо койгула;
- тексттеги алды сызылган сөздөрдү маанилеш сын атоочтор менен алмаштыргыла;
- тексттен уңгулаш сөздөрдү тапкыла, ж.б.

Көрүү жат жазуусун жаздырууда мугалим доскага же плакатка жат жазуунун текстин жалпыга даана көрүнгөндөй кылып жазып даярдап коёт. Окуучуларга жат жазуунун бул түрүнүн максаты жана аны аткаруу жолу билдирилет. Текст бир жолу мугалим тарабынан окулуп, окуучулар менен бирдикте тексттин мазмуну, аталышы, канча сүйлөмдөн куралгандыгы, тыныш белгилеринин коюлушу, кыска жана созулма үндүүлөр, катар келген үнсүздөр, йоттошкон тамгалар ж.б. зарыл деп эсептелген эрежелер эске салынат. Текст окуучулар тарабынан дептерге көчүрүлүп жазылат. Баалоо

критерийи катары окуучулардын грамматикалык сабаттуулугу, каллиграфиясы алынат.

Текшерүү жат жазуусу өтүлгөн темаларды кайталап эске түшүрүү, бир канча убакыттан соң жаңы тема менен байланышта билимди бышыктап туруу максатында жүргүзүлөт. Жат жазуу мугалим тарабынан жаздырылып бүткөндөн соң, «Тексттерден кыймыл - аракетти билдирген сөздөрдү тапкыла. Ал сөздөрдү муунга бөлүп, үндүү жана үнсүз тыбыштарды ажыраткыла» деген сыяктуу кошумча тапшырмалар берилет. Баалоо критерийи катары орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулуктан тышкары, тилдик материалдардын өздөштүрүлүшү алынат.

Жатка жазуу жат жазуусун өткөрүүнүн алдында ыр түрүндөгү тексттер окуучуларга берилип, үйдөн жаттап келүү тапшырылат. Окуучулар ырдын текстин эске тутуусу боюнча жатка жазууга машыгышат. Мугалим, өзүн-өзү, бири-бирин баалоо ыкмалары менен текшерилет. Кетирилген каталардын үстүндө иштөө жүргүзүлөт.

Төмөндө эне тилин окутууда интерактивдүү ыкмалар менен коштолгон жат жазуу сабагынын үлгүсүн сунуштайбыз.

Сабактын темасы: Чейректтик жат жазуу.

Сабактын максаты:

Таблица 4.1.1.- Сабактын максаттары

Билим берүүчүлүк	Өнүктүрүүчүлүк	Тарбия берүүчүлүк
Окуучулардын орфо-графиялык жана каллиграфиялык билгичтиктери текшерилет. Анын жыйынтыктары аркылуу андан ары иштөөнүн багыттары эске алынат.	Окуучулар катасыз, туура жана сулуу жазууга, тексттин мазмуну боюнча ой жүгүртүүгө умтулушат. Өз катасын өзү текшере алууга жетишет.	Жер жүзүндөгү миңдеген тилдерден өз эне тилинин ар бир тил өз эли үчүн ыйык экенин түшүнүп, эне тилин сүйүүгө умтулушат.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттарга жетти дейбиз,

Таблица 4.1.2.- Сабактын көрсөткүчтөрү

Эгерде жат жазуу ишин талаптагыдай аткарса.	Кетирген каталарын окуучу өзү талдай, оңдой билсе, логикалык ойлоосун жогорулата алса.	Турмушунда эне тилинин ыйыктыгын сезип, аны кастарлоого умтулса.
---	--	--

Сабактын тиби: Текшерүү жана окуучулардын билим, билгичтик, көндүмдөрүн каттоо сабагы.

Сабактын формасы: Зачеттук сабак.

Сабактын методдору: Өз алдынча иштөө, айтып берүү, текшерүү жана баалоо.

Сабакка колдонуучу каражаттар: Текст. Карточкалар.Баалоо баракчалары.

Сабактын жүрүшү:

Таблица 4.1.3.- Сабактын жүрүшү.

Сабактын фрагменти	Сунушталган метод, ыкма	Мугалимдин жана окуучунун иш-аракеттери	Жабдылышы
Уюштуруу		Мугалимокуучуларды сабакка уюштурат.	
Жат жазуунун максаттары айтылат	Текстти окуп берүү	Мугалим доскага жат жазуунун темасын жазат. Анын максаттарын айтат, текшерүүнүн жолун түшүндүрөт.	Тема доскага жазылат.
Жат жазуу жаздыруу	Өз алдынча иштөө, анализдөө.	Мугалим текстти окуп берет, жазууга кыйын делген айрым сөздөр (2-3 сөз) доскада көрсөтүлүп, түшүндүрүлөт.	Жат жазуу тексти

		Окуучуларга текст сүйлөм-сүйлөм боюнча так, жеткиликтүү окулуп берилет.	
Физминутка			
Жат жазууну улантуу	Өз алдынча иштөө	Жат жазуу иши андан ары улантылып окулуп берилет, окуучулар жазышат.	
Жат жазууну текшерүү	Өзүн-өзү текшерүү, мугалимдин текшерүүсү	Окуучулар жазган жат жазуу иштерин өздөрү текшерип чыгышат, каталарын оңдошот. Жат жазуу иштерин мугалим чогултуп алат.	Жат жазуу дептери
Жат жазууну баалоо	Өзүн-өзү баалоо. Мугалимдин баалоосу.	Мугалим окуучулардын баалоо баракчаларын таратып берет, жат жазуу иштерин өздөрүнө окутат. Окуучулар жазган иштерин байкоо менен баалоо баракчаларын толтурушат.	Баалоо баракчасы
Үй тапшырмасы	Түшүндүрү ү, өз алдынча иш	Мурдагы өтүлгөн теманы кайталап келүүнү жана жазган текстке байланыштуу чакан текст, ыр, табышмак, макал-лакап таап жазып келүүнү тапшырса болот.	Доскада тапшырмалар белгиленип жазылышы.

Жат жазуу иштерин жүргүзүүдөн кийин, программанын талаптарына ылайык, катанын үстүндө иштөө жумуштарын жүргүзүү милдеттүү түрдө аткарылууга тийиш. Мындай сабактар окуучулардын каталарын өздөрү анализдеп, талдап, алардын үстүндө көнүгүү- машыгуу иштерин жүргүзүү жолу менен, ал каталарды жоюуга багыт берет. Төмөндө катанын үстүндө иштөө сабагынын болжолдуу үлгүсүн сунуштайбыз.

Сабактын темасы: Каталардын үстүндө иштөө.

Сабактын максаты:

Таблица 4.1.4.- Сабактын максаттары

Билим берүүчүлүк	Өнүктүрүүчүлүк	Тарбия берүүчүлүк
Окуучулар каталардын үстүндө иштөө менен кетирген каталарын билишет. Аны жоюунун үстүндө иштейт.	Окуучулардын катасыз жазуу көндүмдөрү калыптанат, жазуунун эрежелерин түшүнүп, колдоно алуу жөндөмдөрү жогорулайт.	Таза, тыкан болууга, эне тилин терең түшүнө билүүгө, сүйүүгө умтулушат.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттарга жетти дейбиз, эгерде. . .

Таблица 4.1.5.- Сабактын көрсөткүчтөрү

окуучу өзүнүн катасын билип, оңдоонун үстүндө иштей алса.	окуучу орфографиялык, пунктуациялык эрежелерди туура колдонуп, билим, билгичтигин жогорулата алса.	окуучу жат жазуу иштерин таза, туура жаза алуу менен эне тилинин тереңдигин, баалуулугун түшүнө жана урматтай билсе.
---	--	--

Сабактын тиби: Билгичтик жана көндүмдөрдү калыптандыруу сабагы.

Сабактын методдору: Айтып берүү, түшүндүрүү, өз алдынча иштөө ж.б..

Сабактын жабдылышы: Баалоо баракчалар, таблица, схемалар.

Сабактын жүрүшү:

Таблица 4.1.6.- Сабактын жүрүшү

Сабактын фрагменти	Сунушталган метод, ыкма	Мугалимдин жана окуучунун иш-аракеттери	Жабдылышы
Уюштуруу		Окуучулардын көңүлдөрүн сабакка буруу.	

Жат жазуунун жыйынтыгын билдирүү	Суроо-жооп, айтып берүү	Мугалим окуучулардын жат жазуу иштеринин жыйынтыгын айтып, алардын кетирген каталарын көрсөтөт.	Жат жазуу дептерлери
Каталарды анализдөө	Түшүндүрүү, суроо-жооп	Мугалим жат жазуу иштериндеги кетирилген каталарды анализдеп, типтештирет, канча окуучу эмнеден ката кетиришкендиктерин айтып, ката кетирүүнүн себебин жоюу максатында таблица, схемалар аркылуу түшүнүктөрдү берет.	Таблица, схемалар.
Физминутка			
Катанын үстүндө иштөө	Өз алдынча, топто иштөө.	1) Кетирилген каталарга ылайык карточкалар окуучуларга таратылып, иштелет. 2) Доскада иштешет. 3) Топто иштешет. 4) Өз алдынча иштешет.	Карточкалар
Жыйынтыктоо	Аңгемелешүү.	Сабак мугалим жана окуучулар тарабынан жыйынтыкталат.	
Үй тапшырмасы	Түшүндүрүү, өз алдынча иштөө.	Окуучуларга ата-энелеринин жардамы менен жат жазуу иштерине үйрөнүү сунушталат.	Кошумча материалдар (тексттер)

Программалык талаптарга ылайык, жат жазуунун көлөмү чейректер боюнча төмөнкүдөй болот:

Таблица 4.1.7.- Жат жазуунун көлөмү

классы	1- чейрек	2- чейрек	3- чейрек	4-чейрек
II	20-25 сөз	25-30 сөз	30-35 сөз	35-40 сөз
III	40-45 сөз	45-50 сөз	50-55 сөз	55-60 сөз
IV	60-65 сөз	65-70 сөз	70-75 сөз	75-80 сөз

Төмөндө 4-класста өткөрүлүүчү текшерүү иштеринин тексттерин сунуштайбыз.

Төмөндөгү тексттен энчилүү жана жалпы зат атоочторду тапкыла.

Март

I

Март айы – жаз айларынын эң алгачкысы. Күн бир кыйла узарып, анын ысыгы Тянь-Шань өрөөндөрүндөгү карды дээрлик эритет. Көп жаныбарлар чээнден чыгат. Табияттын адамга жагымдуу мезгили башталат.

Март айында Түштүк Кыргызстандын жазгы жумушу аяктап калат. Түндүк Кыргызстандын Чүй, Талас өрөөнүндө кош айдоо башталат. Өсүмдүктөр бүчүрүн чыгарып, түздүктөрдү көк шибер кооздойт.

II

Март айында Тянь-Шандын бийик тоолуу Нарын, Ат-Башы өрөөндөрүндө кыштын таасири кетпейт. Аскалуу беттерден көчкү жүрүп, жалгыз аяк жолдорду бууп калат. Мындай көчкүлөр Тескей, Суусамыр, Кабак, Нарын тоолорунда апрель айларына чейин созулат.

Бул айда кайсы бир жерлерде ак көпөлөктөр, калдыркан, ийнеликтер да чыгып калат.

Көрүү жат жазуусу

Барыш жөндөмөсүндөгү зат атооч сөздөрдү жазгыла.

Санат ырлар

Жолдош болбо коркокко,
Жүк артпагын торпокко,
Иш кылдырба чоркокко.
Күлүк минсең күүлөнүп,

Эки жагың каранба.
Көйрөң атка коносун,
Көрүп калган адамга.

Токтогул

Текшерүү жат жазуусу

Табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атооч сөздөрдү жазгыла.

Таш-Рабат

Таш-Рабат – Ат-Башы өрөөнүндө жайгашкан байыркы кербен сарай. Ал Улуу Жибек жолунун боюнда курулуп, өз убагында эл аралык мааниге ээ болгон. Анын салынышы да өз мезгилиндеги курулуштардан абдан айырмаланып турат. Жалаң табигый таштан кынапталган бул кербен сарай дайыма өзгөчө кызыгууну пайда кылып келген. Сарайдын ичи 31 бөлмөдөн туруп, анда эс алуучу, тамактануучу, унааларды байлай турган жайлар жана кеңеш куруучу чоң бөлмөсү бар. Өз убагында сарай согуштук максатта да пайдаланылгандыгын андагы эки зындан айгинелеп турат.

Рабат – кыргыз тилине которгондо: ажайып, кооз жай деген мааниде. Демек, таштан салынган кооз жай дегенди түшүндүрөт.

Түшүндүрүү жат жазуусу

Илик, жатыш жөндөмөсүндөгү зат атооч сөздөрдү жазгыла.

Санат ырлары

Аяздын көркү музда бар,	Туйгундун көркү түлөктө,
Алгырдын көркү кушта бар,	Баатырдын көркү жүрөктө,
Тамактын көркү тузда бар,	Балбандын көркү билекте,
Саамайдын көркү кызда бар.	Өрдөктүн көркү чүрөктө.

Токтогул

Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочторду тапкыла.

Жибек курту

Апаларыбыз кийип жүргөн түркүн шайы көйнөктөр курттан алынат деп кимдин оюна келсин. Ал тургай, космонавттарды жерге кондурган парашюттар да жибектен жасалат. Тээ илгери эл аны канаттуу куштардын тыбыт-жүнүнөн алынат деп болжолдошкон. Ал эми кытайлыктарга бул төрт миң жыл мурда эле белгилүү болгон.

Жибек – атайын өстүрүлгөн жибек куртунан алынат. Курттун бир өзгөчөлүгү – ал башка курт-кумурскалардай көрүнгөн чөп-чар, өсүмдүктөрдү жей бербейт. Ал бир гана тыт дарагынын жалбырагы менен азыктанат.

Эне тилин текстке байланыштуу окутууда баяндама жаздыруу сыяктуу жазуу иши өзгөчө орунду ээлейт. Кыргыз тили сабагында өздөштүрүлүүчү фонетика, сөз жасоо, лексика жана фразеология, морфология, синтаксис, орфография жана пунктуацияны сөз өстүрүү менен тыгыз байланышта окутуу текстке байланыштуу окутуунун негизги максаттарынын бири болуп саналат.

Кыргыз тилин окутуунун методикасында байланыштуу кепке көңүл буруу алгачкы китептерден, иликтөөлөрдөн, методикалык эмгектерден эле башталган. Алгачкы алиппенин автору И.Арабаев окуучулардыын кебин өстүрүүгө өзгөчө көңүл буруп, буга карата атайын тапшырмаларды киргизген. Тунгуч окумуштуулардын бири К.Тыныстанов окуучулардын сөзүн өстүрүү үчүн кыргыз тили сабагында текст менен иштөөгө зор маани берип, өзүнүн бардык окуу китептеринде көптөгөн этнопедагогикалык мазмундагы көркөм тексттерди, элдик макал-лакаптарды кеңири киргизген. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча биринчи окуу куралын жазган С.Нааматов кыргыз тилин окутуунун негизги максаты катары окуучулардын сөзүн өстүрүүнү аныктаган. Бул аталган тунгуч окумуштуулар кыргыз тилинин грамматикасын сөз өстүрүүнүн, байланыштуу кепти өстүрүүнүн негизги каражаты катары пайдаланышкан. Алгачкы методисттердин бул көз караштары, изилдөөлөрү андан ары улантылбай, кыргыз тилин мектепте окутуунун негизги мазмунун тилдин грамматикасы түзүп калган. Куррикулумдун талаптарына ылайык, кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда грамматикалык материалдарды өздөштүрүү менен гана чектелбей, тилдин практикалык аспектилерине негизги көңүл бурулууга тийиш.

Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында белгиленгендей: “Тилдин теориялык курсун окутуу аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү, ошондой эле аларды сабаттуу,

маданияттуу кеп адебине ээ кылууда тилдин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, фразеологиялык, пунктуациялык бардык каражаттарын пайдалануу менен адабий тилде ээн- эркин баяндама, дилбаян, эссе, тезис, макала, жана башкаларды жаза алууга машыктыруу зарыл”. [Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. –Б.:2007.- 30 б.]

Орус тилин окутуу методикасын изилдеген окумуштуулар А.В.Текучев, Т.А.Ладыженская, В.Ч. Капинос, Е.Ч.Никитина, Ф.И.Буслаев, Н.Н.Сергеева, М.С.Соловейчик, ж.б. сөз өстүрүү, жазуу иштерин, анын ичинде баяндама жазуунун жол- жоболорун иштеп чыгышып, иш- аракеттин бул түрлөрүн грамматиканы окутуунун ажырагыс бир бөлүгү катары карашкан.

Баяндама жаздыруу иши жалпы билим берүүчү орто мектептин башталгыч класстарында кеңири жүргүзүлөт. Окуучулардын өз оюн жазуу жүзүндө ырааттуу баяндап бере алышына жетишүү баяндама жаздыруудагы негизги маселелерден болуп саналат. Баяндама жаздыруу аркылуу окуучулардын окуу материалын терең түшүнүүгө көнүктүрүп, алардын шык- жөндөмүн өнүктүрөбүз.

Жазуу жумушунун бул түрү тексттин негизинде, сүрөттөр аркылуу, ошондой эле угуу тексттери аркылуу, мугалим тарабынан берилген таяныч сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жардамы менен жүргүзүлөт. Баяндаманын мындай түрлөрүн аткарууда окуучулар ар бир сөздү орду менен пайдаланууга, сүйлөмдөрдү синтаксистик жактан туура түзүүгө машыгышат. Системалуу жүргүзүлгөн баяндама окуучулардын орфографиялык жана пунктуациялык жактан сабаттуулугун арттырат анык. Албетте, окуучуларга мындай баяндама жаздыруу үчүн алдын- ала оозеки көнүгүүлөрдү, суроо- жооптор аркылуу машыгууларды өткөрүү керек. Баяндаманы жазууга киришүүгө чейинки даярдык иштер төмөнкү планда жүргүзүлгөнү максатка ылайык:

- Тексттин мазмунуна карата мугалимдин багыт берүүчү кириш аңгемеси, тексттин окулушу, мазмундун түшүндүрүлүшү,
- Сөздүк- орфографиялык даярдыктар: тексттеги мааниси түшүнүксүз сөздөрдүн маанисин чечмелеп түшүндүрүү, жазылышы татаал болгон сөздөрдүн жазылышын доскага жазып көрсөтүү.
- Баяндаманын планы (текст экинчи жолу окулгандан кийин анын мазмунун тийиштүү иреттүүлүктө камтылгандай кылып баяндаманын планы түзүлүп, доскага жазылат).
- Тексттин мазмунун план боюнча 2-3- балага оозеки айттыруу, кемчиликтерин оңдоо.
- Баяндаманы жаздыруу.

Жазуу жумуштарынын ичинен баяндама жаздыруу иши окуучулардын кабыл алуусун, текстти түшүнүүсүн, ой жүгүртүүсүн, стилин калыптандырууда өтө зор мааниге ээ.

Окумуштуу- методист А.Садабаев өзүнүн “Изложение өткөрүүнүн методикасы” аттуу эмгегинде баяндаманын төмөнкүдөй түрлөрүн аныктаган:

- көнүктүрүүчү изложение;
- сүрөт боюнча изложение;
- баяндама изложение;
- кыска изложение;
- кеңири изложение.

Аталган эмгекте автор изложениенин ар кандай түрлөрү, этаптары, формалары кандай болорун, изложение жаздыруунун методикалык ыкмаларын изилдөөгө алган.

Жогоруда белгиленген баяндаманын бардык түрлөрү башталгыч класста кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда кеңири колдонула алат. Мисалы, 4- класста төмөнкүдөй тексттердин негизинде баяндама жаздыруу пландаштырылган:

Нан жомогу

Бир убактарда кичинекей шаарчада Герда аттуу кыз жашаган экен. Ата-энеси жөнөкөй жана эмгекчил адамдар болушат. Алар жалгыз кызы жөнүндө дайыма камкордук көрүшөт. Бирок Герда өзүмчүл, эрке болуп чоңоёт.

Бир күнү апасы ага талаада иштеген атасына нан жеткирүүсүн өтүнөт. Герда жаңы туфлисин кийип чыгат. Талааны айланып, кыска жол менен жөнөйт. Бирок жолунан саздуу көлчүк кездешет. Кыз жаңы туфлисин аяп, нанды таманына коюп өтүүгө камданат. Ошол замат көлчүктүн ортосу ачылып, Герда саздын түбүнө чөгөт. Кыз саздын ханышасы Бака айымдын алдына келет. Жөргөмүш, жылан, курттар айымдын айтуусу менен Герданы байлап коюшат.

Кечке чейин асылып турган кыз жашын төгүп ыйлайт. Ошондо Бака айым Герданы нанды кордогону үчүн чымчыкка айландырат. Ал бир нанга канча ун кетсе, ошончо буудай данын жыйнаганда гана адамга айлана тургандыгын эскертип коё берет. Герда – чымчык бир нече күн талаадан буудай башын терип, үйүнө чогултат. Апасы мээнеткеч чымчык терген буудайдан нан жасайт. Кичинекей куш кайрадан кызга айланат. Ошондон кийин Герда ыймандуу кыз болуп, нанды сыйлап калган дешет.

Скандинавия жомогу

План:

1. Герда жана анын ата-энеси.
2. Жаңы туфлисин аяган кыз.
3. Герда Бака айымдын колунда.
4. Кыздын жазаланышы.
5. Мээнеткеч чымчык.

Суроолор:

1. Герда эмне үчүн эрке, өзүмчүл болуп чоңойду?
2. Кыз эмнеге нанды таманына койду?
3. Бака айым кызды туура жазаладыбы?
4. Чымчыктын мурдагы Гердадан айырмасы эмнеде?

5. Сенин досторуңда өзүмчүлдүк сапат жокпу?

6. Мээнеткеч жана жалкоолор кандайча айырмаланат?

Таяныч сөздөр: Шаарчада, Герда, ата-энеси, эмгекчил, өзүмчүл, эрке, талаага, нан, жаңы, туфлисин, таманына, сазга, Бака айым, асылып, ыйлайт, жаза, чымчык, буудайдын, терип, апасы, мээнеткеч, ыймандуу, сыйлап калган

Ат чабыш

Балалыктын сүйүнүчүн өмүр бою унутпайсың. Менин артыкча сүйүнүчүм – адеп кунан чапканым.

Жайлоого чыкканда кунанды таятабыз бапестеп таптады. Айт күнү суунун аркы-берки өйүзүндөгү айылдар оюн-тамаша курушту. Он чакты кунан, тай чабылмак болду. Күлүктөрдүн көкүлүн шүйүп, куйругун түйдүк. Башыбызга жоолук байлашты. Алеп-желеп болуп, жүрөк түрсүлдөп, сүрдөгөндү айтпа. Ат айдоочу күлүктөрдү белге чейин сүрүп барып, анан коё берди. Шатырап учкан көгүчкөндөрдөй артка кайрылып, чаап жөнөдүк. Жел менен жарышып, зымырап баратабыз.

Ат чабышта таятамдын тилин албай, кунанды жиниктирип алдым. Адегенде эле аттын оозун коё бергенмин. Ошентип, мен байгеге илинбей калдым. Бирок менин өмүрүмдө бул ат чабыш шаңдуу майрам болду.

К. Жусупов

План:

1. Балалыктын артыкча сүйүнүчү.
2. Ат чабышка даярдануу.
3. Күлүктөрдүн жарышы.
4. Жаш чабандестин жаңылганы.

Суроолор

- 1) Ат чабыш эмне үчүн баланын эсинде калды?
- 2) Ат чабышка айыл ичи кандай даярдык көрүштү?
- 3) Жаш балдар эмнеге сүрдөштү?
- 4) Күлүктөрдүн жарышы кандай башталды?
- 5) Жаш чабандес эмнеге байге алган жок?

Таяныч сөздөр: Балалыктын, сүйүнүчүм, кунан чапканым, унутпайсың, жайлоого, таятабыз, таптады, айт күнү, айыл, оюн-тамаша, түйдүк, жоолук, жүрөк, ат айдоочу, сүрүп барып, шарт кайрылып, зымырап, таятамдын айтканы, жиниктирип, илинбей калдым, майрам.

Кыргыз тилин окутууда төмөнкүдөй жазуу иштери жүргүзүлөт:

- текстти көчүрүп жазуу (абзацты, бөлүмдү);
- жат жазуу;
- суроолорго тексттен жооп таап жазуу;
- сүрөт боюнча түзүлгөн суроолорго жооп жазуу;
- баяндама жазуу;
- таяныч сөздөр менен сүйлөмдөрдү, тексттерди түзүп жазуу;
- текстти трансформациялап жазуу (жак, сан, чак, ж.б. өзгөртүү);
- сүрөт боюнча ой жүгүртүп аңгеме жазуу;
- көргөн фильми, спектакли, же өзү күбө болгон кандайдыр бир кырдаал боюнча баяндоо, сүрөттөө, талдоо иретинде мүнөздөө жазуу;
- тексттин тематикасы боюнча талдоо жазуу;
- текстти улантып жазуу;
- эссе жазуу;
- дилбаян жазуу;
- кат жазуу;
- иш кагаздарын жазуу.

Бул жазуу иштерин жаздыруунун негизги максаты- окуучулардын кебин жана байланыштуу кебин өстүрүү болуп саналат. Байланыштуу кепти өстүрүүнү төмөнкү иш- аракеттер менен бирдикте алып барганда гана көздөгөн максат ишке ашарын тажрыйба өзү көрсөттү:

- окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүдө тил, кеп, текстти биримдикте окутуу;
- тилдин бөлүмдөрүн бири- бири менен карым- катышта үйрөтүү;
- байланыштуу кептин мазмундук бөлүктөрүн байланышта кароо;

- предмет аралык байланыш.

1. Тил, кеп жана тексттин байланышы:

- тилдин бөлүмдөрү: фонетика, морфология, синтаксис;
- байланыштуу кеп: оозеки кеп, жазуу кеби;
- текст: окуу китебинде берилген текстке мүнөздөмө берүү, далилдүү айтуу, текстке талдоо жүргүзүү, текст түзүү.

2. Тилдин бөлүмдөрүнүн ич ара бири- бири менен байланышы:

- сөздүн морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалышын үйрөнүү;
- сөздүн лексикалык, грамматикалык маанилерин чечмелөө;
- кыргыз орфографиясынын эрежелерин өздөштүрүү;
- текст түзүү (эссе, баяндама, дилбаян, ж.б.)

3. Байланыштуу кептин бөлүктөрүнүн өз ара байланышы:

- түрү, тиби, стили: оозеки, жазуу, диалог, монолог, баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү; оозеки, сүйлөшүү, окуу- илимий, көркөм, публицистикалык иш кагаздарынын стили, айтып берүү, билдирүү жазуу, текст түзүү.

4. Предмет аралык байланыш:

- адабий окуу, математика, мекен таануу, адеп окуу китептеринен тексттерди пайдалануу;
- кайсы окуу китебинен алынган текстте кайсы сөз түркүмү көбүрөөк кездешкенин талдоо.

Тил, кепти окутуу менен жазуу иштерин жүргүзүү аркылуу окуучулардын орфографиялык сабаттуулугун арттырып, коммуникативдик жана кептик компетенцияларын калыптандырууга зор өбөлгө түзүлөт.

Өз алдынча текст түзүүгө карата ар кыл иштердин түрлөрү ар бир окуучуда өзгөчө терең түшүнүүнү пайда кылып, алардын бир кыйла байкагычтыгын өнүктүрөт. Туура, сабаттуу, логикалуу жаза билүү маданиятына үйрөтүү менен жаза билүүдө өзүнүн жекече стилин, манерасын, көз карашын табууга жардам берет. Өзүнүн жекече ойлорун жана

тажрыйбаларын урматтай билүүгө үйрөтөт. Эне тилин текстке байланыштуу окутууда жазуу иштерин жүргүзүү:

- окуучулардын жазган текстин кайра карап чыгып, редакциялоо, көчүрүп жазуу көндүмдөрүн өнүктүрөт;
- өз ойлорун жазуу жүзүндө баяндоону практикалоого мүмкүндүк түзөт;
- кайра окуп чыгууда жана мундан ары пайдаланууга мүмкүн болгон материалдарды топтоого мүмкүндүк берет;
- окуучуларга жазуу иштеринин натыйжаларына көз салып турууга шарт түзөт;
- оозеки кебинде пайдаланылбай калган сөздөрдү сүйлөмдөрдү колдонууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Бул иш- аракеттер кептик жана социалдык- коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багытталат. Жогоруда белгиленгендей, жат жазуу, баяндама, дилбаян, дилбаяндын элементтери камтылган баяндама, эссе, аргументтештирилген эссе, ж.б. окуучулардын кептик- коммуникативдик компетенцияларын калыптандыруу үчүн кызмат кылат. Жазуу ишин жүргүзүү (мисалы, дилбаянды) процесси өз ичине:

- теманы тандап алуу;
- дилбаяндын максатын аныктоо;
- жазуу иши жооп бере турган суроолорду тактоо;
- план түзүү;
- маалымат топтоо;
- текстти болжолдуу жазуу;
- окуп чыгуу;
- оңдоолорду, түзөтүүлөрдү киргизүү;
- экинчи ирет кайра окуп чыгуу;
- каталарды (грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык, стилдик) текшерип, оңдоо;
- жазып бүтүрүү сыяктуу иш- аракеттерди ичине камтыйт.

Дилбаян, баяндама, өздөштүрүлүп жаткан текст боюнча эссе, же кыскача аңгеме жазуу учурунда окуучулар бул иш- аракеттердин ырааттуулугун сактоо менен жакшы натыйжаларга жетишишет.

Жазуу иштерин текшерүүдө мугалим жазуу жүзүндөгү кайтарым байланышты колдонсо болот. Жазуу түрүндөгү кайтарым байланыш- окуучуга мугалим тарабынан жазуу түрүндө анын жазган ишине комментарийлерди берүүсү. Мындай ыкма жазуу иштерин: жат жазуу, эссе, дил баян, ж.б. текшерүүдө пайдаланылса, жакшы натыйжа берет.

“Стандарттуу” текшерүүдө мугалим окуучунун жазуу ишиндеги каталарды кызыл түстөгү калем менен оңдоп, баасын коёт.

Текшерүүнүн бул түрү окуучуларга окуу жетишкендиктерин жакшыртууга эч кандай жардам бербейт, ал эми кээ бир учурларда аларда окууга кайдыгер мамиленин калыптанышына алып келет. Алдыңкы окуучу теманы, предметти окуп- үйрөнүүгө кызыгын жоготуп, жетишип окуй албаган окуучуга айланышы мүмкүн. Анткени, мындай жагдайда окуучу каталарды табуу жана оңдоо процессиндеги пассивдүү байкоочунун ролун гана аткарып калат.

Ал эми жазуу ишин текшерүүдө мугалим тарабынан жазуу жүзүндөгү сунуш берилсе, окуучу ал сунуштун үстүндө ой жүгүртөт, талдайт, ал каталарды кийинки жазуу ишинде кайталабоого аракеттенет.

Жазуу жүзүндөгү сунушта окуучуга ката кеткен жерди так көрсөтүп, катанын түрүн оңдоого жардам бере турган тийиштүү эреже көрсөтүлүшү керек. Окуучулар өз иштерин жакшыртуу үчүн мугалимдин сунуштарынын негизинде (дагы бир жолу теманы, теориялык материалды, эрежени кайталап) каталардын үстүндө иштешет. Окуучуларга жазуу жүзүндөгү сунуш берүү алардын тигил, же бул тема боюнча билимдерин өркүндөтүү жана бышыктоо үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүп, окуу процессиндеги “мугалим- окуучу” өз ара кызматташтыгы үчүн жагымдуу чөйрөнү камсыз кылат.

4.2. Эне тилин окутууда окуучулардын окуу жетишкендиктерин жана жазуу иштерин баалоо.

Азыркы заманбап коомдо окуучунун окуу жетишкендиктерин баалоо системасы ийгиликтерди жана жетишкендиктерди өлчөөнүн гана эмес, ошондой эле билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун да натыйжалуу куралы экендиги маалым. Баалоо системасы билим берүү процессинин максаттарына жана милдеттерине дал келген учурда гана билим берүүнүн сапатын жогорулатуунун натыйжалуу механизминде айланат. Баалоо окуучунун жашоосунда жана өзүнүн максаттарын ишке ашырууда зарыл болгон компетентүүлүктөрдү аныктоого багытталышы керек, бул окуучулардын жеке жетишкендиктеринин деңгээлине байкоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет да, билим берүүнүн сапатын жогорулатууга көмөктөшөт.

Бул жөнүндө окумуштуулар Ш.Амонашвили, Ю.В.Романов, Р.Ганзалис, А.Буркитова, О.Дудкина, С.Калдыбаев, А.Зимняя, А.Хуторской, Е.Перовский, М.Пинская, И.Фишман ж.б. өз эмгектеринде изилдешкен. “Башталгыч мектепте жүргүзүлүүчү калыптандыруучу баалоо” аттуу эмгегинде А.Буркитова жана О.Дудкина мындай деп белгилешет: “Педагогикалык иш- аракеттердин негизги принциби- окуучулардын өнүгүүсүнө көмөктөшүү болуп саналат. Окутуу жана баланын өнүгүүсү дайыма өзгөрүү процессине дуушар болуп турат. Башталгыч мектептеги окуучунун окуудагы өз алдынчалуулукка, демилгелүүлүккө жана жоопкерчиликтиүүлүккө жетүүсү үчүн баланын көзөмөл- баалоо боюнча өз алдынчалуулугу, башкача айтканда, өзүнүн жана классташтарынын ишмердигин өз алдынча көзөмөлдөө жана баалоо билгичтиги, окуу учурундагы пайда болуучу кыйынчылыктардын себептерин аныктап, аларды жоюусу өзгөчө мааниге ээ. Бул билгичтиктерди күнүмдүк практикада баалоону ырааттуу түрдө колдонуу аркылуу гана калыптандырууга болот”. [Буркитова А., Дудкина О. “Башталгыч класстарда калыптандыруучу баалоо” Б-2010, 7 б.]

Окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо үчүн башталгыч класстын мугалими төмөнкүлөрдү аткарууга тийиш:

- позитивдүү кайтарым байланышты түзүү (окуучунун аткарган ишине жазуу жүзүндө жана оозеки баяндама (комментарий) берүү), окуучуга анын мурдагы жана азыркы жыйынтыктарын салыштырууга жардам берет, окуучунун таанып- билүү процессинин өнүгүшүнө, умтулууларына, окутуунун жыйынтыктары катары анын компетентүүлүгүнө оозеки баа берет;
- окуучулардын жетишкендиктериндеги, инсан катары өнүгүшүндөгү прогреске байкоо жүргүзүлөт жана ар бир окуу жылдын аягында өз баасын берет;
- баалоонун түрдүү ыкмаларын жана формаларын, анын ичинде, өзүн-өзү баалоону, өз ара баалоону, сапаттык баалоо каражаттарын (окуучунун портфолиосу, өз байкоосу, өнүгүү картасын ж.б.) колдонот;
- маселени биргелешип чечүү үчүн окуучунун прогресси жана жетишпегендиктери тууралуу ата- энелерге маалымат берет;
- экинчи класстан баштап жыл сайын ар бир окуучуга баалары коюлган жетишкендиктердин табелин жана аны коштогон жазуу формасын даярдайт.

Текстке байланыштуу окутууну баалоонун биринчи тепкичинде көбүрөөккөңүлдү баланын текстти түшүнүп окуп жаткандыгына бөлүү керек. Окуучу окуп жаткан текстти толугу менен, сөздөрдү жана сөз айкаштарында түшүнүп окугандары жакшы. Бул бөлүмдө бала окуп гана тимболбостон, мугалимдин окулган текст боюнча: “Ким жөнүндө окудуң?”, “Тигил же бул каарман эмне кылды?” деген сыяктуу суроолоруна да жоопбере билүүсү керек. 2-класстын экинчи жарым жылдыгынан баштап, текстке ат кое баштаса, 3-класстын экинчи жарым жылдыгынан баштап текстке план түзө башташы керек. Баланын жашына карата тапшырманы алмаштырып, баалап туруу керек.

Текшерүү жумуштары үчүн текстти тандап алуу- бул мугалимдин эн

маанилүү жумушу. Бул жерде жаш балдарга арналган көрөм адабияттан үзүндүлөрдү алуу керек. Тандап алынган текст балдар үчүн түшүнүктүү жана кызык болушу керек.

Текст тандалып алынгандан кийин, аларга тапшырмалар даярдалат. Башталгыч класстарда окуу үчүн эне тилин текстке байланыштуу окутууда эки негизги тапшырма белгиленет:

- текстти түшүнүп окуу;
- тексттин негизинде грамматикалык материалдарды өздөштүрүү.

Берилген тапшырмалар төмөнкүдөй окуу аспектилерин өз ичине камтыйт:

1) Текстти жалпы түшүнүү;

- окуучу тексттин негизги окуясын түшүнөт;
- тексттеги керектүү маалыматты таба алат;
- тексттен кайсы маалыматты алса болорун, кайсы маалыматты алса болбосун жакшы түшүнөт.

2) Текстти аныктоо;

- окуучу сүрөттөлгөн окуялардын себептерин аныктай алат;
- тексттеги каармандардын сөздөрүн жана иштеринин түшүндүрүп бере алат;
- башкы каармандардын негизги мүнөздөрүн аныктай алат;
- тексттеги маалыматтын негизинде жыйынтык чыгара алат;
- алган маалыматтарды тартипке сала алат;

3) Текст менен өзүн байланыштыруу:

- окуучу текстке ат кое алат;
- текстти уланта алат;
- тексттен керектүү маалыматты алып чыга алат;
- текст боюнча өз оюн айта алат;
- өз дүйнө таануусу менен тексттин мазмунун байланыштыра алат.

4) Тексттин формасын түшүнүү.

- окуучу тексттин түрүн аныктай алат;
- тексттин жөнөкөй планын түзө алат;
- берилген маалыматтын белгилүү формасын аныктай алат.

5) Текст боюнча лексико- грамматикалык тапшырмаларды аткаруу.

- тексттеги сүйлөмдөрдүн түрлөрүн аныктай алат.
- тексттен тиешелүү сөз түркүмдөрүн таба алат;
- тексттеги сүйлөмдөргө грамматикалык талдоолорду жүргүзө алат.
- текст боюнча баяндама жаза алат;
- текст боюнча грамматикалык көнүгүүлөрдү аткара алат.

Билим берүүнүн өнүгүүсүнүн азыркы мезгилдеги негизги максаты- окуучуну жетилтүү. Андыктан баа берүү таасирдин, өзгөрүүнүн, окуп- үйрөнүүнүн жана өнүгүүнүн чен өлчөмү болуп саналат. Бардык мугалимдер баалоодо бирдиктүү критерийлерди колдонсо гана, жакшы натыйжаларга жетишүү мүмкүн.

Окуучулардын окуудагы жетишкендиктерин натыйжалуу баалоо үчүн мугалим баалоонун ар кыл (диагноздоочу, калыптандыруучу жана жыйынтыктоочу) түрлөрүн айкалыштыра билиши керек.

Кыргыз тили предметин өздөштүрүүгө карата баалоонун максаттары:

- кыргыз тили боюнча алдын ала пландаштырылган окутуунун натыйжасынын деңгээлин жана сапатын аныктоо үчүн;
- окуучулар кыргыз тили курсу боюнча өздөштүргөн билимин алдын ала билиш үчүн;
- окуучулардын кайтарым байланышын аныктоо үчүн;
- окутуу методикасынын жыйынтыгын, окутуунун натыйжалуулугун баалаш үчүн;
- чейректик, жылдык баа коюш үчүн;
- бааны окуучунун окууга карата болгон кызыгуусунун формасы катары пайдалануу.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу өздөштүрүүдө окуучу:

- өз ой жүгүртүүсүн туура пландаштыруу менен өз алдынча текст түзө алууга;
- тилдик көрүнүш, фактыларды оозеки, жазуу кебинде сабаттуу колдонууга;
- текстти, андагы фактыларды өздөштүрүүгө;
- текстти кайра айтып бере алууга;
- тилдик фактыларды байкоо, салыштыруу, жалпылоо, окшоштуруу аркылуу жөнөкөй корутунду чыгара билүүгө;
- ар кыл турмуштук кырдаалдарга, шарттарга ылайык сүйлөшүү, баарлашуу ыкмаларына ээ болууга;
- кеп маданиятынын, ыкмаларын, методдорун турмушунда пайдаланууга, жетишүүгө тийиш.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда мугалим баалоонун натыйжалуулугун камсыздоо үчүн баалоонун максатын жана анын ар бир түрүнүн максаттарын, мазмуну менен жүргүзүү жол-жобосун билиши зарыл.

Баалоонун төмөнкүдөй үч түрү бар: диагноздоочу, калыптандыруучу жана жыйынтыктоочу баалоо.

Калыптандыруучу баалоонун максаты – окутуп- үйрөнүү процессинде мугалим менен окуучунун ишмердигин оңдөп түзөө. Оңдөп- түзөө мугалим өзү же окуучулар менен биргеликте окуп үйрөнүүнүн натыйжаларын жакшыртуу үчүн милдеттерди аныктоо менен байланышкан.

Мисалы: 4-класс. Тема: Этиштин чактары.

Таблица 4.2.1.- Сабактын жүрүшү

Сабактын структурасы	Мугалимдин жана окуучунун иш-аракети
Сабактын темасын, максатын жана милдеттерин айтуу	
Окуучулардын таяныч билимдери менен	Окуучулар тексттен этиштерди табышат жана этиштин касиеттерин санап беришет.

билгичтиктерин актуалдаштыруу	
Эрежени аныктоо	<p>Мугалим окуучуларды берилген сүйлөмдөр бири-биринен эмнеси менен айырмалана турганын айтып берүүсүн суранат: Эмилбек келе жатат. Эмилбек келди. Эмилбек эртең келет.</p> <p>Окуучулардын жоопторун угуп, андан кийин мугалим аларды толуктайт.</p>
<p>Жаңыдан алынган билимдерди бышыктоо (Тексттин негизинде көнүгүүлөрдү аткаруу)</p>	<p>Класс кичи топторго бөлүнөт (4-5 адамдан). Топторго тексттер таратылат.</p> <p>ЭМИЛБЕК</p> <p>Апасын “мама” деп, Атасын “папа” дейт. Өзү кыргыз болсо да, Кызык сүйлөйт Эмилбек. Чычкан көрсө “мышка” дейт, Мышык көрсө “кошка” дейт. Кыргызчасын табалбай, Чекит койсо “точка” дейт. Жай күндөрү айылга, Эс алганы барыптыр. Желедеги кулунду, Көзү чалып калыптыр. “Маленький лошадь” деп, Бир кыйкырып алыптыр, Жанындагы балдарга, Күлкү болуп калыптыр. Эне тилин үйрөнүп, Эне тилде сүйлөйлү. Эмилбектей биз дагы,</p>

	<p>Уят болуп жүрбөйлү.</p> <p>“Байчечекей” журналынан Мугалим бардык топторго бирдей тапшырма берет:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Тексттеги этиштердин алдын сызып койгула. 2. Этиштин чагын аныктагыла, жообуңарды түшүндүргүлө. 3. Ырдын мазмунун өз сөзүңөр менен айтып бергиле. Эмилбек эне тилин жакшы билет бекен? Эне тилин жакшы билүү үчүн эмне кылуу керек? <p>Иштин жыйынтыгын топтор презентациялашат, мугалим иш-аракеттин натыйжасын жалпылайт жана теманы бышыктоо үчүн дагы эмнелерге көңүл буруу керек экенин баса белгилейт.</p>
Калыптандыруучу баалоо	<p>Мугалим окуучулардан 3 мүнөттүк эссе жазуусун суранат. Бул тапшырманы аткаруу үчүн мугалим окуучуларга төмөнкү суроолорду берет:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Этиштин чактары жөнүндө сен эмнелерди билдиң? • Кайсы суроолор сен үчүн дагы эле түшүнүксүз бойдон калды? <p>Мугалим окуучуларга эссе жазууга убакыт берет. (2-3 мүнөт). Окуучулар тапшырманы бүтүрүшкөндөн кийин кээ бир окуучуларды эсселерин окуп берүүсүн өтүнөт.</p>
Иштин жыйынтыктарын	Окуучулар пайда болгон суроолор боюнча түшүндүрмөлөрдү алышат. Мугалим эсселерди

талкуулоо теориялык интерпретациялоо	жана жактан	чогултуп алат жана сабактан кийин аларды талдап, кийинки сабакты пландаштырат.
--	----------------	--

Кыргыз тили сабагында кайтарым байланыш мугалимге окуп-үйрөнүү процесси кандай жүрүп жаткандыгы тууралуу түшүнүк берет, окуучулардын жетишкендиктери жана көйгөйлөрү жөнүндө маалымдайт. Кайтарым байланыштын эки түрү бар: оозеки кайтарым байланыш жана жазуу түрүндөгү кайтарым байланыш.

Кайтарым байланыштын кайсы түрү колдонулбасын, мугалим төмөнкүлөргө басым жасашы керек:

- окуучулар ийгиликтүү аткарган нерселерди белгилеши керек;
- окуучулар өз ишин андан ары жакшыртууга түрткү бере турган так сунуштарды бериши керек.

Кайтарым байланыш:

- окуучу үчүн- окуудагы өз жетишкендиктерин жана кемчиликтерин билүүгө жардам берүүчү маалыматты алуу жана андан ары алдыга жылуу үчүн конкреттүү сунуштар.
- мугалим үчүн- окутуудагы кемчиликтерди билүүгө жардам берүүчү маалыматты алуу жана өз ишмердигине өзгөртүүлөрдү киргизүү (жаңы методдорду, окутуу техникаларын тандоо, сабактын убактысын бөлүштүрүүгө өзгөртүүлөрдү киргизүү ж.б.)

Мисалы, 4-класста кыргыз тили сабагында окуучулар мугалим берген көнүгүүнү аткарып жатышат. Берилген көнүгүү аткарылгандан кийин, мугалим эми схема боюнча сүйлөм түзгүлө деп сунуштайт. Классты аралап жүрүп, мугалим окуучулардын биринин тапшырманы туура эмес аткарып жатканын байкайт. Окуучунун көйгөйүн түшүнүп, мугалим окуучуну доскага чакырып, сүйлөмдү аны менен бирге түзөт.

Таблица 4.2.2.- Стандарттуу жана калыптандыруучу баалоо

Стандарттуу кырдаал	Калыптандыруучу баалоо сунуштаган жол
<p>Тапшырма аткарылгандан кийин мугалим окуучуга суроо берет:</p> <p>-“Асан, кайсы жерде ката кетиргенинди эми түшүндүңбү?”</p> <p>Окуучу:</p> <p>-Ооба,-деп жооп берет да, ордуна барып отурат.</p>	<p>Тапшырма аткарылгандан кийин мугалим окуучуга суроо берет:</p> <p>-“Сен тапшырманы аткарууда кайсы жерде ката кетиптирсиң?”</p> <p>Окуучу туура эмес аткарылган жерди көрсөтөт.</p> <p>Мугалим:</p> <p>-“Сен эмне үчүн бул жерди туура эмес аткардың? Кел талдап көрөлү”.</p> <p>Окуучу тапшырманы мурда кантип аткарганын жана эми туура жооп алыш үчүн кантип аткарыш керек экендигин түшүндүрөт.</p>

Кайтарым байланыштын куралдарына төмөнкүлөр кирет:

- Жазуу түрүндөгү комментарийлер
- Байкоо жүргүзүүлөр
- Суроолор
- Кайтарым байланыш күндөлүктөрү
- Өзүн-өзү көзөмөлдөө дептерлери жана башкалар

“Кайтарым байланыш күндөлүктөрүн” колдонуу аркылуу кайтарым байланыш жүргүзүү.

Сабактын аягында мугалим окуучуларга төмөнкү эки суроого жооп жазууну сунуштайт:

- Мен сабакта баарын жакшы түшүндүм жана аларды аткара алам.
- Мен _____ түшүнгөн жокмун. Мен үчүн _____ болуп жатат.

Окуучулар суроолорго жооп бергенден кийин, мугалим “кайтарым байланыш күндөлүктөрүн” карап чыгуу үчүн чогултуп алат. Окуучулар жазган жооптор менен мугалим сабактан кийин таанышып чыгат.

Алынганмаалыматты мугалим кийинки сабактарды пландаштырууда колдонот. Окуучуларга тема боюнча көйгөйлөрүн жеңүүгө жардам берүүгө көңүл бурат. Мугалим ар бир сабактын максаттарын окуучулардын айкын ишаракеттери аркылуу аныктаганда, ар бир окуучуга өз билимдеринин жана билгичтиктеринин калыптануу денгээлин баалай алат, жана өзүнүн өздөштүрүү процессине кандай ондоп-түзөөлөрдү киргизүү зарылчылыгы тууралуу чечим кабыл алууга мүмкүнчүлүк алат. Мындай ишмердик үчүн мугалим төмөндө сунушталган “Өзүн-өзү көзөмөлдөө дептеринин” формасын колдонсо болот. Эгерде окуучулар “Өзүн-өзү көзөмөлдөө дептерин” толтуруп жүрүшсө, практика көрсөткөндөй мындай жагдай окуучулардын окуудагы кыйынчылыктарынын себептерин аныктоого жана алардын билиминдеги кемчиликтерди толуктоого көмөктөшөт.

“Өзүн-өзү көзөмөлдөө дептеринин” формасы (болжолдуу)

Таблица 4.2.3.- Өзүн-өзү көзөмөлдөө дептеринин үлгүсү

Дата _____						
Сабактын № _____ Сабактын темасы: Синонимдер жана антонимдер (4-класс)						
Эмнени билишим керек	Билем	Баа			Менин кыйынчылыктарым	Сунуштарым
		Мен	Класста	Мугалим		
		нин	шымдын	дин		
		баа	баасы	дин		
		м		баасы		
Лексика	Синоним, м, антоним, эмне	4	4	3	Синоним, антонимдер дин маанилерин	74-75 беттеги эрежени кайталуу,

	экеин билем				түшүндүрүү үдө кыйынчылыктарга дуушар болом	, 4-көнүгүүнү аткаруу
Эмнени аткара алышым керек	Аткара алам	Баа			Менин кыйынчылыктарым	Сунуштар
		Менин баам	Классташтарымдын баасы	Мугалимдин баасы		
Синонимдерди, антонимдерди, омонимдерди, тапканды жана колдонгонду билишим керек	Синоним жана антонимдерди тапканды билем	4	4	3	Кээде синоним жана антонимдерди туура эмес колдоном. Аларды жазуу түрүндөгү кепте колдонууда кыйналам.	Синонимдерди, антонимдерди колдонуп, текст түзүү.

Кайтарым байланыштын күндөлүгү жана өзүн-өзү көзөмөлдөө дептери окуучуга өздөштүрүлүп жаткан теманы өз иш-аракеттеринин алкагында толук көрүүгө жана өз мүмкүнчүлүктөрүнө жараша окуу жана таанып-билүү ишмердигин уюштурууга мүмкүнчүлүк беришет. Мугалим болсо окуучуга пайда болгон көйгөйлөрдү чечүү боюнча багыттуу жардамбере алат.

Жазуу жүзүндөгү кайтарым байланыш-бул окуучуга мугалим тарабынан жазуу түрүндө комментарийлерди берүү. Жазуу жүзүндөгү кайтарым байланыш кыргыз тили сабагында окуучулардын үй иши, жат жазуу, эссе, дил баян, портфолио жана башкалар сыяктуу жазуу иштерин текшерүүдө колдонулат.

Комментарийлерди берүүдө кайтарым байланыштын үч түрүн колдонсо болот:

1. Эске салуу.
2. Баскычтар боюнча жардам берүү. Мындай жардам төмөнкү аракеттер аркылуу ишке ашат:
  - а) суроолор аркылуу;
  - б) сүрөттөө;
  - в) толук эмес сүйлөмдөр.
3. Үлгү берүү.

Мисалы:

1. Эске салуу.

Жогоруда көрсөтүлгөн мисалда мугалимдин сунушу эске салуу формасында берилген.

2. Баскычтар боюнча жардам берүү

- 1) суроолор аркылуу: Кайсы учурда татаал сүйлөмдө үтүр коюлат?
- 2) сүрөттөө: Сүйлөмдүн түрүн сүрөттөп бергиле.
- 3) толук эмес сүйлөмдөр: Сүйлөмдү аякта: Зат атооч- бул сөз түркүмү, ал . . . .

3. Үлгүнү көрсөтүү.

Мисалы, окуучулар “сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүү” деген тапшырманы аткара албай жатышат дейли.

Мугалим синтаксистик талдоо жүргүзүүнүн алгоритми жазылган плакаттыдоскага илип коёт.

Таблица 4.2.4.- Сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүү

Сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүү мисалынын үлгүсү
--

1.	Берилген сүйлөмдөгү баш мүчөлөрдү тапкыла жана алардын астын сызгыла.	Жакында жайкы каникул башталат.
2.	Аларды кантип аныктадыңар, түшүндүргүлө.	Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү: ээси- “каникул”, “эмне?” деген суроого жооп берет, атооч жөндөмөсүндө турган зат атооч аркылуу уюшулган. Баяндоочу- “башталат”, “эмне кылат?” деген суроого жооп берет, этиш аркылуу уюшулган.
3.	Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн тапкыла, алардын астын сызгыла, өз жообунарды түшүндүргүлө.	Айкындооч мүчөлөр- “жакында”- “качан?” деген суроого жооп берет, тактооч аркылуу уюшулган. “жайкы”- айкындооч, “кайсы?” деген суроого жооп берет, сын атооч аркылуу уюшулган.
4.	Корутунду чыгаргыла.	Бул жөнөкөй сүйлөм.

Мугалим окуучулар менен биргеликте синтаксистик талдоо жүргүзүүнүн иретин талдап чыгат, андан кийин үлгү боюнча ушул сыяктуу тапшырманы аткарууну сунуштайт.

Жазуу жүзүндөгү кайтарым байланыш ката кеткен жерди так көрсөтүп, катанын түрүн, аны оңдоого жардам бере турган тиешелүү параграф, эреже келтирилген окуу китебиндеги тийиштүү беттери келтирилген маалыматты камтышы керек. Окуучулар өз иштерин жакшыртуу үчүн мугалимдин сунуштарынын негизинде (дагы бир жолу теманы, теориялык материалды, эрежени кайталап) каталардын үстүндө иштешет. Окуучуларга жазуу жүзүндөгү кайтарым байланыш берилгенден кийин ишти жакшыртуу үчүн белгилүү бир убакыт берилет (көп учурда кийинкисабакка чейин). Берилген убакыттан кийин мугалим ишти

текшерип, ананбаа койсо болот.

Мындай кайтарым байланыш окуучулардын тигил же бул тема боюнча билимдерин кеңейтүү жана бышыктоо үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүп, окуу процессиндеги “мугалим- окуучу” өз ара байланышы үчүн жагымдуу чөйрөнү түзөт.

Оозеки кайтарым байланыш окуучуга анын ишмердигине байкоо жүргүзүүнүн, ар кандай иштерди аткаруусунун жыйынтыгына карата оозеки формада комментарий берүү дегенди билдирет. Мугалимдин комментарийи толук (кеңири) же кыска (кеңири эмес) болушу мүмкүн. Калыптандыруучу баалоонун максатына жетүү үчүн, башкача айтканда, окуучуга натыйжалуу кайтарым байланыш берүү үчүн окуучу кеңири комментарий алышы керек. Кыска же кеңири эмес комментарийлерди колдонуу сунушталбайт, мындай комментарийлер окуучуга “азамат”, “жакшы”, “туура эмес” деген мугалимдин баа берүүсү менен гана чектелип, ишти аткарууга, аны жакшыртууга пайдалуу багыттагаларды бербейт.

Мугалимдин кеңири комментарийи өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

а) эмнелер туура аткарылгандыгын так көрсөтөт.

1-мисал. 3-класс

Мугалим окуучуну доскага көнүгүүнү аткаруу үчүн чакырды. Окуучу тапшырманы төмөнкүдөй аткарды:

Тапшырма: Белгиленген сөз сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экендигин аныктоо жана өзүнүн жообун негиздөө.

Мекен үчүн кызмат кылган **адамдар** жөнүндө билүү кызыктуу.

Жооп: Белгиленген сөз ээ.

Мугалим: Сен эмне үчүн мындай деп ойлойсуң?

Окуучунун жообунан кийин мугалим: “Акыл, рахмат, сен тапшырманы туура аткардың! Балдар, тапшырманын туура аткарылышына көңүл бургула!”- дейт.

б) жоопто айрым катачылыктар кездешкен учурларда кантип катаны

ондоп, жоопту жакшыртса боло тургандыгын көрсөтүү.

2-мисал. 2-класс

Тапшырма: Берилген сөздөрдүн арасынан кайсылары жандуу зат атоочтор экенин аныктагыла жана аларды өзүнчө жазгыла.

Үй, адамдар, саат, убакыт, дарак, китеп, көчө, күн, жаныбарлар, мугалим, сүрөтчү.

Окуучу тапшырманы төмөнкүдөй аткарды:

Адамдар, дарак, жаныбарлар, мугалим, сүрөтчү.

Мугалим: “Бермет, сен тапшырманы дээрлик туура аткардың, бирок жакшылап карап көрсөң, бардык зат атоочтор жандуу зат атоочторго киреби?” Окуучу ойлонуп, дарак деген сөз жансыз зат атоочко кирерин байкап, аны жандуу зат атоочтордун катарынан алып салат.

Мугалимдин комментарийлери (натыйжалуу оозеки кайтарым байланыш) төмөнкү жолдор менен берилиши мүмкүн:

- Туура жооптор алынган учурда айтылуучу сөздөр: “Рахмат, бул туура жооп”, “Рахмат, баары туура”, “Рахмат, балдар, көңүл бургула, Зарина жоопту абдан так берди”, “Рахмат, сен суроого туура жана толук жооп бердиң, азаматсың!”

Текшерүү иши жаздырылгандан кийин катанын үстүндө иштөөдө кайтарым байланыш ишке ашат.

Мисалы: 4-класс. Текшерүү жат жазуусу.

Жыл башы болууну талашуу

Жылкы, кой, уй, төө, чычкан, ит, доңуз, улуу, барс, коён, мечин, жылан болуп чогулушуп, жыл башы болууну талашып калышат.

–Жыл башы мен болом, мен болушум керек! – деп ар кимиси өз жүйөөлөрүн айтып киришет.

Чычкан кургурдун айта турган жүйөөсү болбогондуктан, көпкө ойлонуп туруп, мындай дейт:

–Минтип талашуудан эчтеке чыкпайт, андан көрө бардыгыбыз жылды карап туралы, кимибиз мурун көрсөк, ошонубуз жыл башы бололу,- дептир.

Төөнүн бою бийик болгондуктан чычкандын сөзүнө макул болуптур. Ошентип, бардыгы жарданып, жылдын келишин карап турушат. Чычкан төөнүн өркөчүнө чыгып алып келе жаткан жылды бардыгынан мурда көрүптүр да, жыл башы болуп калыптыр. Боюнун бийиктигине ишенген төө жыл санактан куру калыптыр.

И. Арабаев

Текшерүү ишинен кийин катанын үстүндө иштөө төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

Таблица 4.2.5.- Катанын үстүндө иштөө учурундагы стандарттуу жана калыптандыруучу баалоо

Стандарттуу көрүнүш	Калыптандыруучу баалоо сунуштайт
<p>Мугалим каталар үстүндө иштөөнү өткөрөт, типтүү каталарды талдоону төмөнкүдөй жүргүзөт:</p> <p>1. Мугалим окуучуларга ката жазылган сөздөрдү дептерге көчүрүп, анан алардын туура жазылган варианттарын жазгыла деген тапшырма берет.</p> <p>2. Мугалим окуучуларга ката кетирилген сөздөрдү атап, аларды жазуунун эрежелерин эстегиле деген тапшырма берет.</p> <p>Үй тапшырмасы:окуучуларга</p>	<p>Мугалим өзүнүн планына өзгөртүүлөрдү киргизет- кийинки сабакты кыйынчылыктарды жоюуга арнайт.</p> <p>1. Мугалим жуптарда иштөөнү уюштурат. Жуптардагы окуучулар бири-биринин ишиндеги каталарды кезеги менен аныкташат, эрежелерди эстешет.</p> <p>2. Окуучулардын көпчүлүгү текшерүү жат жазуусун катасыз жазбагандыктан, мугалим ката кетирилген сөздөр менен сөздүк жат жазуу өткөрөт.</p> <p>3. Мугалим ишти кичи топтордо да уюштурса болот. (4-5 адам). Ар бир топ каталар үстүндө иш жүргүзөт, эрежени табат, кетирилген каталарга комментарий берет. Андан кийин ар бир топтон бир</p>

<p>тема боюнча эрежелерди кайталап жана мисалдарды жазып келүү сунушталат.</p>	<p>окуучу аткарылган ишке комментарий берет. Мугалим доскадагы таблицкага ишмердүүлүктүн жыйынтыктарын киргизет.</p> <p>Үй тапшырмасы: Ката кетирилген сөздөр менен сүйлөмдөрдү түзүп келүү.</p>
--	---

Каталарды оңдоонун ордуна жазуу түрүндөгү же оозеки кеңештерди колдонуу керек. Каталар жөнүндө төмөнкү пункттар боюнча маалымат берүүгө болот:

- анын жайгашкан орду;
- катанын түрү;
- катаны оңдоо үчүн зарыл болгон аракеттер.

Кайтарым байланыш бири-бирин сыйлоо жана жагымдуу кырдаалда берилгенде гана максатына жетет.

Өзүн-өзү баалоо- бул баалоо ишмердигинин компоненттеринин бири, ал өзүнө баа коюу менен эмес, баалоо тартиби менен байланышкан. Бул методдо тапшырмаларды аткаруунун мүнөздөмөсү, анын оң жана терс жактарына көбүрөөк басым жасалат, ал эми упайларга анча маани берилбейт.

1-мисал. 4-класс. Тема: Сөз айкашы.

Мугалим окуучулар сөз айкашы жөнүндө кандай билимдерге ээ экендигин өздөрү сынап билүүсү үчүн өз алдынча ишти сунуштайт.

Берилген ишти аткаруудан мурда окуучулар мугалим менен биргеликте өз алдынча ишти баалоонун критерийлерин иштеп чыгышат.

Критерийлер доскага жазылат.

1. Сөз айкашындагы багындыруучу жана багыныңкы сөздөрдү таба алуусу.
2. Сөз айкаштарын түзө билүүсү.

Таблица 4.2.6.- Сөз айкашын түзө билүүсү.

1-вариант	2-вариант
<p>1.Берилген сөз айкаштарында багындыруучу жана багыныңкы сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө.</p> <p>Кызыл алма, ачык күн, ак үй, кызыктуу китеп.</p> <p>2. Берилген сөздөрдү колдонуп сөз айкаштарын түзгүлө</p> <p>Шаар, тоолор, көчө, айыл, аба ырайы</p>	<p>1. Берилген сөз айкаштарында багындыруучу жана багыныңкы сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө.</p> <p>Ачык күн, таттуу алча, ак кеме, көп күттүргөн каникул.</p> <p>2. Берилген сөздөрдү колдонуп, сөз айкаштарын түзгүлө.</p> <p>Поезд, китеп, конок, талаа, асман</p>

Өз алдынча иш аякталган соң, мугалим мурда даярдалган жоопторду көрсөтөт (1-тапшырма боюнча багындыруучу сөз менен багыныңкы сөздөр бөлүнүп көрсөтүлгөн сөз айкаштары, жана 2-тапшырма боюнча түзүлгөн сөз айкаштарынын үлгүлөрү). Бул иш үчүн мугалим флипчартты,

кодоскопту, экранды, интерактивдүү досканы ж.б. колдонсо болот.

Окуучу

баалоо критерийлерине таянып, өзүнүн ишин текшерет жана баалайт.

2-мисал. 4-класс. Тема: Текст

Өз алдынча иштөө

Мугалим таблицада берилген критерийлерди окуучулар менен талкуулайт.

Ал өз алдынча иш ушул критерийлердин негизинде баалана тургандыгын түшүндүрөт. Тапшырманы аткаруу үчүн убакыт белгиленет.

Таблица 4.2.7.- Өз алдынча иштөөнүн критерийи.

Критерийлер	Окуучунун баасы	Мугалимдин баасы
	(туура- 1 упай, туура эмес- 0 упай)	
1.Берилген сүйлөмдөрдөн текст		

түзүү		
2. Текстке ат коюу		
3. Тексттин планын түзүү		

Андан ары мугалим окуучуларга тапшырма берет (варианттар боюнча)

Таблица 4.2.8.- Тапшырманын түрлөрү

1-вариант	2-вариант
<p>1. Берилген сүйлөмдөрдөн текст түзгүлө.</p> <p>Бизди жерге төшөлгөн саманга отургузуп, колубузга бирден дептер, бирден калем берди.Күздө биздин айылга шинель кийген чоочун жигит келди. Элдер ал жөнүндө мындай деп айтышты: “Бул Дүйшөн деген жигит, мектеп ачып, бала окутат экен”. Ар бирибизге атайлап жасалган кичинекей тактайды берип: “Муну тизенерге коюп, кат жазасыңар”, - деди.Чын эле ушундан кийин Дүйшөн айылды үймө- үй кыдырып, балдарды окууга чогултуп жүрдү.</p> <p>Дүйшөн бизди окута баштады. Анын биз үчүн жумшаган эмгеги талаага кеткен жок. Ошондо тоо койнундагы кыргыз балдары үчүн укмуштай жаңы дүйнө ачылды.</p> <p>2. Текстке ат койгула.</p> <p>3. Тексттин планын түзгүлө</p>	<p>1. Берилген сүйлөмдөрдөн текст түзгүлө.</p> <p>Булуттан суу, кар мөндүр болуп жерге түшөт Аккан суу булактан башталат. Суу агып баратса да, токтоп калса да, билинбей бууга айлана берет. Алар сууга, андан бууга айланып, кайта асманга көтөрүлөт. Буу асманда булут, тоодо туман болуп көрүнөт.Ушинтип суу айланып жүрө берет.Булактардан чыккан агын суулар бири- бирине кошулуп отуруп дарыяга айланат. Агын суулар көлгө, деңизге куят.</p> <p>2. Текстке ат койгула.</p> <p>3. Тексттин планын түзгүлө.</p>

Бул тапшырманы аткарууга берилген убакыт өткөндөн кийин мугалим окуучуларга критерийлерге таянып, иштерди өз алдынча текшерүүнү

сунуштайт, окуучулар өз алдынча текшерип бүткөндөн кийин гана алардын иштерин текшерүү үчүн чогултуп алат.

Өзүн-өзү баалоо- бул өзүнүн ишин баалоо гана эмес, ошондой эле көйгөйлөрдү жана аларды чечүүнүн жолдорун өз алдынча аныктоо. Төмөндө “Каталарды оңдоо боюнча менин иш-аракеттерим” деп аталган окуучулардын өз алдынча ишин баалоонун болжолдуу формасы берилген, анын жардамы менен окуучулар өздөштүрүп жаткан материал боюнча өз көйгөйлөрүн белгилеп, талдап жана аларды чечүүнүн жолдорун аныктай алышат.

Каталарды оңдоо боюнча менин иш-аракеттерим

Таблица 4.2.8.- Каталарды оңдоо боюнча иш-аракеттер

№	Билгичтик	Тапшырма	Мен тапшырманы кантип аткардым	Тапшырманы кантип аткарыш керек эле	Мен кайсы каталарды кетирдим	Мугалимдин оңдоп – түзөө боюнча берген тапшырмасы
1.	Зат атоочтун жөндөмөсүн аныктоо	“жол” деген сөздү жөндөп берүү	А.жол И.жолдун Б. жолго Т.жолдо Ж.жолдо Ч.жолдон	А.жол И.жолдун Б. жолго Т.жолду Ж.жолдо Ч.жолдон	Мен сөздү табыш жөндөмөсүн дө туура эмес жөндөдүм	Окуу китебинин 82- бетиндеги зат атоочтордун жөндөлүшү боюнча эрежени окуп чык.

Калыптандыруучу баалоонун “Эки жылдыз, бир каалоо” техникасын

(бири-бирин баалоо жана кайтарым байланыш берүү) окуучулардын чыгармачыл иштерин, дил баяндарын, эсселерин балоодо колдонсо болот. Мугалим окуучуга классташынын ишин текшерүүнү сунуштайт. Окуучулар бири-биринин ишине комментарий бергенде, ишке баа беришпейт, жөн гана ийгиликтүү эки жерин көрсөтөт (“эки жылдыз”) жана толуктап иштөө керек болгон бир жерин белгилейт (“каалоо”). Окуучулардын кайтарым байланышы оозеки же жазуу түрүндө берилиши мүмкүн. Текшерүүдөн кийин жумуш окуучуга жакшыртуу үчүн кайтарылып берилет. Мугалим бул ишти аткаруунун мөөнөтүн белгилейт (мисалы, 2-3 күн). Окуучу ишин кайра карап чыккандан кийин мугалим окуучунун ишин текшерип, баа коёт.

Окуучулардын окуудагы жетишкендиктерин баалоо критерийлерин иштеп чыгууда окуу максаттары негиз катары каралат. Критерийлерди мугалим өзү же окуучулар менен биргеликте иштеп чыкса болот. Критерийлерди биргелешип иштеп чыгуу (мугалим-окуучу)- окуучуларда баалоого карата позитивдүү мамиленин түзүлүшүнө жана натыйжага жетүүдө өз жоопкерчиликтиренин жогорулашына шарт түзөт. Баалоо критерийлерин иштеп чыгууда дайыма сабактын максаттарын жана мазмунун эстен чыгарбоо абдан маанилүү.

Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу боюнча балоодо төмөнкүдөй критерийлер колдонулат:

- эреженин тууралыгы (теориялык материалды текшерүү учурунда);
- тексттин түрлөрүн салыштыра билүү;
- текстти баяндоонун аргументтүүлүгү;
- тексттеги сүйлөмдөрдүн өз ара байланыштуулугу;
- тексттин планын түзө билүү;
- тексттеги сүйлөмдүн түрлөрүн аныктай билүү;
- тыныш белгилерин туура коюу.

Критерийлердин мазмуну окуучуларга түшүнүктүү болушу керек, башкача айтканда, алар жөнөкөй, жеткиликтүү тил менен берилиши

зарыл.

Натыйжалуу иштелип чыккан конкреттүү баалоонун критерийлери жана алардын градациялары окуучуларга эмнелер жана кантип баалана тургандыгын так билүүгө мүмкүнчүлүк берет да, тапшырманы аткаруу учурунда алар үчүн жакшы колдонмо катары кызмат кылат.

Окуучуларды баалоо критерийлери менен тапшырманы аткаруунун алдында тааныштыруу зарыл жана тапшырманы аткаруу процессинде критерийлер окуучуларга дайыма көрүнөө жерде болгонун да камсыздоо маанилүү (аларды дубалдарга, доскага илип, же алар окуучулардын дептерлерине жазылышы керек).

Мисал. 4-класс. Тема: Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү

Сабактын максаты (фрагмент): Окуучулар бир өңчөй мүчөлөр эмне экенинбилишет. Алар төмөнкүлөрдү аткара алышат:

- бир өңчөй мүчөлөрдү аныктай алышат;
- бир өңчөй мүчөлөр менен сүйлөмдөрдү түзө алышат;
- тексттен бир өңчөй мүчөлөрдү таба алышат.

Мугалим сабактын темасын жана максаттарын айтат. Сабактын бышыктоо баскычында окуучулар бир өңчөй мүчөлөр менен сүйлөмдөрдү түзүшөт. Андан кийин мугалим сүйлөмдөрдү бир өңчөй мүчөлөр менен толуктоону талап кылган өз алдынча ишти уюштурат.

Ишти аткаруунун алдында мугалим окуучуларды доскага илинип турган өз алдынча ишти баалоонун критерийлерине көңүл бурууну суранат:

- Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн туура колдонуу;
- Бир өңчөй мүчөлөрдүн өз ара байланышын аныктоо;
- Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн синтаксистик кызматын билүү.

Бул темага карата Ж.Бөкөнбаевдин “Кыргыздын Ала-Тоосу” ыры пайдаланылат.

Кыргыздын Ала-Тоосу

Алтын, күмүш эшилген
Кендериң бар, Ала- Тоо.

Ала-Тоонун арасын
Айбандары жойлогон.

Көздөгөнүн койбогон
Мергениң бар, Ала- Тоо.

Аюу, жолборс, сүлөөсүн
Аралашып ойногон.

(Ж.Бөкөнбаев)

4-класс. Тема: Тактооч.

Максат:

- Тактоочко аныктама бере алышат.
- Тактоочтун кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын билдирерин аныкташат.
- Сүйлөмдүн синтаксистик кызматын талдашат.

Критерийлер:

- Тексттен тактоочторду таба алуу.
- Сүйлөмдө тактоочтордун түрлөрүн аныктай алуу.
- Сүйлөм түзүүдө тактоочторду колдоно алуу.

“Карусель качан пайда болгон?” текстинен тактоочторду табышат.

Карусель качан пайда болгон?

Балдар, биз сейил бактарга барганда каруселге дайыма түшөт эмеспизби. Кызыгы, ал мурда балдардын оюну эмес, жоокерлердин таймашы болгон экен. Илгери XII кылымда испан тилинде бул оюнду “carosella” деп атап коюшкан. Өйдө жагына алтын шакектерди тизип, аны кылыч менен чаап түшүрүү үчүн аттарды айланта жүгүртүп таймаш өткөрүшкөн. Акыркы айлампада эң күчтүү ат жана жоокер калгыча катуу тегерене беришкен.

Чыныгы каруселдин туулган күнү 1871- жыл, 25- июль болуп эсептелинет. Ушул күнү еврей бизнесмени Уильям Шнайдер каруселге өзүнүн патентин алган. Тегерек айламpanyн үстүнө жасалма аттарды коюп, андан жагымдуу музыка чыгарып, акча табууну биринчи ушул адам ойлоп тапкан. Азыр болсо сейил бактарды каруселсиз элестете албайбыз. Баса, каруселди мурда аттар гана тегеретсе, азыр ар түрдүү жаныбарлар тегеретишет.

4-класс. Тема: Жөнөкөй жана татаал сүйлөм

Максаты:

- Сүйлөмгө аныктама берип, анын түрлөрүн аныктай алышат;
- Сүйлөм менен сөз айкаштарынын синтаксистик кызматын салыштырышат.
- Тексттеги жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүшөт.

Критерийлер:

- Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдү аныктай алуу.
- Жөнөкөй сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзө алуу.
- Текст түзүүдө жөнөкөй сүйлөмдөрдү колдоно алуу.
- Тексттен жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү таба алуу.

Баалоонун критерийлерин иштеп чыгууда төмөнкүлөргө көңүл буруу керек:

1. Конкреттүү ишти баалоону пландаштырууда ар бир критерий боюнча күтүлүүчү натыйжаларды алдын ала болжоо зарыл.
2. Окуучуларды баалоо критерийлери менен теманы өтүүнүн алдында тааныштыруу керек, ал эми кээ бир темаларды өтүүдө критерийлердин мазмунун окуучулар менен биргеликте иштеп чыгуу пайдалуу.
3. Критерийлердин мазмуну окуучуларга түшүнүктүү болушу керек, демек, татаал илимий-педагогикалык терминдерди камтылбаган жеткиликтүү тилде берилиши зарыл.
4. Критерийлердин мазмуну жөнүндөгү негизги маалымат доскада, окуу кабинеттеринде, окуучулардын күндөлүктөрүндө, дептерлеринде жазылышы керек.

Баалоонун объективдүүлүгү бул – критерийлердин негизинде баалоо дегенди туюндурат. Баалоонун бардык түрлөрүндө айрыкча калыптандыруучу баалоодо окуучулардын иштерин баалоону уюштуруу үчүн атайын иштелип чыккан критерийлер колдонулат. Критерий – бул баа берүүгө, бир нерсени аныктоого, жана классификациялоого негиз болуучу белги, баанын ченеми. Критерийлерди пайдалануу менен баалоо бул жалпыга ачык-айкын болуусуна шарт түзөт.

Критерийлер баалоонун калыс жүрүшүнө өбөлгө түзөт. Окуучулардын жетишкендиктерин баалоонун критерийлерин иштеп чыгуунун негизи бул окуу максаттары болуп саналат.

Критерийлерди мугалим же окуучулар менен биргеликте иштеп чыгышат. Окуучулар менен бирге иштеп чыкканда ийгиликтерге жетишүүгө карай окуучулардын жоопкерчилиги артып, өз алдынчалуулукка көнүгүшөт.

Баалоонун критерийлеринде сабактарын максаттары гана эмес мазмундук түзүлүшү да эске алынууга тийиш.

Таблица 4.2.9.- Баалоо критерийлери

Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда баалоонун критерийлери
<ul style="list-style-type: none">
• текст түзүүдө сүйлөмдүн түрлөрүн туура пайдалануусу;
• сөз жана анын тыбыштык түзүлүшүн билүүсү;
• сөз жана сөз айкашын айырмалоосу;
• сөздүн лексикалык ар кыл маанилерин, фразеологизмдерди кебинде так, орундуу колдонуусу;
• ар кыл турмуштук кырдаалдарга ылайык кептин ар кыл түрүндө өз алдынча текст түзө алуусу;
• баяндама, дилбаян, эссенин түрлөрүн жаза билүүсү;
• кеп маданиятынын ыкмаларына ээ болуусу

Жыйынтыктоочу баалоо белгилүү убакыт аралыгында теманы, бөлүмдү аяктоо учурунда билимдердин, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн калыптаныш деңгээлин аныктоого арналат. Жыйынтыктоочу баалоо ар түрдүү текшерүүчү иштердин (тест, текшерүү иши, лаборатордук, изилдөө иши, дилбаян, эссе, долбоор, оозеки жүзачар ж.б.) жыйынтыктары боюнча жүргүзүлөт. Текшерүү иштерине коюлуп жүргөн баалар жыйынтыктоочу бааларды аныктоо үчүн негиз болуп саналат.

Жыйынтыктоочу баалоонун максаты – белгилүү убакыт аралыгында окуучулардын билимдерди өздөштүрүү, билгичтиктеринин жана

көндүмдөрүнүн калыптануу деңгээлин белгилөө жана алынган натыйжалардын стандарт талаптарына шайкештигин аныктоо.

Баалоодо окуп - үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжаларга жана көрсөткүчтөргө басым жасалууга тийиш. Ар бир натыйжа көрсөткүчтөрдүн жардамы менен текшерилет. Баалоодо дайыма эки эң маанилүү суроо пайда болот:

- тапшырмалардын ишенимдүүлүгүн кантип камсыз кылууга болот? Тапшырмаларды бир эле окуучу кайталап аткарууда бирдей эле натыйжа алынса, анда аларды ишенимдүү деп айтабыз.
- валиддүүлүктү (жарамдуулукту, шайкештикти) кантип камсыз кылабыз? Тапшырмалардын текшерүүнүн максатына дал келүүсү керек. Эмнени текшерүү максат кылынса (билим, билгичтик жана көндүм) тапшырмалардын ошого шайкеш келүүсү зарыл.

Тесттик тапшырмалардын валиддүүлүгү жана ишенимдүүлүгү татаал проблемалардан болуп саналат.

Башталгыч класстардагы кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда сабагында окуучулардын билимин баалоо үчүн текшерүүнүн төмөнкүдөй жолдорун колдонулат:

1.Оозеки: оозеки суроо, оозеки текшерүү иштери, диалог түзүү, баарлашуу, маектешүү.

2.Жазуу түрүндө суроо: жат жазуу, баяндаманын, дилбаяндын, эссенин түрлөрү

3. Практикалык иштер: практикалык иштер, кептин түрлөрү жана стилдери боюнча текст түздүрүү, монолог, диалог түздүрүү, грамматикалык, стилистикалык талдоолор, стилистикалык эксперименттер ж.б.

Кыргыз тили сабагында тилдик, кептик компетенттүүлүктөрдү баалоо үчүн көбүнчө практикалык иштер, портфолио колдонулуп, окуучунун жасаган иши бааланат.

Баалоонун бир эле жолун колдонуу натыйжа бербейт. Ар түрдүү техниканы колдонуу окуучуга өзүнүн ийгиликтерин ар кыл жолдор менен

көрсөтүүгө түрткү берет. Мисалы бир окуучу жат жазуу, баяндаманы мыкты жазса, экинчи бир окуучу эркин темада дилбаянды мыкты жазат, ал эми үчүнчү окуучу грамматикалык талдоодон өзүн көрсөтө алат. ж.б.

Баалоонун ар түрдүү методдорун ылгоо жана пайдалануу башталгыч класстын мугалиминин ишинин бир бөлүгү болуп саналат. Баалоонун ар түрдүү методдорун колдонуу кыргыз тилин окутуу процессине сөзсүз таасирин тийгизет. Бул жогоруда сөз кылган калыптандыруучу (формативдик) баалоонун методдорун колдонууда айрыкча байкалат. Баалоонун планын түзүүдө мугалим диагноздоочу баалоону окутуунун баштапкы этабында, калыптандыруучу баалоону – материалды үйрөтүү мезгилинде ал эми, жыйынтыктоочу баалоону окутуунун жыйынтыгын чыгарууда пайдаланса ылайыктуу.

Өзүн - өзү баалоо, бири - бирин баалоодо кемчиликтери жана аларды жоюунун жолдору да аныкталат. Өзүнүн жетишкендиктерин баалоо, каталарын түзөтүү, өз алдынча иштөө, өзүн өзү баалоо ыкмалары калыптанат. Окуучулардын “өзүн - өзү баалоо, бири-бирин баалоо” критерийлерге карата баалоого негизделүү менен ар бир сабактын жыйынтыктоочу этаптарында төмөндөгү суроолорго таянуу менен ишке ашырылат:

- иштеги ийгиликтерин жана кемчиликтерин?
- өзүңө эмнени каалайсың?
- классташтарыңа эмнени каалайсың?
- иште кандай кыйынчылыктар кездешти?
- эң кызыктуу эмне болду?
- иш процессинде эмнелерди үйрөндүң?
- эмнелер жакты, эмнелер жаккан жок?

Бири - бирин баалоонун артыкчылыгы – окуучулар башкалардын ишинин мыкты жана начар жактарын байкоо менен өзү да өсүү менен өз кемчилигин талдай билет. Мында “Кош жылдыз жана каалоо” деген ыкманы колдонсо ылайык. Өз ара бири-биринин дилбаян, эсселерин баалашат. Жакшы жазылган жерине – “кош жылдыз”, толуктай турган жерине “каалоо” жазылат.

Тест аркылуу баалоо – окуучунун предметтин мазмунун түшүнгөнүн жана билгенин текшерүү максатында өткөрүлөт. Тесттер калыптандыруучу жана жыйынтыктоочу баалоодо колдонулат. Тесттин жыйынтыктары окуучу үчүн татаал деп саналган тигил же бул теманы мыкты өздөштүрүүгө жардам берет. Тест баалоонун көптөгөн формаларынын бири гана болгондуктан, баалоонун башка методдору менен айкалышып колдонулат:

- даяр жооптордун ичинен бир жоопту тандаган тест;
- даяр жооптордун ичинен бир нече жоопторду тандаган тест;
- сунушталган жооптордогу байланышты тапкан тест;
- “туура”, “туура эмес” жооптуу тест;
- жоопсуз тест, суроолор жана жооптор

Таблица 4.2.10.-Тесттин түрлөрү

Кичи тест	Кичи-тесттер (аз сандагы тапшырмалар) окуучулардын чыныгы билимдерин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн, башкача айтканда, конкреттүү маалыматты, белгилүү материалды билгендигин баалоого арналат. Кичи-тестти аткарууга сабакта 5 мүнөт убакыт бөлүнөт. Окуучулар кичи-тестти дептерлерине жазышат, ал эми мугалимге сунушталган тапшырмалардын жооптору жазылган баракты тапшырышат.
-----------	---

Тема: Сын атооч

1. Сын атооч сөз түркүмү, ал . . . . . билдирет

- а) затты
- б) заттын кыймылын
- в) заттын белгисин
- г) заттын иретин, санын

2. Сын атооч . . . . . деген суроого жооп берет:

- а) кайда?
- б) кандай?
- в) эмне?
- г) канча?

3. Сын атоочтор сүйлөмдө . . . . . боло алышат:

- а) ээ
- б) баяндооч
- в) айкындооч
- г) бардык сүйлөм мүчөлөрү

4. Сын атооч канча даражага ээ:

- а) 4
- б) 3
- в) 5
- г) 2

Мугалим барактарды чогултуп, жоопторду текшерет. Текшерүүнүн жыйынтыгы боюнча окуучуларда эң чоң кыйынчылыктарды туудурган суроолорду талкууга салат. (Бүт класс үчүн татаал болгон бир суроо пайда болсо мугалим тийиштүү теманы кайрадан түшүндүрүшү керек.) Мугалим ийгиликтерди каттоочу дептерине (сабактын пландарына) айрым окуучулардын жыйынтыктары тууралуу маалыматты жазып алат. Мисалы: Асан-

	<p>сын атоочтун даражаларын аныктоодо кыйынчылыктарга дуушар болуп жатат ж.б.</p> <p>Тесттик тапшырмалар ачык же жабык формада болушу мүмкүн.</p> <p>1. Жабык тесттик тапшырмаларда шарт (тастыктоо же суроо) жана жооптордун варианттары берилген, алардын бири туура жооп, ал эми калгандары болсо туура эмес, бирок туура жоопко жакындатылган. Мындай тесттердин жабык деп аталышынын себеби, окуучу жоопту өзү түзбөстөн, сунушталган жооптордон бирди тандап алышы керек.</p> <p>Мисалы:</p> <p>Зат атоочтор сүйлөмдө . . . . . боло алышат.</p> <p>а) ээ</p> <p>б) баяндооч</p> <p>в) айкындооч</p> <p>г) бардык сүйлөм мүчөлөрү</p> <p>2. Ачык формадагы тесттик тапшырмада окуучу тапшырманы аткарып жатып, жоопту өзү аягына чейин жазат.</p> <p>Мисалы:</p> <p>1. Сан атооч- . . . . . билдирүүчү сөз түркүмү.</p> <p>2. Сан атоочтор _____ бөлүнөт.</p>
<p>Элективдүү (тандама) тест</p>	<p>Мугалим ар бир окуучуга “А, Б, В, Г” тамгалары жаылган карточкаларды таратып берип, бир убакытта жооп берүүнү, б.а. туура жооптун тамгасы жазылган карточканы көтөрүүнү суранат. Жооп тандоого чегерилген 20 секунда өткөндөн кийин мугалим туура жооптун варианты жазылган карточканы көтөрүүнү суранат.</p>

	<p>Тапшырма окуучуларга жазуу түрүндө (тактага жазылып же карточка түрүндө, өзүнчө барактарда ж.б.) же оозеки (эгерде тапшырма жана жооптордун варианттары салыштырмалуу кыска болсо) берилиши мүмкүн.</p> <p>Мисалы: Белгиленген сөздөр сүйлөмдүн кайсы мүчөлөрү экенин аныктагыла.</p> <p>Тоолордо карагай, арча, жаңгак дарактары өсөт</p> <p>а) бир өңчөй айкындооч</p> <p>б) бир өңчөй ээ</p> <p>в) бир өңчөй баяндооч</p> <p>Андан кийин мугалим тамгалары бар карточкаларды-туура жоопторду көтөрүүнү суранат. Окуучулар бир убакта карточкаларды көтөрүшөт. Мугалим окуучулар менен жооптордун ар түрдүү варианттарын талкуулайт жана алардан өз тандоосун түшүндүрүүнү суранат. Керек болгон учурда окуучулардын бирин доскага чакырат. Мугалим бул тапшырманы аткарууда кетирилген каталарга көңүл бурат.</p> <p>Тандалган жооптордун негизинде мугалим окуучулар өткөн теманы канчалык деңгээлде өздөштүрүшкөнүн аныктап, ал теманы түшүндүрүүнү улантуу же андан кийинкисине өтүү керектиги тууралуу чечим кабыл алат.</p>
Калыптандыруучу тест	<p>Мугалим окуучуларды кичи топторго (4-5 кишиден) бөлөт. Ар бир окуучу тесттин суроолору жазылган барак менен жоопторду жазуу үчүн барак алат. Окуучуларга тесттин суроолорун чакан топтордо талкулоо үчүн убакыт берилет. Талкуудан</p>

кийин окуучулар жооп барактарын өз алынча толтурушат. Ар бир окуучунун упайлары өзүнчө эсептелет.

Окуучуларга топтун башка мүчөлөрүнүн оюна каршы туруп, өздөрү туура деп эсептеген жоопту белгилөөгө укугу бар экендигин айтып коюу зарыл. Суроо-жоопторду топто талкуулаганда бир пикирге келүү (консенсус) талап кылынбайт.

Тема: “Сөз айкаштары”

Мугалим окуучуларды кичи топторго (4-5 кишиден) бөлөт. Топторго тапшырмалар берилет.

Мисалы: төмөнкү схема боюнча сөз айкашын түзсө болобу?

- этиш + зат атооч,
- зат атооч + зат атооч,
- сын атооч + зат атооч.

Окуучулар тапшырманы аткаруунун алдында аны талкуулашат, бирок тапшырманы ар бир окуучу өз алдынча аткарат.

Текшерүү:

1-вариант. Мугалим кодоскопту иштетип, тапшырмалардын жоопторун көрсөтөт (доскага жазып койсо да болот). Окуучулар барактары менен алмашышып, бир-биринин иштерин текшерешет (бири-бирин баалоо).

Ар бир туура жооп үчүн “+” белгиси, ар бир туура эмес жооп үчүн “-“ белгиси коюлат.

2-вариант. Мугалим окуучуларга иштерин өз алдынча текшерүүнү сунуштайт (өзүн-өзү

	<p>баалоо). Ар бир туура жооп үчүн “+” белгиси коюлат, ар бир туура эмес жооп үчүн “-“ белгиси коюлат. Окуучулар өзүн-өзү баалоо журналдарына (дептердин аягында) өздөрүнүн “+” жана “-“ белиглерин коюшат.</p> <p>3-вариант. Мугалим иштерди өзү текшерет.</p>
--	---

Суруолорду жана жоопторду колдонуу – курстун мазмундук максатын окуучулар канчалык жогорку деңгээлде өздөштүргөндүгүн текшерүүнүн ыңгайлуу ыкмасы. Окуучулардын чейрек боюнча же жыл боюнча грамматикалык материалдарды кандай өздөштүргөндөрүн баалоо үчүн тесттик тапшырмаларды пайдаланууга болот. (3 тиркеме).

Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда билимдерди калыптандыруучу өз алдынча текшерүү иштери көбүнчө жаңы материалды түшүндүргөндөн кийин жүргүзүлөт.. Демек, бул иш мугалимге жаңы материалды үйрөнүүнүн эң баштапкы этабында эле окуучулар аны кандай өздөштүргөндүгүн текшерүүгө мүмкүндүк түзөт. Бул иш сабакта 10-15 минутту алат.Өз алдынча иштин тапшырмасы өтүлгөн материалдын айрым бир күтүлүүчү натыйжаларын текшерүүгө багытталат. Мугалим өз алдынча ишти аткаруунун техникасына окуучулардын көңүлүн буруусу керек. Мисалы:

- ишти аткарууга бөлүнгөн убакытты жарыялоо;
- баалоонун критерийлерин айтуу жана аны окуучулардын түшүнгөнүн текшерүү.

Ошондой эле, мугалим окуучулар арасында талкуунун мүмкүн эместигин эскертет жана окуучуларга эгер зарыл болсо окуу материалдарын, окуу китебин, кошумча материалдарды колдонуунун сунуштайт («ачык китеп» методу колдонулат). Өз алдынча ишти аткаруунун жыйынтыгында мугалим окуучулардын иштерин текшерет. Окуучулардын кайтарым байланышын ишке ашырат.

Окуучунун иштерин талдоо аркылуу мугалим окуучу кандай кыйынчылыктарга туш келгендигин жана аларды четтетүү үчүн кандай кадамдарды жасашы керектиги жөнүндө маалымат алышы мүмкүн. Андыктан мугалим алынган маалыматтарды:

А) жеке окуучунун деңгээлинде;

Б) класстын деңгээлинде талдай билиши керек.

Мисалы:

- окуучунун иштерин талдоо аркылуу окуучу кандай кыйынчылыктарга туш келгендигин аныктайт;
- ал кыйынчылыктардын себептерин түшүнүү менен дароо чечим кабыл алып, окуучуга жардам берет;
- өз алдынча текшерүү иштерин талдоо айрым бир тапшырмалардан кыйналып жаткан балдардын тобун табууга жардам берет;
- талдоонун натыйжасында окуучулар үчүн бир кыйла оор, татаал маселе, проблемаларды ачууга жардам берет;
- жана аны четтетүү үчүн кандай кадамдарды жасашы керектиги жөнүндө маалымат алат.

Талдоодон алынган жыйынтыктардын негизинде мугалим кырдаалдан чыгуунун жолдору боюнча жеке окуучу менен же жалпы класс менен кайтарым байланышты ишке ашырат жана өзүнүн ишмердүүлүгүндө төмөндөгүдөй өзгөрүүлөрдү киргизе алат:

- окуучулар үчүн кыйынчылык туудурган тапшырмалар боюнча темаларды окутууну улантуу;
- окулуп жаткан материалдарды окуучулардын өздөштүрүүсүн жакшыртуу үчүн кошумча убакытты бөлүүнү пландаштуруу;
- окутуу методикасын корректировкалоо;
- календарлык-тематикалык планды корректировкалоо ж.б.

Кайтарым байланыш башталгыч класстардын мугалимдерине кыргыз тилин окутуу процессинин жүрүшү, окуучулардын жетишкендиктери жана кемчиликтери тууралуу маалымат берет. Кайтарым байланышта негизги

максатка жетүүдөгү ачык айкын иш –аракет, кырдаал, маселелер тууралуу түшүндүрмөлөр алынат жана маалымдалат. Окуучу үчүн бул - өзүнүн кемчиликтерин билүүгө жана алга жылууга жардам берүүчү маалыматтарды алуу болуп саналат. Кайтарым байланыш мээримдүүлүк менен бири бирин сыйлоо, урматтоо маанайында өтүүсү, окуучуларга туура жооп айтууга, каталарын түзөтүүгө, ой жүгүртүү, ишмердүүлүктөрүнүн багытын өзгөртүүгө убакыт бөлүүсү зарыл.

Кайтарым байланыш оозеки жана жазуу түрүндө болот. Кайтарым байланыштын инструменттери:

- жазуу жүзүндө комментариялоо;
- байкоолор;
- сураштыруулар;
- суроолор;
- өзүн өзү баалоо боюнча күндөлүктөр, журналдар.

Кайтарым байланыш үчүн зарыл болгон окуучулардын иштерине төмөнкүлөр кирет:

- эссе, жат жазуу, текшерүү иштеринин түрлөрү, жазуу иштери;
- портфолио;
- долбоорлор түзүү;
- тесттердин түрлөрү;
- класстык жана үйдө аткарылуучу тапшырмалар;
- зачеттук, экзамендик тапшырмалар ж.б.

Текстти баалоо бул – мугалимдин пикиринин бир түрү. Жат жазуу, эсселерди текшерүүдө мугалим өзүнүн алдына максат коет. Жөн гана баа коебу же баланын билим алуу сапатын, билгичтиктерин жакшыртуу кызыкчылыгы барбы? Мугалимдин сунуштары жумуштун кийинки этабына түрткү болот. Демек, мугалимдин эскертүүлөү окуучуга тапшырма катары милдеттендирилиши керек. Эссенин жумушчу (черновой) вариантын текшерүүдө төмөнкүлөргө мугалим көңүл буруусу зарыл:

- ой жүгүртүүнүн логикасы, уюштурулушу;

- абзацтардын ортосундагы байланыш;
- иштин мазмунуна анын темасы ылайык келеби?

Мына ушундан кийин гана сүйлөмдөрдүн курулушуна жана грамматикага көңүл буруу ылайык.

Класстык « комментарийлөө журналы» Класстык журналга окуучунун жетишкендиги жазылат. Ар бир окуучунун жетишкендиги жазылып турушу зарыл, кийин отчет бергенге оңой болот. Мисалы:

Комментарийлөө журналы

Таблица 4.2.11.- Комментарийлөө журналынын үлгүсү.

Окуучулардын аты	Комментарийлер
Арсен	Тексттин 3 түрүнө мисалдарды түзө алат
Амина	Эркин темада дилбаян жаза алат
Далия	Сүйлөмгө морфологиялык талдоо жүргүзө алат

Портфолиосу боюнча баалоо. Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда портфолиону баалоонун максаттары:

- Окуучунун алдыңкы жана начар жактарын так көрсөтүү аркылуу баалоо процессин жакшыртуу;
- Окуу максаттарына жетүүгө карата болгон умтулууну колдоо;
- Окуунун жүрүшүндөгү өзгөрүүлөрдү жана өсүштөрдү чагылдыруу;
- Окуучунун, мугалимдин, ата-энелердин ой жүгүртүп, талдоо жүргүзүшүнө өбөлгө түзүү;
- Окуучунун окуп үйрөнүүсүндөгү уланмалуулукту камсыздоо;
- Окуучунун өз алдынча аракеттенген окуп үйрөнүүсүнө колдоо көрсөтүү;
- Оуп үйрөнүлүп жаткан нерселер тууралуу түшүнүктү кеңейтүү;
- Окуй билүү жөндөмүн өнүктүрүү;
- Пландалган натыйжага жетүүдөгү өсүштү көрсөтүү;
- Окуучуларга өздөрүн баалоо мүмкүнчүлүктөрүн берүү;

- Окуучулардын бири-бирине жардамдашып өсүшүнө жол ачуу.

Порфолионун бааланышы. Портфолио окуучулардын окуусун салттуу ыкмадан айырмаланып баалоого жол ачат. Портфолио аркылуу баалоодо мугалимге окуу процессине кеңири байкоо жүргүзүүгө, окуучунун өз алдынча чыгармачылык менен эмгектенүүсүн өнүктүрүүгө жана балага өзүнүн жетишкендиктерин баалай алууга өбөлгө түзөт. Порфолиону баалоонун критерийлери:

- андап билүүсү - ой жүгүртүүсүнүн жана чыгармачылык жөндөмү;
- окуу планынын максаттарына , көрсөткүчтөрүнө ылайык өсүүсү;
- негизги процесстерди түшүнүү жана колдоно билүү;
- портфолиодогу иштердин талаптарга шайкеш келиши;
- жазуу иштеринин ар түрдүүлүгү

Окуу жылы ичинде мугалим менен окуучу тыгыз кызматташып, портфолиого киргизүүгө зарыл болгон маанилүү иштерди тандашы керек. Ошондой эле, алар портфолиодогу иштерди балоодо колдонула турган упайларды жана бааларды да биргелешип иштешсе болот. Портфолионун ар бир бөлүмүнө тиешелүү эрежелерди жана упайларды иштеп чыгышат. Иштердин жыйынтык бааланышы үчүн белгилер, баалар, упайлар аныкталат. Портфолиону жыйынтыктоочу баалоого окуучу, мугалим эгер мүмкүн болсо эксперттер тобу тартылуусу зарыл. Алар портфолионун бардык бөлүмдөрүн кылдат карап талдап, анан баалоо боюнча чечим кабыл алышат.

Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда окуучулардын топто иштегенине карай баалоодо топтун ишинин ийгиликтери гана эмес, ал ийгиликтерге кандайча жетишилгендиги да бааланат. Демек, иштин натыйжасы да иш процессинин өзү да толук бааланат дегендикти туюндурат. Анткени топто иштөө мезгилинде окуучулардын бир катар билгичтиктери калыптанат. Мында калыптандыруучу баалоо, кайтарым байланыштар да ишке ашырылат. Топто иштөөнү баалоонун бир нече жолдору бар. Мисалы:

- мугалим ар бир топтун ишин баалайт;
- айрым окуучулардын иштерин баалайт;

- өзүн өзү баалоо, өз ара бири-бирин баалоо;
- топтун ишин мугалим менен окуучу биргелешип баалашат;

Топто иштердин алдында мугалимдин милдеттери:

- топтогу иштин максаты окулуп жаткан теманын максатын дал келүүсү;
- тапшырмага баа берүү критерийлерин аныктоо: топтогу иш процессине баа берүү жана топтун ишине баа берүү;
- кимдер баалай тургандыгын жарялоо: 1) мугалим; 2) окуучулар менен мугалим биргелешип; 3) окуучулар; 4) атайын калыстар тобу
- топко ишти аткаруу мөөнөтүн жана формаларын аныктоо: эгер топ бир сабактан ашык, узак убакытка ылайыкталган тапшырманы аткаруу үчүн түзүлсө;
- баалоонун принциптерин айтуу:
  - топтун ишине кошконокуучунун жекече салымы сөзсүз бааланышы;
  - бүтүндөй топтун иши бааланат: “бирөө бардыгы үчүн, бардыгы бирөө үчүн”.

Топто иштөөнү баалоо боюнча сабактын үлгүсүн сунуштайбыз:

Сабактын темасы: Алфавит

Сабактын максаттары:

- * билим берүүчүлүк: алфавит жөнүндө билимдерин бекемдешет.
- * өнүктүрүүчүлүк: алфавитти жатка билишет, текстти талдоо, көркөм айтуу көндүмдөрүн өркүндөтүшөт.
- * тарбия берүүчүлүк: улуттук баалуулуктар, анын ичинде элдик аспаптар жөнүндө, залкар акын А.Осмонов жөнүндө маалыматтарын кеңейтишет.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттар ишке ашат, эгерде:

- * алфавит деген эмне экендигин түшүнсө;
- * алфавитти жатка билсе;
- * алфавитти пайдалана билсе;

- * ырды көркөм айта алса;
- * анын автору жөнүндө билсе;
- * текстти талдай алса.

Сабактын тиби: жаңы материалды өздөштүрүү.

Сабактын методу: интерактивдүү

Сабактын формасы: Кластер түзүү, топто иштөө

Сабактын жабдылышы: Алфавит, А.Осмоновдун портрети, улуттук аспаптардын сүрөттөрү, флипчарт, маркерлер.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу.
  2. Өтүлгөн теманы кайталоо. Түгөйлөш үнсүздөр темасын кайталоо. Көнүгүүнү текшерүү.
  3. Жаңы сабак: Алфавит жөнүндө маалымат берүү.
  4. Бышыктоо.
- А.Осмоновдун “Комуз” ырынын негизинде көнүгүүлөрдү иштетүү.

Комуз

Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз.

Чертилбейт, күүгө келбейт, чебер колсуз,

Опоңой, көргөн көзгө жөпжөнөкөй.

Бирок да өнөрү бар айтып болгус.

(А.Осмонов)

“Улуттук аспаптар” темасына кластер түздүрүү.

Кадамдар:

- * Окуучуларды 1ден 3кө чейин санатып, 3 топко бөлүү.
- * Ар бир топко 1ден флипчарт, маркер таратып берүү.
- * Улуттук аспаптар жөнүндө билгендерин сурап, жоопторду доскага жазып туруу.
- * Кластер түзүү эрежесин эстериине салуу.
- * Ар бир топ өз алдынча иштешет.
- * Топтор өз иштерин презентациялашат.

Потенциалы: Окуучулар билген маалыматтарын топтоштуруп, талдаганга жана биргелешип иштөө көндүмдөрүнө ээ болушат.

Үй тапшырмасы: Кыргыздын белгилүү комузчулары жөнүндө маалыматтарды чогултуп, портфолиолоруна жайгаштырышат.

Баалоо: Окуучулардын билими көрсөткүчтөргө ылайык жана топто иштөөсүнө карай бааланат.

Топтун ишин мугалим адилет баалап, эгер топтун мүчөлөрүнө так милдеттер жүктөлгөн болсо анда айрымдарынын темадан четтеп кеткенин талкуулап эскертүү зарыл.

Мугалим байкоо формасын иштеп чыгат да аны окуучулар менен талкуулап, бекитишет.

Топтун ишинен алынган натыйжалар мугалимге тийиштүү чечимдерди кабыл алууга жардам берет. Топтор иштегенде мугалим айрым окуучулардын жетишкендиктерин баалай алат. Бул үчүн ал “Топто иштегендеги жеке окуучунун салымын баалоо” формасын колдонот.

Мугалим топтордогу тапшырманын аткарылышына байкоо жүргүзөт. Айрыкча тандап алган окуучулардын ишмердүүлүгүнө байкоо салат жана формага белги коет. Аткарылган иштин жыйынтыгына карай окуучуларга байкоонун натыйжаларын айтат. Бааларын сөзсүз билдирет жана баа коет.

Топто иштегенде окуучунун өзүнө жетишкендигин баалоо укугун берүү керек. Бул үчүн “Өзүн өзү баалоо” формасы колдонулат. Байкоонун жана окуучулар менен баарлашуунун негизинде алынган маалыматка таянып, мугалим топто иштөө көндүмдөрүн, окуу материалынын өздөштүрүлүү сапатын талдап, окуучулардын жетишүүсүн жакшыртуу боюнча кийинки кадамдарын пландай алат.

Төртүнчү бөлүм боюнча кыскача корутунду.

Баалоонун ар түрдүү методдорун ылгоо жана пайдалануу башталгыч класстын мугалиминин ишинин бир бөлүгү болуп саналат. Баалоонун ар түрдүү методдорун колдонуу кыргыз тилин окутуу процессине сөзсүз таасирин тийгизет. Бул жогоруда сөз кылган калыптандыруучу

(формативдик) баалоонун методдорун колдонууда айрыкча байкалат. Баалоонун планын түзүүдө мугалим диагноздоочу баалоону окутуунун баштапкы этабында, калыптандыруучу баалоону – материалды үйрөтүү мезгилинде ал эми, жыйынтыктоочу баалоону окутуунун жыйынтыгын чыгарууда пайдаланса ылайыктуу.

Жат жазуу, эсселерди текшерүүдө мугалим өзүнүн алдына максат коет. Жөн гана баа коёбу же баланын билим алуу сапатын, билгичтиктерин жакшыртуу кызыкчылыгы барбы? Мугалимдин сунуштары жумуштун кийинки этабына түрткү болот. Демек, мугалимдин эскертүүлөрү окуучуга тапшырма катары милдеттендирилиши керек.

Бешинчи бөлүм

Педагогикалык экспериментти уюштуруу жана анын жыйынтыгы.

5.1. Педагогикалык экспериментти уюштуруу баскычы жана констатациялоочу материалдарды жыйноо.

Өлкөбүздүн ар кайсы аймактарында жүргүзүлгөн педагогикалык эксперимент башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу технологиясы боюнча иштелип чыккан окуу материалын изилдөө ишинин максаттарын ишке ашыруусун текшерүү максатын көздөдү.

Иштелип чыккан окуу материалы боюнча окутуу иши 2007-2008- окуу жылынан 2009-2010- окуу жылынын аралыгында Бишкек шаарынын №88- орто мектебинде жана Ысык- Ата, Панфилов, Тоң райондорунун айрым мектептеринде изилдөөнүн автору тарабынан жана мугалимдер Ж.Жамгырчиева, Д.Эшенкулова, Г.Эгембердиева, Э.Умарова, Г.Керимкулова, Ж.Шарипова, Т.Идирисова, ж.б. катышуусу менен апробациядан өткөрүлдү. Андан соң иштелип чыккан методикага ылайык 2,3,4- класстар үчүн окуу китеби жана аларга карата методикалык колдонмо 2010-2011- жылдары педагогика илимдеринин кандидаты А.Акунова менен бирдикте иштелип чыгып, Кыргыз Билим берүү академиясында талкууланып,

бекитилип жана Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан басып чыгарууга сунушталды.

Педагогикалык экспериментти жүргүзүү баскычында эксперименттин максаты аныкталып, гипотезасы иштелип чыкты, эксперименталдык материалдар даярдалып, анын катышуучулары аныкталды. Экспериментти ишке ашыруу баскычында эксперимент өткөрүлгөнгө чейинки окуучулардын билимдери, билгичтиктери, көндүмдөрү текшерилди, эксперименталдык окуу жүргүзүлдү, эксперименттен кийинки маалыматтар алынды. Констатациялоо баскычында натыйжалар иштетилип, жыйынтыктар чыгарылды. Эксперимент жүргүзүүнүн интерпретациялоо баскычында алынган натыйжалар жана чыгарылган жыйынтыктар боюнча методикалык сунуштар иштелип чыкты жана апробациядан өткөрүлдү.

Экспериментке жалпысынан 5 мектептен 966 окуучу жана 15 мугалим тартылды. (Таблица 5.1.1.)

Таблица 5.1.1.- Мектептер боюнча көзөмөлдөө жана эксперименттик топтордогу окуучулардын саны.

Мектептин аталышы	Көзөмөлдөө тобундагы окуучулардын саны	Эксперименталдык топтогу окуучулардын саны	Бардыгы
Бишкек шаарындагы №88-орто мектеби	364	340	704
Ысык-Ата районундагы К.Айдарбеков атындагы орто мектеп	65	60	125
Москва районундагы Т.Базаркулов атындагы орто мектеп	25	23	48
Панфилов районундагы А.Осмонов атындагы	20	22	42

орто мектеп			
Тоң районундагы Б.Мамбетов атындагы орто мектеп	24	23	47

Эксперименттин жүрүшүндө көзөмөлдөө тобундагы окуучулар колдонулуп жаткан окуу программасы жана окуу китеби менен окутулду. Алар: Кыргыз Билим Берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилген “Башталгыч класстардын программалары” (2008-ж.) жана 2- класс үчүн “Кыргыз тили” окуу китеби (автору С.Рысбаев), 3- класс үчүн “Кыргыз тили” окуу китеби (авторлору С.Рысбаев, Ч.Исакова), 4- класс үчүн “Кыргыз тили” окуу китеби (автору С.Шаелдаева). Ал эми эксперименталдык топтордо кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу ыкмасы менен иштелип чыккан окуу материалдары колдонулду.

Окуучулардын билиминин, билгичтиктеринин жана көндүмдөрүнүн калыптанышын аныктоодо жат жазуу баяндама дил баян жаздыруу, текстти угуп түшүнүүсүн текшерүү, текст түзүүсүн, текшерүү, грамматикалык материалдарды өздөштүрүүсүн текшерүү, грамматикалык тесттерди жүргүзүү сыяктуу иш- аракеттер өткөрүлдү.

Илимий изилдөөнүн максатына жана милдеттерине ылайык эксперименттин төмөнкүдөй баскычтары: экспериментти уюштуруу, ишке ашыруу, констатациялоо жана интерпретациялоо белгиленди жана жүргүзүлдү.

Эксперимент жүргүзүүнүн биринчи баскычында аны жүргүзүү үчүн мектептер тандалып алынып, контролдук жана эксперименттик класстар аныкталды. Окуучулардын эне тили боюнча билимин, билгичтиктерин көндүмдөрүн аныктоо максатында ар түрдүү тапшырмалар аткартылды. Бул тапшырмалардын түрлөрүнө жат жазуу жаздыртуу, баяндама жана дил баян жаздыруу, грамматикалык материалдарды өздөштүрүүсүн текшерүү, текстти угуу жана баяндап берүү, текст түзүү сыяктуу тапшырмалар аткарылды.

Жат жазуу үчүн төмөнкү текст тандалып алынды:

Биздин тоолор

Бизде бийиктиги бир нече чакырым келген тоолор бар. Мындай тоолордун чокуларында эч качан эрибеген ак кар, көк муз жатат. Муну мөңгү дейбиз.

Ала- Тоо, Тянь- Шань, Алай тоолоруна далай экспедиция барып, алардын кен байлыктарын текшерген. Бул тоолордо алтын, күмүш, нефть, таш көмүр- баары бар.

Кыргызстандын тоолорун аркар, кулжа, аюу сыяктуу айбанаттар мекендешет. Биз токойго да байбыз. Түштүктө алма, алча, жаңгак аралаш токойлор көп. Алар: Кара- Алма, Арстанбап жана башкалар.

Тоонун малга да, адамга да пейили кенен. Баарын энедей асырайт. Ошон үчүн тоо бийик. Анын сыры терең. (А.Кадыров)

“Менин үй- бүлөм”, “Менин мектебим” аттуу темаларда дил баяндарды жаздырууда да жогоруда белгиленген каталар кетирилген.

“Ата-эне туурасында бир эки ооз сөз”, “Айылым” тексттерин окуу, угуу жана баяндоо тапшырмалары аткарылды.

Тексттер:

Ата жана эне туурасында бир-эки ооз сөз

Бардыгынан сүйүктүү биздин ата-энебиз. Ата-энебиз бизди төрөлгөндөн баштап багып өстүргөн. Атабыз биз үчүн кышында суукка тоңуп, жазында ысыкка күйүп, мал бакты. Энебиз ак сүтүн эмизип, ысык-сууктан сактап, «кагылайын, каралдым» деп өстүрдү. Ата-энебиз биз чоңоюп, эс кире баштаган соң балам үлгүлүү жана билимдүү болсун деп билим берди. Алар ар убакта биздин билимдүү болушубузду чың көңүлү менен тиледи. Ар дайым бизге жакшы үмүт-тилек, насаат айтып, чыныгы адам болууга багыттады. Ошондуктан аларга жакшы кызмат кылып, иренжитпей, баталарын алуубуз керек.

И.Арабаев

Айылым

Шекер айылыма көп барам, эки- үч каттабасам көңүлүм толбой турат. Туугандарым келин алат, кыз берет. Жакшылык- жамандыгы аралаш бул дүйнөдөн өткөндөргө бир ууч топурак салуу да парз. Айтор көңүл тартып турса, шылтоо табылат. Балдарым нукура шаардык болуп калышты, эр жеткен жигиттер, бирок ата- бабасынын туулуп- өскөн жерин таанып- билип жүрсүн деп, аларды да айылга үйрөтүүгө аракеттенем. Анткен менен, заман өзгөрүлдү окшойт. Ким билет, өзүм сыяктуу айылга катнаша алар бекен, аны келечек көрсөтөр. Ошондо да ар булактын чордону бар сыңары, Мекен деген алп сөздүн кут түшкөн очогу сыяктуу, алакандай борбору болот эмеспи. Менин мекеним- Шекер айылы.

(Ч.Айтматов).

“Мекеним- Кыргызстан”, “Эне тилим- кыргыз тили” аттуу темалардын тегерегинде 5-6 сүйлөмдөн турган тексттер түздүртүлдү.

Бул тапшырмаларды текшерүүдө окуучулардын сөз байлыгына, уга билүү жана сүйлөө, кырдаалга жараша коммуникация жүргүзүү билгичтиктери менен көндүмдөрүнүн калыптануу деңгээлине көңүл бурулду. Аларды аныктоодо окуучулардын фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик билгичтиктери менен көндүмдөрү эсепке алынды.

Баяндама, дил баян жазуу жана текст түзүүдө окуучулардын композициялык же текст түзүү билгичтиктери менен көндүмдөрү, башкача айтканда, сөз айкаштарын, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү түзүү, аларды логикалык ыраатка келтирүү жана түрдүү тилдик каражаттар аркылуу сүйлөмдөрдөн байланышкан текстти түзүү билгичтиги менен көндүмдөрү текшерилди.

Текстти окуу, угуу жана баяндап берүү тапшырмаларын аткартууда окуучулардын сүйлөмдөрдүн туура интонация менен айтылышына, логикалык жана сөздүк басымдын орду менен коюлушуна, сүйлөмдөрдүн

ортосундагы тынымдын, синтагмалардын, паузалардын туура коюлушуна, сүйлөмдүн айтылыш максатына жараша жай, суроолуу, илептүү жана буйрук болуп бөлүнүшүнө карай үндүн кубулушуна көңүл бурулду.

Жогоруда белгиленген тапшырмалардын аткарылышын текшерүүдө төмөнкүдөй каталар аныкталды:

Окуучулардын жат жазууларын текшерүүдө төмөнкүдөй типтүү каталар аныкталды:

- энчилүү аттарды жазуудан кетирилген каталар;
- татаал сөздөрдү жазуудан кетирилген каталар;
- йоттошкон тамгаларды жазуудан кетирилген каталар;
- орус тилинен кирген сөздөрдү жазуудан кетирилген каталар;
- созулма үндүүлөрдү жазуудан кетирилген каталар;
- сөздөрдү ташымалдоодон кетирилген каталар;
- катар келген окшош үнсүздөрдү жазуудан кетирилген каталар, ж.б.

Мисалы: Алатоо, Каралма, айу, нефт, экспедиция, толор, барын, ташкөмүр, сыйакту, айбанатар, ж.б.

Баяндама жазуу үчүн төмөнкү текст тандалып алынды:

Уз- мугалим.

Жумабүбү апа 50 жылдан ашуун бир мектепте башталгыч класстардын мугалими болуп эмгектенген. Ал жүздөгөн жаш жеткинчиктерге таалим-тарбия берип, башталгыч мектептин уясынан учурду. Талыкпаган эмгеги менен окуучуларынын, ата- энелердин урмат- сыйына ээ болду. Көптөгөн мамлекеттик сыйлыктар менен сыйланды.

Жумабүбү апа ардактуу мугалим эле эмес, колунан көөрү төгүлгөн чебер уз болгон. Ал калпак, тебетей, кемсел, белдемчи, кош этек көйнөк сыяктуу улуттук кийимдерди көркөмдөп тикчү. Шырдак, ала кийиз, туш кийиз, курак төшөк сыяктуу улуттук буюмдарды келиштире жасачу.

Уз- мугалим мектепте көркөм кол өнөрчүлөр кружогун уюштуруп, кыздарга сайма сайганды, оюм ойгонду, кийим тиккенди үйрөткөн.

Жумабүбү апа Кыргызстан кол өнөрчүлөр союзунун мүчөсү болгон. Ал жасаган буюмдар республикалык кароо- сынактарда баалуу сыйлыктарга татыган.

Баяндаманы жазууга карата таяныч сөздөр доскага жазылып, алар менен маанисин чечмелөө, сүйлөмдөрдү түзүү сыяктуу иш- аракеттер аткарылды.

Баяндаманын планы окуучулар менен бирдикте түзүлдү.

План:

1. Жумабүбү апа- мугалим.
2. Уз- мугалимдин колунан жаралган буюмдар.
3. Мектептеги кол өнөрчүлүк кружогу.
4. Жумабүбү апа- кол өнөрчүлөр союзунун мүчөсү.

Окуучулардын жазган баяндамаларын текшерүүдө төмөнкүдөй каталар белгиленди:

грамматикалык:

- энчилүү аттарды жазуудан кетирилген каталар;
- татаал сөздөрдү жазуудан кетирилген каталар;
- йоттошкон тамгаларды жазуудан кетирилген каталар;
- созулма үндүүлөрдү жазуудан кетирилген каталар;
- сөздөрдү ташымалдоодон кетирилген каталар;
- катар келген окшош үнсүздөрдү жазуудан кетирилген каталар, ж.б.

стилдик:

- орунсуз кайталоо;
- мазмундун чаржайыттыгы;
- сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибинен кетирилген каталар;
- байланыштуу текст түзө албагандыгы.

Берилген тапшырмаларды аткарууда окуучулардын дээрлик көпчүлүк бөлүгүнүн тилдик материалдарды, башкача айтканда, фонетикага, морфологияга, синтаксиске байланыштуу эрежелерди курулай жаттап алуу менен чектелип, аларды практикалык жактан колдонуудан көптөгөн

каталарды кетиргендиги, кеп ишмердүүлүгүнүн рецепциялык жана продуктивдик түрлөрүн пайдаланууда активдүү сөздүк запасынын жетишсиз экендиги, айрым сөздөрдү сөз айкашы жана сүйлөмдөр курамында тиешелүү грамматикалык формаларда колдоно албагандыгы, сүйлөмдөгү сөздөрдүн структуралык тартибин жеткиликтүү билбегендиги, сүйлөмдөрдү байланыштырып, байланыштуу текст катары түзүүдө каталарды кетиргендиги байкалды.

Окуучулар грамматикалык эрежелерди жатка билишет, кептин рецециялык түрүн (угуу, окуу) жана продуктивдик түрүн (сүйлөө, жазуу) пайдалана алышат, бирок эрежелерге карата мисалдарды табуу, аларды сүйлөмдүн тизмегинде, кебинде пайдалануу, байланыштуу текст түзүү, түшүнүгүн баяндап айтып берүү тапшырмаларын аткарууда мүчүлүштүктөрдү кетиришет. Макал- лакаптарды, ырларды жатка айтышат, бирок маанисин чечмелеп берүүдөн кыйналышат, ырдын мазмунун жеткиликтүү баяндай алышпайт.

Мына ушул жагдайлар эске алынуу менен башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун төмөнкүдөй максаттары аныкталды:

- башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун көлөмүнө (2- класста- 104- саат, 3- класста- 103 саат, 4- класста- 104 саат) жараша аны окутуунун максаттарын жана милдеттерин аныктоо;
- аныкталган максаттар менен милдеттерге ылайык окутуунун мазмунун аныктоо (грамматикалык, лексикалык материалды, коммуникативдик компетенциянын калыптануу деңгээлин белгилөө);
- башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методун аныктоо.

Башталгыч класстарда белгиленген (2-класста- 104 саат, 3-класста- 103 саат, 4 класста- 104 саат) саат көлөмүндө кыргыз тили боюнча билим алган окуучу башталгыч мектепти аяктагандан кийин эң жөнөкөй тилдик материалды үйрөнүүнүн алгачкы баскычындагы билимдерге, билгичтик мененкөндүмдөргө ээ болууга тийиш, башкача айтканда, фонетика бөлүмү боюнча тыбыштардын үндүү, үнсүз болуп бөлүнүшүн, жоон жана ичке,

созулма жана кыска үндүүлөрдү, жумшак жана каткалаң, түгөйлүү жана түгөйсүз үнсүздөрдү, сөздөрдү муунга ажыратууну, сүйлөмгө элементардык мүнөздө фонетикалык талдоо жүргүзүүнү, морфология бөлүмү боюнча сөздүн курамын, уңгусун жана мүчөсүн, кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн, сүйлөмгө морфологиялык талдоо жүргүзүүнү; синтаксис бөлүмү боюнча сөз айкашы, сүйлөм, анын айтылыш максатына жана грамматикалык түзүлүшүнө карата бөлүнүшүн, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн: ээ жана баяндоочту, айкындооч мүчөлөрдү (айкындооч мүчөлөрдүн түрлөрү башталгыч класстарда окутулбайт), сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзгөндү; лексика бөлүмү боюнча: сөздөрдүн лексикалык маанилерин, маанилеш сөздөрдү, синонимдерди, антонимдерди; эң жөнөкөй орфографиялык жана пунктуациялык эрежелерди; тексттин сүрөттөө, баяндоо, түрлөрүн, иш кагаздарынын өмүр баян, мүнөздөмө сыяктуу түрлөрүн жазууну; дил баян, баяндама жазууну, текст түзүүнү; өздөштүрүлгөн эң жөнөкөй мүнөздөгү грамматикалык материалдарды өз кебинде колдоно билүүгө тийиш.

Башталгыч мектепти аяктаган окуучу жогорудагы билим, билгичтик көндүмдөрдөн тышкары изилдөөбүздүн негизи болгон- эне тилин текстке байланыштуу окуп- үйрөнүүгө калыптандырылышы керек, башкача айтканда текстти изилдөө менен катар грамматикалык материалдарды изилденип жаткан тексттин мазмунуна байланыштуу өздөштүрөт.

Мындай максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттерди аткаруу пландаштырылган:

- жөнөкөйдөн татаалга, белгилүүдөн белгисизге, сандын сапатка өтүү, ж.б. жалпы дидактикалык принциптерди колдонуу менен окуу материалын окуучулар тарабынан өздөштүрүлүүгө жеңил жана ырааттуу түзүп, текст менен иштөөгө үйрөтүү;
- грамматикалык материалдарды тексттин жардамы менен үйрөтүүнүн технологиясын иштеп чыгуу;

- лексикалык материалдарды грамматикалык материалдар менен интеграциялоо жана грамматиканы коммуникативдик багытта үйрөтүү;
- грамматикалык материалдардын ар бир бөлүмүн окуп- үйрөтүүдө сөз өстүрүү, кеп ишмердүүлүгүнүн рецепциялык жана продуктивдик түрлөрүнө үйрөтүү менен байланышта иш алып баруу;
- башталгыч мектепте кыргыз тили сабагынын өздөштүрүлчү материалынын мазмунун жана көлөмүн педагогикалык эксперимент жана байкоо жүргүзүү аркылуу аныктоо;

Изилдөө ишинин жалпы гипотезасы же божомолу- тандалган окуу материалы жана окутуу методу тандалып алынган мектептердин окуучуларын тексттин негизинде эне тилин үйрөнүүгө багыт алдыра алса, анда сунушталган методика башталгыч класс үчүн ылайыктуу.

Окутуу экспериментин жүргүзүүгө 5 мектептен 966 окуучу катышты. Алар контролдук жана эксперименталдык класстарга бөлүштүрүлдү. Контролдук класстагы окуучулардын саны- 498 окуучу, эксперименталдык класста- 468 окуучу болду.

Контролдук класстардагы окуучулар мектептерде учурда колдонулуп жаткан окуу программасы жана календардык пландын негизинде окутулду.

Эксперименталдык класстардагы окуучулар жаңы окуу программасынын жана календардык пландын, эне тилин текстке байланыштуу окутууга багытталып түзүлгөн окуу материалдарынын жардамы менен окутулду. Эне тилин тексттин негизинде үйрөтүү процессинде бир гана тексттин жардамы менен бир нече грамматикалык көнүгүү- машыгуу тапшырмалар системасы аткарылды. Көнүгүү- машыгуулардын тапшырмалардын негизги максаты окуучулардын тексттин мазмунун изилдөө менен өз эне тилинде сабаттуу окуп жана жаза алуусуна, кебинин ырааттуу, бай жана көркөм болуусуна карай иш алып баруу үчүн багытталган.

Контролдук класстардагы жана эксперименталдык класстардагы окуучулар 2 чейрек аралыгында окутулуп, жыйынтык чыгарылган. Аларды төмөнкүдөй мазмундагы иш чаралар аркылуу текшерүү жүргүзүлгөн:

- грамматикалык материалдарды өздөштүрүүсүн текшерүү;
- жат жазуу жаздыртуу;
- дил баян жаздыртуу;
- баяндама жаздыртуу;
- текстти окуу, угуу жана түшүнүү;
- тексттин мазмунуна талдоо жүргүзүү.

Бул текшерүү иш чараларынын жыйынтыктары чыгарылып, атайын таблицада көрсөтүлдү.

Аталган иш чараларды өткөрүүдө окуучулардын жалпы предметтик компетенциясы, кептик компетенциясы, коммуникативдик компетенциясы толугу менен көзөмөлдөөгө алынып, текшерилет.

Окуучулардын бул компетенцияларын калыптандыруу кыргыз тили сабактарын өтүү процессинде жүргүзүлөт. Кыргыз тили сабактарында окуучулардын фонетикалык, лексикалык, грамматикалык билимдери пайда болуп, бул билимдер менен кошо кептик көндүмдөр да, алардын ичинде фонетикалык, лексикалык, грамматикалык көндүмдөр калыптанат. Ошондой эле эне тили сабактарында кеп ишмердүүлүгүнүн рецепциялык жана продукциялык ишмердиктери өздөштүрүлөт. Башкача айтканда, уга биүү, жазуу, сүйлөө, окуу жана баяндап берүү билгичтиктери калыптанат. Окуучулардын аталган компетенцияларынын калыптанышына өбөлгө болуучу иш- аракеттер эне тили сабагын окутуу процессинде жүргүзүлөт. Төмөндө ушул сыяктуу сабактардын бирин алып көрөлү:

Сабактын темасы: Сөз айкашы

Текст: Айылым

Шекер айылыма көп барам, эки- үч каттабасам көңүлүм толбой турат. Туугандарым келин алат, кыз берет. Жакшылык- жамандыгы аралаш бул дүйнөдөн өткөндөргө бир ууч топурак салуу да парз. Айтор көңүл тартып

турса, шылтоо табылат. Балдарым нукура шаардык болуп калышты, эр жеткен жигиттер, бирок ата- бабасынын туулуп- өскөн жерин таанып- билип жүрсүн деп, аларды да айылга үйрөтүүгө аракеттенем. Анткен менен, заман өзгөрүлдү окшойт. Ким билет, өзүм сыяктуу айылга катнаша алар бекен, аны келечек көрсөтөр. Ошондо да ар булактын чордону бар сыңары, Мекен деген алп сөздүн кут түшкөн очогу сыяктуу, алакандай борбору болот эмеспи. Менин мекеним- Шекер айылы.

Сөздүк:

парз- милдет

нукура- чыныгы

чордону- башталышы

(Ч.Айтматов).

Сабактын максаттары:

билим берүүчүлүк: сөз айкашы жөнүндө маалымат алышат.

өнүктүрүүчүлүк: сөз айкашынын тутумун, түзүлүшүн, сүйлөмдөгү ордун, сүйлөмдөн айырмасын билишет.

билим берүүчүлүк: өзүнүн Мекенин, кичи Мекенин сүйүүгө, баалоого, коргоого умтулушат. Бири-биринин пикирин баалай билүүгө үйрөнүшөт.

Көрсөткүчтөр:

Жогорудагы максаттарга жетти дейбиз, эгерде:

- сөз айкашы жөнүндө билсе;
- сөз айкашынын тутумун, түзүлүшүн билип, аны сүйлөмдөн ажырата алса;
- сөз айкаштарын түзө алса;
- сүйлөмдү сөз айкаштарына ажырата алса;
- тексти окуп, түшүнүп, анын негизинде көнүгүүлөрдү аткара алса.

Сабактын тиби: жаңы билимди калыптандыруу.

Сабактын формасы: жекече жана жупта иштөө.

Сабактын жабдылышы: таблица, флипчарт, маркер, сүрөттөр.

Сабактын жүрүшү: Уюштуруу. Өтүлгөн теманы кайталоо, өткөн сабактагы сүйлөм темасын суроо-жооп аркылуу кайталоо.

Үйгө берилген жайлоо жөнүндө жазып келген аңгемелерин окутуу.

Жаңы сабак: таблицанын жардамы менен сөз айкашы темасын түшүндүрүү. Сөз айкашынын тутумундагы негизги жана багыныңкы сөздөр жөнүндө маалымат берүү.

Бышыктоо: текстти окутуу, түшүнүгүн айттыруу, өз айылы (шаары) жөнүндө, аңгеменин автору жөнүндө аңгемелешүү;

Сөздүк менен иштөө: парз, нукура, чордону деген сөздөрдүн чечмеленишин дептерлерине көчүрүп жаздыруу. Алар менен сүйлөмдөрдү түздүрүү.

Жекече иштөө: сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыратуу, сөз айкаштарын табуу тапшырмаларын өз алдынча иштешет.

Топто иштөө: таблицаны мисалдар менен толтуруу, сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөмдөрдү түзүү тапшырмаларын топто иштешет, презентациялашат.

Жыйынтыктоо: Бүгүнкү сабакты сөз айкашы, анын тутумундагы негизги жана багыныңкы сөздөрдү үйрөнгөндүктөрүн, Ч.Айтматовдун «Айылым» тексти менен таанышып, анын негизинде көнүгүүлөрдү иштегендиктерин мугалимдин жардамы менен айтышат.

Үй тапшырмасы: өз айылы жөнүндө аңгеме жазып, андан 5 сөз айкашын бөлүп көрсөтүү тапшырмасы берилет.

Окуучулардын билимин баалоо: окуучулардын билими сабактын көрсөткүчтөрүнүн негизинде бааланат.

5.2. Эксперименттик материалдарды изилдөө баскычы.

Педагогикалык экспериментин материалдарын изилдөө баскычында жогоруда белгиленген алты түрдүү иш- аракет боюнча окуучулардын билимин көзөмөлдөө системасы: грамматикалык- лексикалык тест; жат

жазуу; баяндама; дил баян жазуу; текстти угуу, окуу жана баяндап берүү; тексттин мазмунуна талдоо жүргүзүү ишке ашырылды.

Контролдук класстар ошол учурда пайдаланылып жаткан окуу программасы жана календардык план менен окутулган. Ал эми эксперименталдык класстардын окуучулары кыргыз тилин текстке байланыштуу үйрөтүүнүн негизинде иштелип чыккан окуу материалдарынын негизинде окутулду. Окутуу процессинде мурунку жана жаңы окуу материалдар боюнча окутуу системасы салыштырылып, окуучулардын эне тилин өздөштүрүүдөгү билим, билгичтик көндүмдөрүнүн канчалык деңгээлде калыптангандыгын аныктоого мүмкүнчүлүк пайда болду. Бул боюнча маалыматтар төмөнкү таблицаларда чагылдырылган.

Таблица 5.2.1.- Эксперименттин башында эне тилин текстке байланыштуу окутуу боюнча тапшырмаларды аткаруудагы баалары

Тапшырмалардын түрү	Классы	Баалары			
		“5”	“4”	“3”	“2”
1. Грамматикалык-лексикалык тест	Контролдук	24	27	35	14
	Эксперименталдык	25	29	34	12
2. Жат жазуу	Контролдук	34	36	21	9
	Эксперименталдык	30	42	10	8
3. Баяндама жазуу	Контролдук	31	35	23	11
	Эксперименталдык	30	38	22	10
4. Дилбаян жазуу	Контролдук	29	34	25	12
	Эксперименталдык	30	37	23	10
5. Текстти окуу, угуу, түшүнүү.	Контролдук	40	44	15	0
	Эксперименталдык	45	50	5	0
6. Текстти изилдөө аркылуу грамматикалык	Контролдук	16	19	50	15
	Эксперименталдык	19	21	46	14

материалдарды өздөштүрүү					
-----------------------------	--	--	--	--	--

Таблица 5.2.2.- Эксперименттин аягында эне тилин текстке байланыштуу окутуу боюнча тапшырмаларды аткаруудагы баалары.

Тапшырмалардын түрү	Классы	Баалары			
		“5”	“4”	“3”	“2”
1. Грамматикалык-лексикалык тест	Контролдук	24	27	42	7
	Эксперименталдык	26	30	39	5
2. Жат жазуу	Контролдук	35	36	21	8
	Эксперименталдык	37	42	21	0
3. Баяндама жазуу	Контролдук	32	34	26	1
	Эксперименталдык	34	39	27	0
4. Дилбаян жазуу	Контролдук	31	41	26	2
	Эксперименталдык	32	43	24	1
5. Текстти окуу, угуу, түшүнүү.	Контролдук	43	48	9	0
	Эксперименталдык	47	51	2	0
6. Текстти изилдөө аркылуу грамматикалык материалдарды өздөштүрүү	Контролдук	16	19	60	50
	Эксперименталдык	20	21	51	9,66%

Педагогикалык эксперименттин баштапкы баскычында төмөнкүдөй көрсөткүчтөргө ээ болдук:

- эне тилин окутууда эң татаал тапшырма текстти изилдөө аркылуу грамматикалык материалдарды өздөштүрүү тапшырмасы экендиги аныкталып, контролдук класстагы 15 % окуучу, эксперименттик класстан 14 % окуучу “эки деген баа алышты.

- Татаалдыгы боюнча экинчи орундагы тапшырма грамматикалык-лексикалык тест экендиги аныкталып, контролдук класстагы 14 % окуучу, эксперименттик класстан 12 % окуучу “эки” деген баа алышты.
- Татаалдыгы боюнча үчүнчү орундагы тапшырма баяндама жазуу экендиги аныкталып, контролдук класстагы 12 % окуучу, эксперименттик класстан 10 % окуучу “эки” деген баа алышты.
- Татаалдыгы боюнча төртүнчү орундагы тапшырма дил баян жазуу экендиги аныкталып, контролдук класстагы 11 %, эксперименталдык класстан 10% окуучу “эки” деген баа алышты.
- Татаалдыгы боюнча бешинчи орундагы тапшырма жат жазуу экендиги аныкталып, контролдук класстагы 9 %, эксперименталдык класстан 8% окуучу “эки” деген баа алышты.
- Татаалдыгы боюнча алтынчы орундагы тапшырма текстти окуу, угуу, түшүнүү экендиги аныкталып, контролдук да, эксперименталдык класстагы окуучулар канааттандыруу эмес баа алышкан жок.

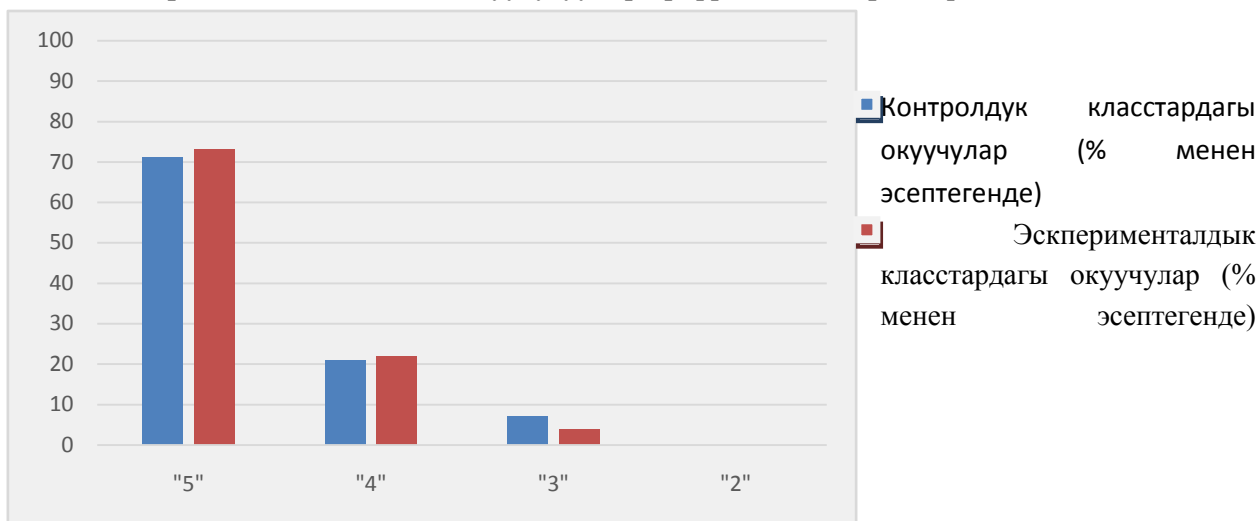
Эксперименттин аягындагы баскычта төмөнкүдөй жыйынтык чыгарылды:

Иштелип чыккан жаңы окуу материалын колдонуунун натыйжасында грамматикалык- лексикалык тесттик тапшырманы аткарууда жакшы баа (“4” жана “5”) алган окуучулардын саны контролдук класстардыкына караганда эксперименталдык класста 5 %га жогору; жат жазуу жазууда контролдук класстардыкына караганда эксперименталдык класста 8 % га жогору, баяндама жазууда жакшы баа алгандардын саны контролдук класстарга караганда эксперименталдык класстарда 7 %га жогору, дилбаян жазууда жакшы баа алгандардын саны контролдук класстарга караганда эксперименталдык класстарда 3 %ша жогору, текстти окуу, угуу, түшүнүү тапшырмасын аткарууда жакшы баа алгандардын саны контролдук класстарга караганда эксперименталдык класстарда 7%га жогору, текстти изилдөө аркылуу грамматикалык материалдарды өздөштүрүү тапшырмасын

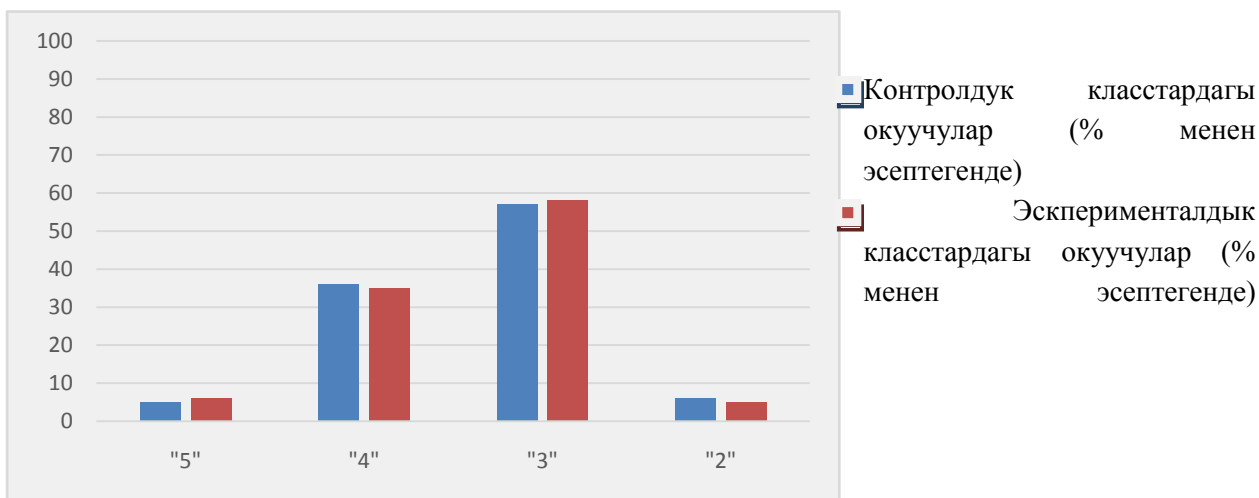
аткарууда жакшы баа алгандардын саны контролдук класстарга караганда эксперименталдык класстарда 6% жогору экендиги аныкталды.

Бул көрсөткүчтөр төмөнкү диаграммаларда чагылдырылган:

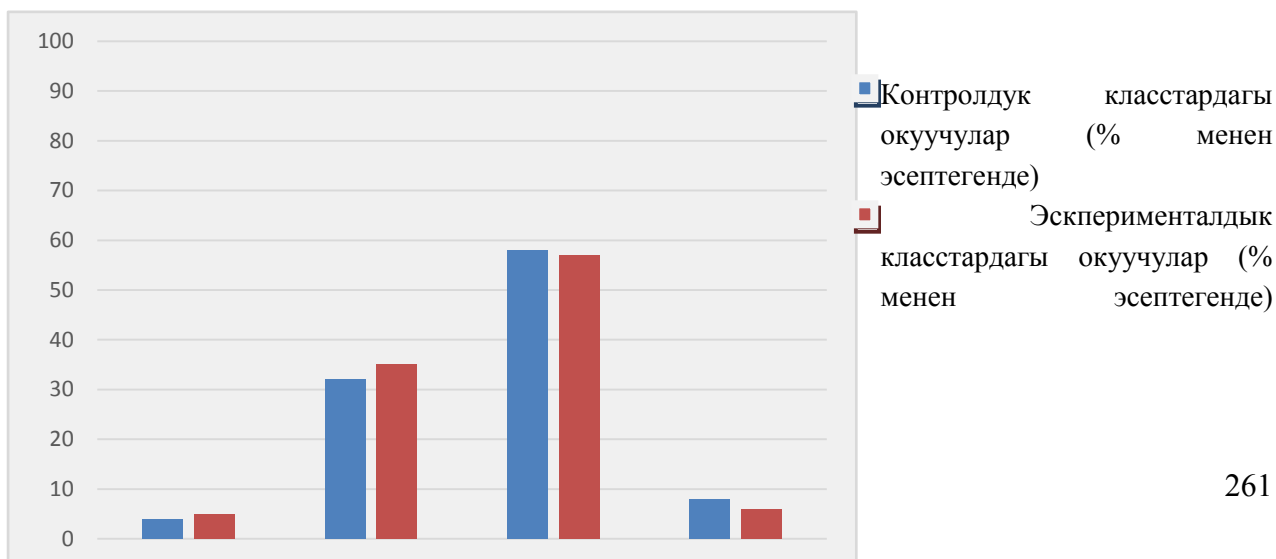
Диаграмма 5.2.1.- Текстти окуу, угуу, түшүнүү боюнча көрсөткүч

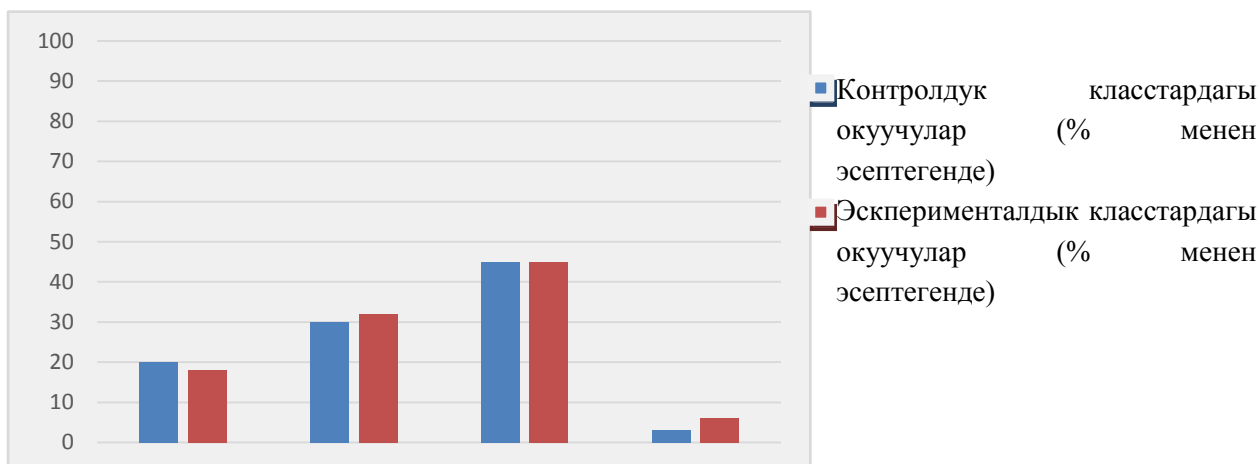
Диаграмма 5.2.2.- Дил баян жазуудагы көрсөткүч

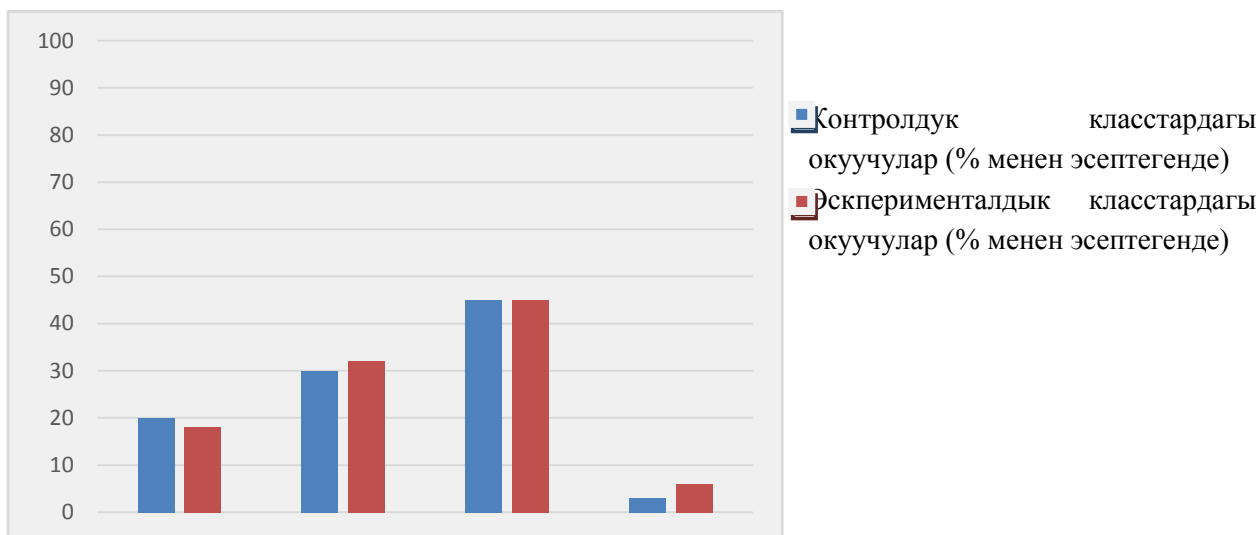
Диаграмма 5.2.3.- Грамматикалык-лексикалык тест боюнча көрсөткүч

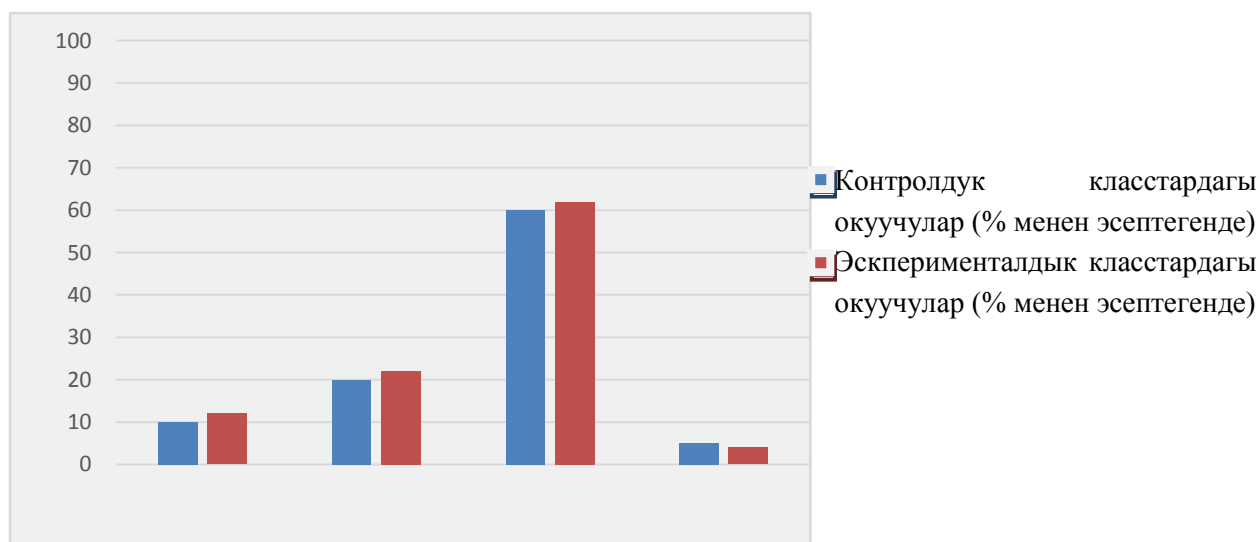
Диаграмма 5.2.4.- Жат жазуу жазуудагы көрсөткүч

Диаграмма 5.2.5. Текстти изилдөө аркылуу грамматикалык материалды өздөштүрүү тапшырмасы боюнча көрсөткүч

Диаграмма 5.2.6.- Баяндама жазуудагы көрсөткүч

Бул көрсөткүчтөр тандалып алынган методиканын натыйжалуулугун, башталгыч класстарда эне тилин текстке байланыштуу окутуу методикасынын алгылыктуулугун айкындайт. Аталган методиканын алгылыктуулугу окутуу максаттарынын окуучулардын позициясынан коюлуп, анын көрсөткүчтөрүнө жетүү үчүн конкреттүү иш- аракеттердин белгилениши, грамматикалык материалдарды текстти изилдөө аркылуу өздөштүрүү, окуу материалдарынын практикалык мүнөздө болушу, активдүүлүк, ырааттуулук принциптеринин колдонулушу менен мүнөздөлөт.

Тандалган окуу материалынын актуалдуулугун, окуучулар тарабынан анын өздөштүрүү деңгээлин аныктап, ага жараша түзөтүүлөрдү киргизүү эксперименттик окутуунун негизги максаты болду. Иштелип чыккан окуу материалынын актуалдуулугу, негиздүүлүгү аны окуу китептери менен салыштырып талдоонун, методикалык жыйындарда талкуулоонун, И.Арабаев атындагы КМУда, жогорку окуу жайлар аралык илимий-практикалык конференцияларда жасалган баяндоолордун негизинде далилденди. Окутуу материалын өздөштүрүү деңгээли окуучулар тарабынан алты түрдүү иш- аракеттерди аткарууда жетишкен көрсөткүчтөрү аркылуу аныкталды. Алты тапшырма боюнча көрсөткүчтөр эсептелип, таблицаларда чагылдырылды. Тандалып алынган контролдук жана эксперименталдык класстарда окутуу процессинин натыйжалуу болушу эне тилин текстке байланыштуу окутуу ыкмасын башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуу үчүн сунуштоого негиз болду.

Бешинчи бөлүм боюнча кыскача корутунду.

Педагогикалык экспериментти жүргүзүүдө иштелип чыккан кыргыз тилин башталгыч класстарда тексттин жардамы менен окутуу материалдарынын ылайыктуулугу жана жоболорунун тууралыгы текшерилди.

Изилдөөнүн максаттарына жана милдеттерине жараша эксперименттик иштин төмөнкүдөй баскычтары: экспериментти уюштуруу, иш жүзүнө ашыруу, констатациялоо жана интерпретациялоо баскычтары белгиленди.

Педагогикалык эксперименттин биринчи баскычында окуучуларды контролдук жана эксперименталдык класстарга бөлүштүрүү, алардын билим, билгичтиктерин, көндүмдөрүн жат жазуу, дилбаян, баяндама жаздыруу, текст менен иштөө, аңгеме түзүү тапшырмалары аркылуу текшерилди. Кетирилген типтүү каталардын үстүндө иш жүргүзүлүп, каталарды кетирүү себептери талданды. Мындай иш- аракеттер окутуу мазмунун жана максаттарын аныктоого шарт түздү.

Экинчи баскычта окутуу эксперименти жүргүзүлүп, жаңы окуу материалынын негизинде кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу методу колдонулду. Окутуу процессинде окуучулардын алган билимдери жогоруда аталган тапшырмалардын жардамы менен бааланды.

Педагогикалык эксперименттин үчүнчү баскычында констатациялоо жана интерпретациялоо иш- аракеттери жүргүзүлүп, эксперименттик маалыматтар изилденди. Бул баскычта грамматикалык- лексикалык тест, жат жазуу, баяндама, дилбаян жаздыруу, текстти окуу, угуу, түшүнүү, тексттин негизинде грамматикалык материалдарды өздөштүрүүсүн текшерүү тапшырмалары аткарылып, алардын жыйынтыктары чыгарылды жана тандалып алынган окуу материалынын окуучулар тарабынан өздөштүрүү деңгээли аныкталып, түзөтүүлөр киргизилүү менен окутуу материалынын жана методунун башталгыч класстарда кыргыз тилин үйрөтүүгө ылайыктуулугу белгиленди.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Башталгыч класстарда эне тилин мезгил талабына шайкеш келген окуу материалы менен окутуу, аны окутуунун максаттары менен милдеттерин, мазмунун, методдорун, окутууну уюштуруу формаларын белгилөө, окуу каражаттары менен окутууну көзөмөлдөө ыкмаларын иштеп чыгуу милдеттеринин негизинде жана башталгыч класстардын мугалимдерине теориялык жана практикалык жардам көрсөтүү максатында жазылган бул изилдөө ишибизди жыйынтыктоо менен төмөнкүдөй корутундуларды чыгардык:

1. Бүгүнкү күндө мамлекетибиздин орто мектептеринде, анын ичинде башталгыч класста окутуу илиминин алдында эң маанилүү милдеттер коюлуп жатат. Алардын катарында окуучулардын ой жүгүртүүсүн, ойлоо логикасын, активдүүлүгүн калыптандыруу, окутуунун жаңы ыкмаларын, жолдорун иштеп чыгуу, сабак өтүүнүн илимий жана методикалык деңгээлин жогорулатуу сыяктуу негизги милдеттер турат.

Бул милдеттерди ишке ашыруу менен катар эле кыргыз тилин башталгыч класстарда окутуунун мазмунун, методдорун, окутуунун каражаттарын азыркы талаптарга ылайык иштеп чыгуу зарылдыгы турат. Кыргыз тилин кенже класстын окуучуларына үйрөтүүдө анын теориялык маселелерине, тилдин грамматикасына негизги басым жасалбай, анын практикалык жагына: окуучуларды адабий тилдин нормасында туура, сабаттуу жазууга жана көркөм, мазмундуу сүйлөөгө үйрөтүү, кебинин бай жана ырааттуу болуусуна жетишүү негизги маселе болуп эсептелет.

Кыргыз тилин окутуунун методикасында байланыштуу кепке көңүл буруу алгачкы китептерден, иликтөөлөрдөн, методикалык эмгектерден эле башталган. Алгачкы «Алиппенин» автору И.Арабаев окуучулардын кебин өстүрүүгө өзгөчө көңүл буруп, буга карата атайын тапшырмаларды киргизген. Тунгуч окумуштуулардын бири К.Тыныстанов окуучулардын сөзүн өстүрүү үчүн кыргыз тили сабагында текст менен иштөөгө зор маани берип, өзүнүн бардык окуу китептеринде көптөгөн этнопедагогикалык мазмундагы көркөм тексттерди, элдик макал-лакаптарды кеңири киргизген. Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча биринчи окуу куралын жазган С.Нааматов кыргыз тилин окутуунун негизги максаты катары окуучулардын сөзүн өстүрүүнү аныктаган. Бул аталган тунгуч окумуштуулар кыргыз тилинин грамматикасын сөз өстүрүүнүн, байланыштуу кепти өстүрүүнүн негизги каражаты катары пайдаланышкан. Алгачкы методисттердин бул көз караштары, изилдөөлөрү андан ары улантылбай кыргыз тилин мектепте окутуунун негизги мазмунун тилдин грамматикасы түзүп калган. Куррикулумдун талаптарына ылайык кыргыз тилин окутууда грамматикалык

материалдарды өздөштүрүү менен гана чектелбей, тилдин практикалык аспектилерине негизги көңүл бурулууга тийиш.

2. Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун максат-милдеттери жана мазмуну аныкталды. Эне тилин окутуудагы негизги дидактикалык принциптерге (жеткиликтүүлүк; жөнөкөйдөн-татаалга; системалуулук жана ырааттуулук; көрсөтмөлүүлүк) таянуу менен сабактын максаттары жана көрсөткүчтөрү иштелип чыгып, тиркемеде жайгаштырылды. Максаттар жана көрсөткүчтөр грамматика-лексикалык материалдарды сөз өстүрүү жана байланыштуу кеп менен тыгыз байланышта окутуу принцибине ылайык иштелип чыкты. Окуучулардын кебин жана байланыштуу кебин өстүрүүдө тил менен ой жүгүртүүнүн биримдигине, кеп ишмердүүлүгүнө жана эң негизгиси текстке байланыштуу жүргүзүлө турган: дүйнөнү таанып-билүү, кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү, интеграциялап окутуу, педагогикалык кызматташтык жана практикалык принциптер сунушталды.

3. Башталгыч класстарда кыргыз тили негизги предмет катарында окутулат жана буга чейин окутулуп келген. Анын окутулуш абалы кандай болгондугу, бул предмет боюнча окуу программалары жана окуу китептери кандай түзүлгөндүгү тууралуу маселелерди изилдөө максатында окуу программаларын жана окуу китептерин анализдөөгө аракет жасадык.

Эне тилин текстке байланыштуу окутуу методунун алыскы жана жакынкы чет мамлекеттерде пайдаланылышына кыскача экскурс жасалып, бул методду колдонуунун алгылыктуу жактары иликтенилди.

Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда тилдик компетентүүлүктүн негизинде, ошондой эле кептик компетентүүлүктүн негизинде окутуу ыкмалары сунушталды. Окуу баскычтарына ылайык тексттердин көлөмүнүн өлчөмү, окуучулардын тилдик, кептик компетентүүлүктөрүн калыптандыруу менен текстке байланыштуу окутуу ыкмалары (жуп менен иштөө, топто иштөө, долбоор түзүү, презентациялоо, ж.б.), текстке байланыштуу окутуунун формалары (сабак-жомок, сабак-сцена, сабак-оюн, интеграцияланган сабак, макал-лакап,

табышмак, жаңылмач, ж.б. менен иштөө, ж.б.), каражаттары (дидактикалык материалдар, көнүгүүлөр, тексттер, тесттер) жана методдору (салттуу жана интерактивдик методдор: изилдөөчүлүк-ишмердүүлүк методу, байкоо жана салыштыруу методу, кунт коюп түшүнүп окуу методу, мугалим менен окуучунун, окуучу менен окуучунун ортосундагы кызматташтык, ж.б.) иштелип чыгып, башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун модели түзүлдү. Текстке байланыштуу окутууга карата окуу китептери жана методикалык колдонмолор иштелип чыгып, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан сунушталып, пайдаланылууга берилди.

4. Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда текст аркылуу лексика-грамматикалык материалдарды өздөштүрүү менен коммуникативдик компетентүүлүктөрүн калыптандыруу, окуучулардын кебин жана байланыштуу кебин өстүрүү, жазуу иштерин жүргүзүү жана окуучулардын тилдик-кептик компетентүүлүктөрүн калыптандыруу багыттары иштелип чыгып, сабактардын үлгүлөрү, фрагменттери, көнүгүү-машыгуулар системасы, практикалык иштер сунушталды.

5. Кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууда окуучулардын окуу жетишкендиктерин көзөмөлдөө жана баалоонун жолдору жана ыкмалары аныкталып, ар бир чейректин жыйынтыгында лексика-грамматикалык материалдарды өздөштүрүү жана текстти талдоого карата баалоо үчүн тапшырмалар, жыйынтыктоочу баалоо үчүн тесттик тапшырмалар (2-4-класстар үчүн) иштелип чыгып, тиркемеде берилди.

6. Изилдөө боюнча педагогикалык эксперимент 3 этапта жүргүзүлдү. Башталгыч класстардын мугалимдеринин сабактарына катышуу менен, алдыңкы иш тажрыйбаларды талдоого алынды жана изилдөөчүнүн 40 жыл аралыгындагы педагогикалык иш-тажрыйбасы жалпылаштырылды.

Тандалган окуу материалынын актуалдуулугун, окуучулар тарабынан анын өздөштүрүү деңгээлин аныктап, ага жараша түзөтүүлөрдү киргизүү эксперименттик окутуунун негизин түздү. Окутуу материалын өздөштүрүү

деңгээли окуучулар тарабынан алты түрдүү иш аракеттерди аткарууда жетишкен көрсөткүчтөрү аркылуу аныкталды. Алты тапшырма боюнча көрсөткүчтөр эсептелип, таблицаларда жана диаграммаларда чагылдырылды. Сунушталган окуу методдорун, ыкмаларын, каражаттарын пайдалануу менен өтүлгөн сабактар эне тилин текстке байланыштуу окутууда контролдук класстарга караганда эксперименталдык класстарда орточо эсеп менен 8 пайызга жогору көтөрүлгөндүгүн көрсөттү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

- кыргыз тилин кенже класстын окуучуларына үйрөтүүдө анын теориялык маселелерине, тилдин грамматикасына негизги басым жасалбай, анын практикалык жагына: окуучуларда адабий тилдин нормасында туура, сабаттуу жазууга жана көркөм мазмундуу сүйлөөгө үйрөтүү, кебинин бай жана ырааттуу болуусуна жетишүү негизги маселе болуп эсептелет;
- башталгыч класстарда кыргыз тили предмети текстке байланыштуу окутулуусу жана атайын окуу-методикалык комплектилер менен жабдылуусу зарыл;
- башталгыч билим берүү боюнча окуу программалары кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу технологиясынын негизинде түзүлүүсү зарыл;
- башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутууга карата окуу-нормативдик документтерди, окуу программаларын, дидактикалык материалдарды, көнүгүү-машыгуу жыйнактарын, жумушчу дептерлерди, тесттик жыйнактарды, ж.б. даярдоо жана басып чыгаруу зарыл;
- электрондук окуу китептери, көрсөтмө куралдар, аудио-видео каражаттары интернет сайттарына жайгаштырылышы жана жайылтылышы керек;
- эне тилин окутуп-үйрөтүүнүн улантуучулук принцибинин негизинде башталгыч класстарда жүргүзүлүп баштаган кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу кийинки : орто звенодогу жана жогорку класстарда улантылышы керек;
- башталгыч класстардын мугалимдери үчүн райондук, областтык, республикалык деңгээлде кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуу боюнча атайын билим өркүндөтүү курстарын ачуу жана ишке киргизүү зарыл;

- педагогикалык жогорку жана атайын кесиптик орто окуу жайларында башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы дисциплинасы текстке байланыштуу окутуунун негизинде жүргүзүлүшү шарт, ж.б.

Биздин эмгектин теориялык корутундуларын башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда колдонуу эне тилин окутуп-үйрөтүүнүн мазмунун жана формасын өркүндөтүүгө өз салымын кошот деген пикирдебиз.

Адабияттардын тизмеси:

1. Абдрахманов Ы. УИАнын кол жазмалар фондусу. [Текст]: / Ы.Абдрахманов.- Инв. №720.
2. Абдувалиев И. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. Жогорку окуу жайларынын филол.фак. студенттери үчүн окуу китеп. [Текст]: / - Б.: “Айбек” фирмасы, 1997. -296 б.
3. Абдувалиев Э.Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология. [Текст] / –Б.: Кыргызстан, 1998.- 256 б.
4. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / окуу китеп / И.Абдувалиев.- Бишкек: ЖЧК “Полиграф ресурс”, 2008.- 284 б.
5. Абдувалиев И. Азыркы кыргыз тили: (Лексикография) [Текст] / окуу китеп / И.Абдувалиев. -Бишкек, 1999.-32 б.
6. Абдувалиев И. Кыргыз тили [Текст] / : окуу китеп / И.Абдувалиев. - Бишкек, 2003.
7. Абдулдаев Э., Давлетов С. Кыргыз тили [Текст] /Абдулдаев Э., (Педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби) - Фрунзе, 1986.
8. Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз орфографиясынын эрежелери: [Текст] / Абдулдаев Э., Практикалык колдонмо- Фрунзе: Мектеп, 1986. 118 б.
9. Абдулдаев Э., Давлетов С., Исманов А., Турсунов А. Кыргыз тили. [Текст] /Э.Абдулдаев, – Ф.: Мектеп, 1986.-352 б.
10. Абдулдаев Э., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн. [Текст] /Абдулдаев Э., – Фрунзе: Мектеп, 1990.- 118 б.
11. Абдулдаев Э. Супрун Е.А. Тилдин жана жазуунун келип чыгышы. [Текст] /Э.Абдулдаев, – Фрунзе: Мектеп, 1965.- 87 б.
12. Абдиев К., Мусаева Ч. Жат жазуу жана баяндама жыйнагы [Текст] /Абдиев К., Мусаева Ч. –Бишкек,2008.

13. Абдыкул Жапар. Синтаксический строй кыргызского языка. Ч.1: [Текст]/Абдыкул Жапар Учебник для вузов.- Б.: Мектеп, 1991.- 431с.
14. Абдыкул Жапар. Синтаксический строй кыргызского языка. Ч.2: [Текст]/Абдыкул Жапар Учебник для вузов.- Б.: Мектеп, 1991.- 352с.
15. Азыркы кыргыз адабий тили [Текст] / . – Б.: Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту, 2009.- 928 б.
16. Азыркы кыргыз тили. [Текст]/ (Сөз түркүмдөрү. 2-бөлүм).- Фрунзе, Кыргызмамбас,1958.
17. Азыркы кыргыз адабий тили. [Текст] / - Бишкек, 2009.
18. Акматов, Б. Кыргыз тили [Текст]: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо / Б.Акматов, А.С.Мукамбетова.- Бишкек: Билим- компьютер, 2009.- 160 б.
19. Акматов, Б. Кыргыз тилин окутуунун инновациялык технологиясы. 1-2-китептер [Текст] / : монография / Б.М.Акматов, А.С.Мукамбетова.- Бишкек: Полиграфресурсы, 2010. 282 б.- 253 б.
20. Активные формы и методы обучения [Текст] / Сост. проф. Э.Мамбетакунов.- Бишкек: 2007.- 45с.
21. Актуальные проблемы культуры речи [Текст].- М.: Просвещение, 1970.
22. Акунова. А.Р., Чокошева Б.С. Кыргыз тили. [Текст] / 2-3-класс үчүн окуу китеби. Б-2013.
23. Акунова А.Р., Чокошева Б.С. [Текст] / Окуп-үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар. Б.-2012.
24. Алымова А., Буркитова А., Мыкыева М., Рыскулова Ж. Окуучулардын билимин баалоо. [Текст] /Жаңыча мамиле жана усулдар/мугалимдер үчүн окуу куралы- Б., 2010.- 156 б.
25. Амонашвили Ш.А. Балдарга гумандык- инсандык мамиле. [Текст] /Амонашвили Ш.А. –М.-Воронеж,1998.

26. Антонова, Л.Г. Развитие речи. Уроки риторики [Текст]: популярное пособие для родителей и педагогов / Л.Г.Антонова.- Ярославль: Академия развития, 1997.
27. Артыкбаев, К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. [Текст] / К.Артыкбаев – Фрунзе: Мектеп, 1982.- 518 б.
28. Арыстакеев, А. УИАнын кол жазмалар фондусу. Инв. № 414. [Текст] / А.Арыстакеев.
29. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С.Ахманова.- М.: Советская энциклопедия, 1966.
30. Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: [Текст] / (Фонетика, лексика). –Фрунзе: Мектеп, 1978.-176 б.
31. Ахматов, Т.К. Кыргыз адабий айтымынын негиздери [Текст] / Т.К. Ахматов.- Б.: И.Арабаев атындагы КМПУ, 2000.- 197 б.
32. Ахматов, Т.К. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст]: кыргыз тили боюнча китеп / Т.К.Ахматов, Ж.Мукамбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1978.- 174 б.
33. Ахматов Т.К. Жалпы тили илими. [Текст] / Т.К. Ахматов– Фрунзе, 1986. – 44 б.
34. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Ч.1. [Текст] / Т.К. Ахматов - Фрунзе: Мектеп, 1968.- 191с.
35. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного киргизского литературного языка. Ч.2.- Фрунзе: [Текст] / Т.К. Ахматов Мектеп, 1970.- 111с.
36. Ахматов Т.К., Давлетов С., Сартбаев К., Иманалиев С. Тил илимине киришүү. [Текст] / Т.К. Ахматов - Фрунзе: Мектеп, 1980.- 172б.
37. Ахматов Т.К. Өмүралиева С. Кыргыз тили: Фонетика, Лексика. [Текст] / Т.К. Ахматов – Фрунзе: Мектеп, 1990.- 234б.
38. Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. [Текст] / Т.К. Ахматов –Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. 2001.- 344б.

39. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. [Текст] / Т. Аширбаев– Б.: Педагогика, 2000.- 202б.
40. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. [Текст] / Т. Аширбаев – Б.: Педагогика 2001.- 172б.
41. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: (Стилистиканын жалпы маселелери): [Текст] / Т. Аширбаев Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби.- Б.- Ош: Кыргызстан, 2000. -122б.
42. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика. [Текст] / Т. Аширбаев – Б.: Педагогика, 2001. – 172б.
43. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Функционалдык стилдер. 4-китеп. [Текст] / Т. Аширбаев – Б.: Бийиктик, 2004. – 128б.
44. Аширбаев Т. Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты. [Текст] / Т. Аширбаев – Б.: Педагогика, 2000.- 126б.
45. Аширбаев, Т. Кеп маданияты [Текст]: жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу-методикалык колдонмо / Т.Аширбаев, А.Айтманбетов.- Бишкек: Бийиктик, 2004. – 76 б.
46. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер [Текст] / Т.Ашырбаев. 4- китеп. – Бишкек: Бийиктик, 2004.- 128 б.
47. Бабанский, Ю.К. Оптимизация процесса обучения: Общедидактический аспект [Текст] / Ю.К.Бабанский. –М.: Педагогика, 1977.- 254 б.
48. Байгазиев С.О. Окутуунун интерактивдүү методу [Текст] / С.О.Байгазиев- Бишкек: Эркин-Тоо. 2004-27 б.
49. Байгазиев С.О. Педагогикалык тажрыйба: Изденүүлөр жана табылгалар [Текст] С.О. Байгазиев С.К. Рысбаев – Фрунзе: Мектеп 1989- 107 б.
50. Балдар фольклору “Эл адабияты” сериясынын 20- тому. Бишкек: Шам, 1998-480-б 71- 128-б.
51. Бархин К.Б. Культура речи.- М., 1930

52. Батаканова С.Т. “Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери”.-Бишкек-2010.
53. Батаканова, С.Т. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий педагогикалык негиздери [Текст] педагогика илимдеринин доктору диссертациясынын авторефераты. 13.00.02. С.Т.Батаканова- Бишкек 2011- 45 б.
54. Баястанов Т.И. Кыргыз табышмактарынын подтексттик табияты [Текст] Т.И.Баястанов- Бишкек 2005.
55. Батманов И.А. Части речи в кыргызском языке. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1936. – 48с.
56. Батманов И.А., Бакинова Г., Яншансин Ю. Азыркы кыргыз тили: 1 бөлүм. – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1956. – 111б.
57. Башталгыч мектептеги формативдик баалоо. Мугалимдер үчүн практикалык колдонмо/Түзүүчүлөр: О.И.Дудкина, А.А.Буркитова, Р.Х.Шакиров. –Б.: “Билим”, 2012.- 89 б.
58. Башталгыч класстардын программасы. –Бишкек, 2011.
59. Бекбоев, И.Б. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. [Текст] И.Б.Бекбоев, А.Алимбеков. Бишкек: 2012.
60. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] И.Б.Бекбоев 3- басылышы. Бишкек: Бийиктик 2011- 383-б.
61. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974.- 447с.
62. Бердибаев Э., Түрусбеков С., Сартбаев К., Рысбекова Б. “Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы”. Фрунзе-1963-ж.
63. Бердибаев Э. Сөз өстүрүү таблицалары-Ф., “Мектеп” 1968.
64. Бердибаев Э., Рысбекова Б., Сартбаев К. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы. “Мектеп”, 1969.
65. Бийгелдиева, И.А. Кыргыз тилинин системалуу курсунда окуучулардын байланыштуу кебин өркүндөтүүнүн илимий- методикалык негиздери [Текст]

- педагогика илимдеринин кандидаты диссертация авторефераты. 13.00.02.
И.А.Бийгелдиева. Бишкек 2012-139 б.
66. Биялиев, К.А. Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары колдоно билүү денгээлдери [Текст] методикалык жетектеме Бишкек ОсОО “ALBINOLTD” 2008-139 б.
67. Биялиев, А. Кыргыз адабий тили жана анын адабий формасы [Текст] А.Биалиев – Бишкек. Учкун. 2002- 182 б.
68. Биялиев, К.А. Тил үйрөтүү методикасында “тил” жана “кеп” түшүнүктөрүнүн мааниси [Текст] материалы Межвузовской научно-методической конференции посвященной 10-летию КРСУ. – Бишкек. 2003-8-9 октября с 99-111.
69. Биялиев А. Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы. –Б., 2002.-192б.
70. Биялиев А. Кыргыз диалектологиясы (окуу китеби ЖОЖдор үчүн). – Б.: ИИМОП, КМУУ, 2000, -100б.
71. Биялиев К.А. Кыргыз тили: Жогорку окуу жайларындагы башка улуттардын студенттери үчүн окуу китеби. Б: КРСУ, 2002. -272б.
72. Блинов В.М., Краевский В.В. О некоторых закономерностях методики как науки. – Советская педагогика, 1969, №6.
73. Богоевленский Д.Н., Менчинская Н.А. Психология усвоения знаний в школе. М.: Издательство Академии Пед.Наук РСФСР, 1959.- 347с.
74. Бодуэн де Куртенэ А.И. Избранные труды по общему языкознанию.- М.: Издательство Акад.Наук СССР, 1963. – Т1,2,- 391с.
75. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. –М., 1983.
76. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. -136с.
77. Валькова И.П, Низовская И.А, Задорожная Н.П, Буйских Т.М. Как развивать критическое мышление . – Бишкек. ФПОИ 2005

78. Валькова И.Г. Как развивать критическое мышление [Текст] И.Г. Валькова И.А. Низовская И.Г. Задорожная Т.М. Буйских- Бишкек. ФПОИ, 2005.
79. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика.- М.: Высшая школа, 1990.- 176с.
80. Введенская Л.А, Павлова Л.Г. Риторика и культура речи. - Ростов-на-Дону «Феникс» 2008.
81. Величко, Л.И. Работа над текстом на уроках русского языка [Текст] пособие для учителя Л.И.Величко М.Посвящение 1983. 128с.
82. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. –М.: Высшая школа, 1981.- 320с.
83. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. –М.: Издательство АПН СССР, 1963. – 255с.
84. Воробжитова А.А. Начальное лингвориторическое образование: Методика преподавания русского языка: Таблицы, схемы, алгоритмы: Учебно-методическое пособие- М.,2002
85. Выготский Л.С. Исследования речевого мышления в психолингвистике.- М., 1965.
86. Выготский Л.С. Мышления и речь// Выготский Л.С. Избрание психологические исследования. –М.: Лабиринт, 1996.- 415с.
87. Выготский, А.С. Мышление и речь [Текст] А.С.Выгодский М.2001.
88. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] Филолог. илим. канд. дисс. автореф. 10.02.01 И Гапарова- Бишкек. 2006. 22-б.
89. Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Эльконин Д.Б. Проблемы формирования знаний и умений у школьников и новые методы обучения в школе.- “Вопросы психологии”, 1963.
90. Ганелин Ш.И. Дидактический принцип сознательности.- М.: Издательство АПН РСФСР, 1961.- 223с.
91. Голуб И.Б. Риторика: учитесь говорить правильно и красиво.- М.,Издат-во «Омега-Л».2009.С9-13.

92. Голуб И.Б. Риторика.- М., ЭКСМО 2005
93. Голуб, И.Б. Книга о хорошей речи [Текст] И.Б.Голуб Д.Э.Розенталь. М. 1997-286-с.
94. Голуб, И.Б. Стилистика русского языка [Текст] И.Б.Голуб. М.Айрис. 2008. 448-с.
95. Головин Б.Н. Как говорить правильно [Текст] Заметка о культуре речи. Б.Н.Головин. Горький 1979.
96. Головин Б.Н. Основы культуры речи [Текст] Б.Н.Головин- М: Высшая школа 1988- 320с.
97. Гольдин В.Е. Речь и этикет. – М., «Просвещение» 19834.
- “Граждандуулук жана башкарууга катышуу”. Методикалык колдонмо. Бишкек -2006
98. Грамматика киргизского литературного языка. Ч.І. Фонетика и морфология. – Фрунзе: Илим.- 1987. – 402с.
99. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология. Жогорку окуу жайларынын филология фак. студенттери үчүн окуу китеби. – Ф.: Мектеп, 1980,- 236б.
100. Давлетов С. Байланыштуу речь (Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо).-Бишкек:Мектеп, 1999.7-33-б.
101. Давлетов, С. Байланыштуу речь [Текст] мугалимдер үчүн методикалык колдонмо С.Давлетов- Бишкек. 1999-67 б.
102. Давлетов С. Эмне үчүн өнөр алды- кызыл тил? [Текст] С.Давлетов Ленинчил жаш 1997. 11- июнь.
103. Дегтерова, Т.А. Культура письменной речи [Текст] Т.А.Дегтерова Стилистика слова- М: 1968- 52 с.
104. Дидактика средней школы [Текст] Под редакцией М.Н.Скаткина. М: Просвящение. 1982. 319 с.
105. Добаев, К.Д. Инновациялык изденүүлөр жана изилдөөлөр [Текст] К.Д.Добаев. Эл агартуу- №5-6 -1999- 40-46-б.

106. Добаев К.Д. Пути организации работы над обучением лексике [Текст] К.Д.Добаев Материалы научно практической конференции- Каракол 2000-с. 127-133 б.
107. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. (АН Респ.Кыргызстан, Институт языка и литературы.- Фрунзе, 1955. -104.
108. Дыйканов К. Кыргыз тили таблица түрүндө. – Алматы: Экспресс-печать, Кайнар, 1989. – 393б.
109. Дыйканов К. Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары. -Алматы, 1990.
110. Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. - Фрунзе, 1971.
111. Дыйканова Ч.К., Сулайманова Л.С., Төлөкөва Э.Т. Кыргыз тилин үйрөнөбүз.- Б., 1997. – 280б.
112. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси, Фрунзе, 1975.
113. Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б. Кыргыз тили. (2-бөлүк, Синтаксис). - Фрунзе, 1973.
114. Жакыпов Ы. – Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси. Фрунзе, 1958.
115. Жакыпов Ы. - Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. Фрунзе, 1975.
116. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили: I бөлүк: Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология.- Б.: Кыргызстан, 1996.- 232б.
117. Жалилов А. Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү. –1-китеп. - Ош,1998. –70 б.
118. Жалпы билим берүүнүн мазмунун жана окутуунун технологияларын модернизациялоо [Текст] жалпы орто билим берүүчү мекемелердин (мектеп, гимназия, лицей) мугалимдер үчүн. Бишкек. Ж.Ч.К. “Олл Колор С.” 2010- 160 б.
119. Жапаров Ш. Кыргызская антропонимика. –Бишкек: Илим,1992. –191 б.
120. Жапаров Ш.Кыргыз адам аттары,-Ф.:Илим,1989. 115б.
121. Жапаров Ш. Кыргыз адам аттарынын сөздүгү. –Фрунзе: Мектеп, 1979. – 464 б.

122. Жапаров Ш. Кыргыз ономастикасы. –1-чыгарылышы. –Кыргызская ономастика.-Вып.1.–Фрунзе: Илим,1990.-181б.
123. Жапаров Ш.(ж.б.) Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү. –Фрунзе: Илим, 1986. –324 б.
124. Жапаров Ш. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү. -Фрунзе: Илим, 1988. –239 б.
125. Жапаров А. Кыргыз тилинин [Текст] А Жапаров- Фрунзе.1966. 186 б.
126. Жапаров, А. Кыргыз тилинин синтаксиси [Текст] А.Жапаров.- Фрунзе. 1979. 220 б.
127. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси.- Фрунзе: Мектеп, 1979.- 324б.
128. Жапаров Ш. Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер.- Фрунзе: Мектеп, 1971.- 64б.
129. Жапаров Ш. Кыргыз адам аттарынын сөздүгү.- Фрунзе: Мектеп, 1979.- 463.
130. Жапаров Ш., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1984.- 468б.
131. Жапаров А. Азыркы кыргыз тили: (Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси) 1 -2- бөлүм, - Фрунзе, 1966.
132. Ждан А.М., Гохлернер М.М. Психологические механизмы усвоения грамматика родного и иностранного языков.- М: Издательство Моск.университета, 1972.- 256с.
133. Жинкин Н.И. Механизмы речи.- М.: Издательство АПН РСФСР, 1958.- 370с.
134. Жинкин Н.И. Речь. Психология /Под ред. А.А.Смирнова и др.-М., 1962.
135. Жинкин, Н.И. Психологические основы развития мышления и речи [Текст] Н.И.Жинкин// РЯШ1985 №1.
136. Жусуп Баласагын Куттуу билим [Текст] Жусуп Баласагын М: НИК 1993- 493 б.
137. Залкар ойлор Фрунзе Кыргызстан 1975.

138. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистические и методические аспекты [Текст] Н.Д.Зарубина.- М. 1981.
139. Зарубина Н.Д. Методика обучения связной речи. –М.: Русский язык, 1977.- 47с.
140. Звегинцев В.Я. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Издательство Моск. университета, 1976.- 307с.
141. Звегинцев В.Я. Язык и лингвистическая теория.- М.:Издательство Моск.Университета, 1973.- 248с.
142. Зимняя И.А. Педагогикалык психология. ЖОЖдун студенттери үчүн окуу куралы.- Москва, 2000.
143. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери.-Бишкек,2000
144. Ивченков, П.Ф. Контрольно- тренировочные работы на уроках русского языка 4-8 кл. [Текст] пособие для учителей П.Ф.Ивченков М: Просвещение 1983. 176 с.
145. Ильин, Е.И. Искусство общения [Текст] Е.И. Ильин М: Педагогика. 1982.
146. Иманалиев, С. Кыргыз тилинин справочниги [Текст] С.Иманалиев. С.Үсөналиев- Фрунзе. Мектеп 1979. – 155 б.
147. Иманов, А. Кыргыз тили [Текст] А.Иманов Фрунзе. Мектеп 1990. 352 б.
148. Ишекеев, Н. История изучения кыргызской литературы в школах республики и ее актуальные проблемы на современном этапе [Текст] автореф. дисс. докт. пед. наук 13.00.02 Н.Ишекеев Алматы. 1994. 45 с.
149. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] Н.Ишекеев. Бишкек. 1994. 387 б.
150. Ибрагимов С. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Б.: Кыргыз Мамлекеттик Пед.Университети, 2001.- 186б.
151. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. (Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн.) – Б.: Раритет Инфо, 2000.- 172б.

152. Иманалиев С., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин справочниги. Тил илими, лексика, фонетика, морфология, орфография, жазуу, синтаксис боюнча.- Фрунзе: Мектеп, 1979- 156б.
153. Иманов А. Кыргыз тили (жогорку окуу жайларында сырттан окуган студенттер үчүн)- Б.: 1990.- 280б.
154. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. –Б.:1995,- 390б.
155. Иманов А., Сапарбаев А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе: Мектеп, 1988. – 344б.
156. Исаев Д., Осмонов Ж., Жапаров Ш., Коңкобаев К. Кыргыз тилинин омонимдери сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1969.
157. Исаев Д., Кудайбергенов С., Үсөналиев С. Кыргыз тили 1-бөлүк. Морфология. V-VII класстар үчүн. - Фрунзе, 1990.
158. Исследование речевого мышления в психолингвистике. – М., 1965.
159. Кадырбаева, Р. Кыргыз адабий тилинин терминдер сөздүгү. Р.Кадырбаева К.Асаналиев Биш.2004- 572 б. (179-180 б.)
160. Калыптандыруучу баалоо: класста баалоо. Окуу куралы/ М.А.Пинская. – М.: Логос, 2010.- 264 б.
161. Капинос, В.И. Развитие речи теория и практика обучения. (5-7 кл.) [Текст] В.И.Капинос, Н.Н.Сергеева М.С.Соловейчик- М: Просвящение 1991, 191с.
162. Карасаев Х. Орфографиялык сөздүк. -Фрунзе, 1966.
163. Карасаев Х. Камус наме: (Карасай сөздүк). – Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр. –Бишкек: Шам, 1996.
164. Карасаев, Х.К. Кыргыз тилинин орфография сөздүгү [Текст] Х.К.Карасаев 80 000 сөз Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору 2009. 640 б.
165. Карасаев, Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр 5100 сөз [Текст] Х.К.Карасаев Фрунзе: Кыргыз совет энциклопедиясынын башкы редакциясы. 1986. 424 б.
166. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр.- Фрунзе: Кыргыз Совет энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1986.- 423б.

167. Карасаев Х. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү.- Фрунзе: Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү.- Фрунзе: Кыргыз Совет энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1983.- 576б.
168. Карасаев Х. Накыл сөздөр.- Фрунзе: Кыргызстан, 1982.- 336б., 1987.- 344б.
169. Карасаев Х., Шукуров Ж., Юдахин К.К. Орусча- кыргызча сөздүк. Москва, 1944, 1957.
170. Карымшакова А. Частицы в современном кыргызском языке. Бишкек, 1998
171. Клюев, Е.В. Речевая коммуникация [Текст] учебное пособие, Е.В.Клюев М., 1998.
172. Кожина, М.Н. Стилистика русского языка [Текст] М.Н.Кожина М: 1983. с 172.
173. Койчуманов Ж.И. Педагогикалык терминдеринин орус-кыргыз сөздүгү Русско-кыргызский словарь педагогических терминов [Текст] Ж.И.Койчуманов. Бишкек. Бийиктик. 2009. 160 б.
174. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка.- М.: Наука, 1984.- 176с.
175. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. – М.: Высшая школа, 1965.- 240с.
176. Концепция внедрения формативного оценивания в школах Кыргызской Республики/ Сост. Ж.Рыскулова, А.Буркитова (проект). –Б., 2009. -38 с.
177. Корчагин, А.А. Культура речи [Текст] А.А.Корчагин. Минск. 1965.
178. Костомаров, В.Г. Культура речи и стиль [Текст] В.Г.Костомаров М. 1960.
179. Костомаров, В.Г. Некоторые теоретические вопросы культуры речи [Текст] В.Г.Костомаров А.А.Леонтьев ВЯ.1966- №5.
180. Кудайбергенов С. Кыргыз тилинде этиштин жасалышы.- Фрунзе: Мектеп, 1979.

181. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы.- Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1957.- 120б.
182. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе, 1957.
183. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги таандык категориясы. (Тарыхый грамматиканын материалдарынан).- Фрунзе, 1961.
184. Кудрявцева Т.С. К созданию теории учебного текста: текстовый минимум // Текст, контекст, подтекст.- М.- 1988.
185. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1- бөлүк. Фонетика жана морфология. – Фрунзе: Илим, 1980.- 532б.
186. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Морфология. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1964.
187. Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү [Текст] Жыйнаган Мухамед Ибрагимов- Бишкек. Star Ltd. 2008. 640 б.
66. Кыргыз поэзиясынын антологиясы 2 том Фрунзе Кыргызстан 1975.
188. Кыргыз тилинин грамматикасы. – Фрунзе: Мектеп, 1973- 247б.
189. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: Жаңы редакциясы.- 2002.-32б.
190. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев.- Фрунзе: Мектеп, 1969.- 775б.
191. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү: 2 томдук Кырг. ССР И.А., Тил жана адабият институту: ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев.- Фрунзе, 1984.
192. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Ф.: Илим, 1980.- 324б.
193. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. (1-бөлүм. Фонетика жана морфология). - Фрунзе, 1980.
194. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнү жаңылоонун концепциясы [Текст] Биш. 1995. 165 б.
195. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. Бишкек. 2006. 307 б.
196. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн Мамлекеттик стандарттары -Бишкек - 2006.

197. Кыргыз Республикасында орто билим берүүнүн Улуттук Алкактык куррикулуму (долбоор). – Бишкек - 2009.
198. Кыргыз тили сабактарында жүргүзүлүүчү калыптандыруучу баалоо. Мугалимдер үчүн практикалык колдонмо / Түз. Г.С.Чепекова, С.А.Карипова, Р.Х.Шакиров, А.А.Буркитова- Б.: “Билим”, 2012. – 74 б.
199. Кыргыз тили Энциклопедиялык окуу куралы. Башкы редактор У.Асанов- Бишкек Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети 2004- 694 б.
200. Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун актуалдуу маселелери. Республикалык ЖОЖдор аралык илимий методикалык конференциясынын материалдары кыргыз орус славян университети –Бишкек. КРСУ.2011. 168 б.
201. Кыргыз тилин академиялык кыскача сөздүгү [Текст] Бишкек Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институту 2009. 512 б.
202. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери [Текст] соңку редакциясы Бишкек. 2009. 32 б.
203. Кыргыз тил түшүндүрмө сөздүгү [Текст] 1 том, Фрунзе Мектеп. 1984- 624 б.
204. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] 2 том, Фрунзе. Мектеп. 1988- 1027 б.
205. Кыргыз эл жомоктору. Түзгөндөр Кебекова Б. Токомбаев А. Фрунзе. Мектеп 1975.
206. Кыргыз эл оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки [Текст] Фрунзе 1973.
207. Кыргыз эл санат-насыят жана терме ырлары түзгөн Турдубай Абдыракунов Фрунзе Илим 1973- 350 б.
208. Ладыженская Т.А. Живое слово [Текст] Т.А.Ладыженская. М.1986.
209. Ладыженская Т.А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся [Текст] Т.А.Ладыженская М. 1975.
210. Ладыженская Т.А. Развитие речи. – М., «Дрофа» 1997.

211. Ларри Кинг. Как разговаривать с кем угодно, когда угодно и где угодно. - М., 2008
212. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М.: Просвещение, 1969.- 214б.
213. Леонтьев А.А. Общее понятие о деятельности. // Основы теории речевой деятельности. М.: Наука, 1974.
214. Лосева М. Как строится текст.- М.: Просвящение, 1980.- 96с.
215. Львов М.Р. Основы теории речи: Учеб.пособие для студентов высших педагогических учебных заведений.- М.: Академия, 2000.- 248с.
216. Львов М.Р. Основы теории речи [Текст] М.Р.Львов М: 2000.
217. Люстрова З.Н, Скворцов Л.И, Дерягин В.Я. О культуре русской речи. – М., «Знание» 1987.
218. Макал-лакаптар жыйнагы [Текст] Түзгөн Ж.Койчуманов. Б.Бийиктик. 2011. 580 б.
219. Мамбетакунов Э. Илимий баарлашуу [Текст] Э.Мамбетакунов Л.М. Илимий баарлашуу[Текст]
220. Мамбетакунов Э. Методология и качества педагогических исследований [Текст] Э.Мамбетакунов. Биш. КНУ им.Ж.Баласагына. 2006- 108 с.
221. Мамбетакунов Э. Педагогиканын негиздери [Текст] Э. Мамбетакунов Т.Сияев- Бишкек. Айат. 2008. 304 б.
222. Мамлекеттик тил: проблемалар жана милдеттер. Илимий практикалык конференциянын материалдары [Текст] Бишкек. 2003. 208 б.
223. Мамлекеттик тилди окутуунун актуалдуу маселелери [Текст] жыйнак Бишкек. 2007. 212 б.
224. Мамлекеттик тилдин теориялык жана практикалык маселелери [Текст] Бишкек Ж.Баласагын атындагы КУУ. 2005. 184 б.
225. Мамлекеттик тил боюнча расмий материалдардын жыйнагы. // Кыргыз жана орус тилдеринде/ - Б.: Бийиктик, 2005.- 48б.

226. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: (Фонетика жана лексикология).- ЖОЖдун филология факультетинин студенттери үчүн.-Бишкек: Жэка,1999. – 256 б.
227. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили: Лексикология.- Фрунзе: Мектеп, 1971.
228. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде текстти интерграциялоочу лингвистикалык каражаттар.- Б.: Бийиктик, 2005.- 166б.
229. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселери. – Б.: Бийиктик, 2005.- 144б.
230. Маразыков Т.С. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интерграциясы. – Б.: Бийиктик, 2005.- 167б.
231. Методика развития речи на уроках русского языка . Под ред. Проф. Т.А.Ладыженской.- М., «Просвещение» 1991
232. Мукамбаев Ж., Осмонкулов А. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. - Фрунзе, 1978.
233. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү.- Фрунзе: Илим, 1976.- 723б.
234. Мукамбаев Ж. Осмонкулов А. Кыргыз тилинин морфологиялык сөздүгү.- Фрунзе: Мектеп, 1976.- 379б.
235. Мураталиева А. Башталгыч класстарда этишти окутуунун методикасы. – Бишкек, 2007.
236. Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин орфоэпиялык маселелери.- Фрунзе: Илим, 1969.
237. Мураталиев М. Сөз тарыхынан баян. - Бишкек, 1995.
238. Мураталиев М. Азыркы кыргыз тилиндеги байламталар. -Фрунзе, 1959.
239. Мураталиева Ж. Послелогои в киргизском языке.- Фрунзе, 1958.
240. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде талдоонун жолдору.- Фрунзе, 1982.

241. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистик негизде окутуу: Мугалимдер үчүн илимий- методикалык окуу куралы. – Б.: Сүрөт- Басма- Салону ЖЧК, 2003. – 192б.
242. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура.- Б., 2000. -206б.
243. Мусаев С.Ж. Тексттин коммуникативдик структурасы. ДД.- Б., 2000.- - 338б.
244. Мусаев С.Ж. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери [Текст] практикалык колдонмо С.Ж.Мусаев Бишкек. БУУ 2004. 170 б.
245. Мусаева В.И. Байланыштуу кептин стилдерин окутууда тилдик коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүү. 5-11-кл [Текст] Монография В.И.Мусаева Бишкек. Гүлчынар 2009- 143 б.
246. Мусаева В.И. Кыргыз тили (кыргыз тили таблица схема чиймелер) 5-9- кл. [Текст] методикалык колдонмо. В.И.Мусаева Бишкек: Кыргыз жер 2009 78 б.
247. Мусаева В.И. Байланыштуу кепти, кептин стилдерин окутуу. (5-11- класстар).Монография. «Гү лчынар» басмасы. Бишкек – 2009
248. Мусаева В.И. Синоним сөздөрдү стилдик максатта окутуу менен байланыштуу кепти өнү ктү рү ү . Методикалык колдонмо. И.Арабаев атындагы КМПУнун басма борбору. Бишкек – 1998
249. Мусаева В.И. Элдик накыл кептер. ОсОО «Олл Колорс» Бишкек – 2009
- Мусаева В.И, Ташбалтаева Э.К. Элдик макал, ылакаптар.Народные пословицы и поговорки. ОсОО «Олл Колорс» полиграфиясы. Бишкек– 2009
250. Мусаева В.И. Мектепте лексиканы окутуу Ф.: «Мектеп» 1993.
251. Мусаева В.И. Окуп үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар, максаттар жана көрсөткүчтөр кыргыз тили. 5-9- кл. USAIDдин «Сапаттуу билим» долбоору [Текст] методикалык колдонмо В.И.Мусаева Т.А.Асанакунова Бишкек. Билим 2012. 98-б.
252. Мусницкая 100 вопросов к себе и ученику: Книга для учителя. –М., 1996.- 259с.

253. Нааматов С. Тилибиздин методикасы. Фрунзе. Кыргызмалбас. 1932-36 б.
254. Нааматов С. Эне тилинин методикасынан (айыл мектептер жана педтех үчүн) Фрунзе Кыргызмалбас. 1930. 57 б.
255. Низовская И.А. “Сынчыл ойломду өстүрө турган окуу жана жазуу” программасынын сөздүгү [Текст] Биш. 2003.
256. Новотерцева Н.В. Развитие речи детей [Текст] Популярное пособие для родителей и педагогов. Н.В.Новотерцева- Ярославль Академия развития 1997. 240с.
257. Общая психология / Под ред.А.В.Петровского.- М., 1976.
258. Одинцов В.В. Стилистика текста [Текст] В.В. Одинцов М.1980.
259. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикограф. Культура речи. [Текст] С.И.Ожегов М.1974.
260. Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи [Текст] С.И.Ожегов В К.Р.- М.1955.
261. Окуу программасын кантип иштеп чыгыш керек [Текст] практикалык колдонмо.Бишкек.2006. 180 б.
262. Окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо. Методикалык колдонмо/ Түзүүчүлөр: Р.Х.Шакиров, А.А.Буркитова, О.И.Дудкина. –Б.: “Билим”, 2012.- 80 б.
263. Орузбаева Б. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер. (Кыскача маалымат). -Фрунзе, 1958.
264. Орузбаева Б.О. Кыргыз терминологиясы.-Фрунзе:Мектеп,1983.-168 б.
265. Орузбаева Б.О. Сөз: (Сөздүн түзүлүшү) –Слово:(структура слова). – Бишкек: Илим, 1994. –260 б.
266. Орузбаева Б.О., Закирова В. Грамматикалык терминдердин кыргызча-орусча сөздүгү. –Фрунзе: Мектеп, 1981.-103 б.
267. Орузбаева Б.О. Кыргыз тил илиминин маанилүү маселелери [Текст] макалалар жыйнагы. Б.О.Орузбаева. Бишкек. Илим. 1995- 398 б.
268. Орузбаева Б.О. Кыргызский язык: Краткий грамматический очерк.- Б.: Илим, 1998.- 72с.

269. Орузбаева Б.О. Лингвистикалык терминдердин орусча- кыргызча сөздүгү. – Ф.: Илим, 1972.
270. Орузбаева Б.О. Сөз куралы.- Б.: Илим, 2000.
271. Орузбаева Б.О. Сөз- Б.: Илим, 1994.- 260б.
272. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке.- Фрунзе, 1964.
273. Орусбаев А.О., Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөө.- Б.: Илим, 1991.- 226б.
274. Основы методики русского языка в 4-8 классах [Текст] Под ред. А.В.Текучева М.М.Разумовской Т.А.Ладыженской М.Просвящение 1978- 380 с.
275. Основы культуры речи [Текст] хрестоматия сост. Л.И.Скворцов М.1984. 357 с.
276. Осмонкулов А. Эне тилин окутуунун тарыхынан.- Фрунзе: Мектеп, 1983.- 224б.
277. Оторбаев А.; «Адабиятты интерактивдүү окутуу».-Бишкек-2011.
278. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуу. -Фрунзе, 1979.
279. Өмүралиев Б . Кыргыз тили.-8-9-кл.-Бишкек, 2004.
280. Өмүралиева С. Текст: семантика, структура. – Б., 2002.- 233б.
281. Өмүралиева, С. Текст семантика структура [Текст] С.Өмүралиева Биш. БГУ. 2002 233 б.
282. Павлов В.М. Языковая способность человека как объект лингвистической науки. // Теория речевой деятельности: Проблемы психолингвистики. – М., 1968.
283. Педагогика: педагогические теории системы технологии [Текст] учебник. Под ред. С.А.Смирнова М.Академия 1999- 512 с.
284. Пословицы и поговорки кыргызского народа. – Б., 1997.
285. Пустовалов, П.С. Пособие по развитию речи [Текст] П.С. Пустовалов М.П.Сенкевич М.Просвещение 1987 288 б.

286. Развитие речи школьная риторика 5 кл. [Текст] пособие для учащихся в 2 ч. Ч.2 Т.А.Ладыженская Г.Б.Вершинина В.Ю.Выборнова и др. Под ред. Т.А.Ладыженская М.Дрофа 4997 144 с.
287. Раимбекова М. Башталгыч класстарда синтаксистик материалдарды окутуу. Б-2010.
288. Раимбекова М., Карамендеева Ч. Кыргыз тилинин синтаксиси боюнча дидактикалык материалдар.- Бишкек, 2007.
289. Рамочный Национальный Куррикулум среднего общего образования КР.- Б., 2010.- с 25-26.
290. Рахимова М.Р., Абдыкеримова М.А., Курбанова Н.У. Педагогиканын теориясы, системасы жана технологиясы. Окуу куралы.- Б.: ОсОО “Атлантикс”, 2003.- 212б.
291. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь- справочник лингвистических терминов.- М.: Просвящение, 1976.- 543с.
292. Романов Ю.В. Система оценивания: опыт осмысления.-Москва, 2008.
293. Рысбаев С., Муратов А., Абдухамидова Б., Батыркулова А. Орто мектепте кыргыз тилин жана адабиятын окутуу технологиялары. Илимий-иликтөөлөрдүн жыйнагы. 1- чыгарылышы. – Б., 2008.- 208 б.
294. Рысбаев, С. Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо [Текст] С.К.Рысбаев Биш. 1998, 234 б.
295. Рысбаев, С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] С.К.Рысбаев Биш. билим куту 206- 368 б.
296. Рысбаев, С. Окуучунун сүйлөө ишмердиги (теориялык жана практикалык маселелер) [Текст] Мектеп мугалимдери жана жогорку окуу жайынын окутуучулары үчүн. С.К.Рысбаев, А.Акматова Биш. 2013 159 б.
297. Сабак түгөнбөгөн түйшүк 1-чыгарылышы [Текст] жооптуу ред. түз. Б.Кыдырбаева Биш. 2007 96 б.
298. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфологии. – Б., 1992.
299. Саалаев, Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары [Текст] Ө.Саалаев Биш. Нуска 2007- 103 б.

300. Саалаев Ө Окутуунун интерактивдүү усулдары. –Бишкек,2009.
301. Садабаев, А. Сөз маданиятын өстүрүү [Текст] А.Садабаева Фрунзе. Мектеп 1967.
302. Сапарбаев А. Синтаксистик окуунун негиздери окуу китеби А.Сапарбаев Бишкек Кыргызстан Сорос. 1997- 248 б.
303. Сапарбаев К.К. Талдалган эмгектери [Текст] К.К. Сартбаев Бишкек Турар 2011 756 б.
304. Сапарбаев А. Синтаксистик окутуунун негиздери.- Б.: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1997.- 248 б.
305. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы: (ЖОЖдун филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби). – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. –328 б.
306. Сартбаев К.К., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. – Фрунзе: Мектеп, 1973. –44 б.
307. Сартбаев К.К. – Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. Фрунзе, 1957.
308. Сартбаев К.К. Классификация частей речи в киргизском языке.- Фрунзе: Илим, 1975.
309. Сартбаев К.К. Тил илими (айрым материалдар).- Фрунзе: Мектеп.- 1975. – 196 б.
310. Сартбаев К.К. Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы. – Фрунзе: Кыргыз ССР илимдеп академиясынын басмасы, 1962. – 111 б.
311. Сартбаев К.К. Түркология киришүү. – Фрунзе: Мектеп, 1987.- 266 б.
311. Сартбаев К., Үсөналиев С. Орфографиялык сөздүкчө.- Фрунзе, 1990.
- Сартбаев К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. -Фрунзе, 1978.
312. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү.- Фрунзе: - 1988.
313. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] К.Сейдакматов Фрунзе Илим. 1983- 233 б.
314. Сейдакматов К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан.Бишкек 2004 232 б.

315. Скаткин М.И. Методология и методика педагогических исследований [Текст] М.И.Скаткин М.Просвещение 1986- 150 б.
316. Скаткин М.И. Совершенствование процесса обучения [Текст] И.М.Скаткин М.Просвещение 1971. 206 с.
317. Сеница, И.Е. Педагогический такт и мастерство учителя [Текст] И.Е. Сеница М.Педагогика 1983- 248 с.
318. Современный урок русского языка [Текст] пособие для учителя сост. Л.А.Тростенцова М.Просвещение 1984- 176 с.
319. Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление. – М.: Просвящение, 1968.- 284 б.
320. Солнцев В.М. Язык как системно- структурное образование. М.: Наука, 1977 с.
321. Сохова Л.Г. Лексика как система в методике её усвоения.- Уфа, 1979.
322. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: морфология. М, 1988.
323. Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности. Пособия для филологических факультетов ВУЗов.- Минск: Беларусь, фонд “Сороса”, 1996.- 287 б.
324. Сыдыкбаева, Б.Ш. Касым Тыныстановдун кыргыз тили окуу китептеринин дидактикалык негиздери [Текст] Пед. илим. кандидат. дисс. автореф. 13.00.02 Б.Ш.Сыдыкбаева Бишкек 2011 21 б.
325. Сыдыков Ж.С. Фонетическая структура современного киргизского литературного языка и диалектов. – Фрунзе, 1990.- 185 с.
326. Сыдыкова Д.А. Кыргызский разговорный язык. Учебное пособие для студентов. – Б., 1995.- 223 с.
327. Сынчыл ойломдун өстүрө турган окуу жана жазуу программанын хрестоматиясы [Текст] Түз: М.Эсенгулова Ж.Асенова- Б, “Кырг-н- Сорос” фонду 2004, 190 б.
328. Тагаева, З. Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу методикасы [Текст] З.Тагаева Оми. 2008- 202 б.

329. Тапшынар М., Алимбеков А. Окутуунун жалпы методдору.- Бишкек: Кыргыз-түрк “Манас” университети, 2004.-232 б.
330. Теория и практика педагогического эксперимента [Текст] Под ред. А.И.Пискунова Г.В.Воробьева
331. Тил энциклопедиясы [Текст] Түзгөн А.Жапанов 2 бас. Биш. Турар 2010-546 б.
332. Тихеева Е.И. Развитие речи детей [Текст] Е.И.Тихеева М.Просвещение 1972.
333. Тойчубекова Б. Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. - Фрунзе, 1983.
334. Тойчубекова Б. - Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. Фрунзе, 1983.
335. Токоев Т.Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар. – Б.: ЧП “Абыкеев”, 2006. – 209 б.
336. Токтомаматов А. Адабий окуу. 2-класс. –Бишкек: Мектеп, 2001.
337. Токтомаматов А. Адабий окуу. 3-класс.- Бишкек: Мектеп,2001.
338. Токтомаматов А. Адабий окуу. 4-класс.- Бишкек: Мектеп,2001.
339. Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы. – Б. 2004. – 308 б.
340. Токтоналиев К.Т. Кыргыз тилинин фонетикасы боюнча изилдөөлөр. – Б.: Илим, 1991. – 226 б.
341. Токтосунов М. Зат атоочтун лексикалык мааниси жана грамматикалык белгиси. // Кыргыз мектептериндеги мугалимдердин тажрыйбаларынан. - Фрунзе, 1960.
342. Торопцев И.С. Язык и речь.- Воронеж: Издательство Воронеж. ун- та, 1985. – 199 с.
343. Турусбеков С. 1-4-класстын окуучуларынын оозеки жана жазуу речтерин өстүрүүнүн жолдору. –Фрунзе, 1962.
344. Турусбеков С. Кыргыз тилинин куралдары. –Фрунзе: “Мектеп” 1967.

- Турусбеков С. 3-класста эне тилин окутуунун методикалык колдонмосу. “Мектеп”, 1968.
345. Турусбеков С., Бердибаев Э. 2-класста эне тилин жана кыргыз тилин окутуунун методикалык көрсөтмөлөрү. “Мектеп”, 1965.
346. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштердин келер чагы менен учур чагы.- Фрунзе, 1959.
347. Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери.- Фрунзе: Мектеп, 1969.- 108 б.
348. Турсунов А. - Азыркы кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. Фрунзе, 1978.
349. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы.- Бишкек, 1996.
350. Усубалиев Б. Антонимдер, аларды окутуу. –Фрунзе: Мектеп, 1987.-144 б.
351. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу.- Фрунзе: Мектеп, 1987.- 144 б.
352. Усубалиев Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик. – Б., 1994.- 196 б.
353. Үсөналиев С. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. 1-2-бөлүк. – Фрунзе: Мектеп, 1975.
354. Фоменко Ю.В. Язык и речь: Учебное пособие/ Новосибирский государственный педагогический институт.- Новосибирск: НГПИ, 1990.- 76с.
355. Чанаков Р. Интонация вопросительного положения в современном киргизском литературном языке: Авторреферат. диссертация. . . кандидат филологических наук.- Фрунзе, 1980.- 18с.
356. Черемсина М.И. Лекции по лингвистике: Язык. Речь. Текст. – Новосибирск, 1970.- 124 с.
357. Чокошева, Б.С. Кыргыз тили 2-класс. [Текст]/ окуу китеби/ Б.С.Чокошева, А.Р.Акунова- Б.:2013,- 144 б.
358. Чокошева, Б.С. Кыргыз тили 2-класс. [Текст]/ методикалык колдонмо/ Б.С.Чокошева, А.Р.Акунова - Б.:2013, - 88 б.

359. Чокошева, Б.С. Кыргыз тили 3-класс. [Текст]/ окуу китеби/
Б.С.Чокошева, А.Р.Акунова - Б.:2014,- 144 б.
360. Чокошева, Б.С. Кыргыз тили 3-класс. [Текст]/ методикалык колдонмо/
Б.С.Чокошева, А.Р. Акунова, С.Шаелдаева - Б.:2014,- 88 б.
361. Чокошева, Б.С. Кыргыз тили 4-класс. [Текст]/ окуу китеби/
Б.С.Чокошева, А.Р.Акунова – Б.:2015,- 144 б.
362. Чокошева, Б.С. Кыргыз тили 4-класс. [Текст]/ методикалык колдонмо/
Б.С.Чокошева, А.Р.Акунова, С.Шаелдаева – Б.:2015,- 88 б.
363. Чокошева, Б.С. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун байкоо
жана салыштыруу методдору [Текст]/ Б.С.Чокошева // Интернаука.- М.:2016.-
№8 (53). 102-107-бб.
364. Чокошева, Б.С. Башталгыч класстарда жазуу иштерин интерактивдүү
ыкмаларды пайдалануу менен жүргүзүү [Текст]/ Б.С.Чокошева // Интернаука,
М.:2016.- №8 (53). 108-113-бб.
365. Чокошева, Б.С. Роль изложения в обогащении речи учащихся начальных
классов” [Текст]/ Б.С.Чокошева // Проблемы современной науки и
образования, М.:2016. -№23(65). 74-77-бб.
366. Чокошева, Б.С. Применение совместных учебных методов, пристального
чтения и понимания при обучении кыргызскому языку в начальных классах
[Текст]/ Б.С.Чокошева // Проблемы современной науки и образования,
М.:2016.- №23(65). 77-80-бб.
367. Чокошева, Б.С. Использование интерактивной стратегии синквейн при
обучении кыргызскому языку в начальных классах посредством текста
[Текст]/ Б.С.Чокошева // Проблемы современной науки и образования.
М.:2016.- №24(66). 49-52-бб.
368. Чокошева, Б.С. Оценка учебных достижений и письменных работ
учащихся при обучении родному языку [Текст]/ Б.С.Чокошева // Проблемы
современной науки и образования, М.:2016.- №24(66). 53-56-бб.
369. Чокошева, Б.С. Проведение интеграционных уроков при обучении
кыргызскому языку посредством текста в начальных классах [Текст]/

Б.С.Чокошева // Проблемы современной науки и образования, М.:2016.- №25 (67). 75-78-бб.

370. Чокошева Б. Башталгыч класстарда кыргыз тилин текстке байланыштуу окутуунун технологиясы. Б-2017.

371. Чуковский К.И. Живой как жизнь о русском языке [Текст] К.И.Чуковский М.1966

372. Чыманов Ж.А. Байланыштуу кепти окутуунун негиздери [Текст] Ж.А.Чыманов Биш. 1997. 96 б.

373. Чыманов Ж.А. Байланыштуу кепти окутуунун теориялык негиздери [Текст] кыргыз тили жана адабияты. Каракол 2001. 117 б.

374. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуун методдору [Текст] окуу куралы Ж.А.Чыманов Биш.2007

375. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] монография Ж.А.Чыманов Бишкек Турар 2009. 488 б.

376. Чыманов Ж.А. Орто мектепте кыргыз тилин окутуунун лингводидактикалык негиздери [Текст] пед.илим.доктору дисс. автореф. 13.00.02 Ж.А.Чыманов Бишкек. 2010 41 б.

377. Чыманов Ж.А. Текст менен иштөөнүн методикасы кыргыз тили жана адабияты 2009. №15.

378. Шанский И.М. Лингвистический анализ художественного текста [Текст] И.М.Шанский Л.Просвещение 1990 415 – б.

379. Шүкүров Ж.Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. -Фрунзе, 1955.

380. Шүкүров Ж.Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. – Фрунзе: Кыргызский ССР ИА басмасы, 1955.- 80 б.

381. Эсеналиева К.Э. Кыргыз тилин интерактивдүү окутуу жана мониторинг жүргүзүү үчүн тесттик тапшырмалар. –Бишкек, 2008.

382. Эшиев А.М. Кептин функционалдык маанилик түрлөрүн үйрөтүү процессинде окуучулардын байланыштуу кепин өстүрүүнүн методикасы.

383. Эшиев А.М. Окуучулардын байланыштуу кепин өстүрүүнүн айрым жолдору (6-7 кл.) Биш. 1995. 63 б.

384. Юдахин К.К. Кыргыз орус сөздүк. Фрунзе 1965.
385. Юдахин К.К. Русско- кыргызский словарь [Текст] Бишкек. Шам. 2000
738 с.
386. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –Москва: Советская
энциклопедия,1965.-974 б.
387. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология: (Развитие корневых слов).-
Часть 1. –Ф.: Киргосиздат, 1959. –24 б.
388. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. –Фрунзе: Илим,1985. –510 б.
389. Юнусалиев Б.М. Киргизский язык. // Языки народов СССР. (2-том.
Тюркские языки.) - Москва, 1966.
390. Якименская Ч.С. Личностно- ориентированное обучение в современной
школе [Текст] М. 1996. 242 б.
391. Якименская Ч.С. Развивающее обучение М: 1979 267 с.
392. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек. Кыргызстан. 1997 543 с.

Тиркемелер

1-тиркеме

4-класс (104 саат)		
№	Сабактын темасы	Пайдаланылуучу текст
1.	Тил. Кеп. Текст	Алтын күз
2.	Кептин түрлөрү	Ата-эне туурасында бир-эки ооз сөз
3.	Текстке план түзүү	Жакшы бала жаман бала
4.	Тексттин түрлөрү	Мекен
5.	Көнүгүүлөр	Мекен
6.	Сүйлөм	Жайлоодо жана шаарда
7.	Сөз айкашы	Айылым
8.	Сүйлөм мүчөлөрү	Туулган жер
9.	Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр	Кыргыздын Ала-Тоосу
10.	Жай сүйлөм	Менин үй-бүлөм
11.	Суроолуу сүйлөм	Эмнеде?
12.	Буйрук сүйлөм	Чоң атанын наристеге берген батасы
13.	Илептүү сүйлөм	Бешик той
14.	Жөнөкөй жана татаал сүйлөм	Элдик байлык
15.	Жалаң жана жайылма сүйлөм	Чабандес бала
16.	Төл жана бөтөн сөз	Талаага тай өнүптүр
17.	Сөз	Касым Тыныстанов
18.	Тыбыш жана тамга	Сонун
19.	Үндүү жана үнсүз тыбыштар	Уста
20.	Үндүү тыбыштар	Балдар жазуучусу
21.	Кыска жана созулма үндүүлөр	Жоогазын
22.	Жумшак жана каткалаң үнсүздөр	Кенжетайдын ыры
23.	Түгөйлөш үнсүздөр	Кенжетайдын ыры
24.	Алфавит	Комуз
25.	Йоттошкон тамгалар	Биздин тоолор
26.	Айрым үнсүздөрдүн айтылышы жана жазылышы	Учпоочу канаттуулар
27.	Көнүгүү иштөө	Чыңгыз Айтматов

28. Чейректик кайталоо	Бата
II чейрек	
29. Муун жана ташымал	Чыңгыз Айтматов
31. Сөздүн түзүлүшү	Биринчи мугалим
32. Уңгу жана мүчө	Биринчи мугалим
32. Сөз жасоочу мүчөлөр	Нускалуу ырлар
33. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр	Мугалим
34. Уңгу сөздүн аяккы тыбышына карата мүчөнүн башкы тыбышынын өзгөрүшү	Жомок
35. Сөздүн түрлөрү	Жапайы жаныбарлар
36. Уңгулаш сөздөр	Баарынан ким күчтүү?
38. Жөнөкөй жана татаал сөздөр	Баарынан ким күчтүү?
39. Кош сөздөр	Уз-мугалим
40. Кошмок сөздөр	Кесибим-келечегим
41. Кыскартылган сөздөр	Ким кайдан билим алат
42. Көнүгүү иштөө	Менин апам
42. Синонимдер	Апам тиккен чак көйнөк
44. Антонимдер	Тайталаш
45. Көнүгүү иштөө	
46. Чейректик жыйынтык	Д.Шопоков
III чейрек	
47. Сөз түркүмдөрү	Нанды тандаба
48. Зат атооч	Сууну пайдалануу
49. Зат атоочтун көптүк санда өзгөрүшү	Суунун айланышы
50. Зат атоочтун жөндөлүшү	КР мамлекеттик гимни
57. Аягы б, в, г, д тыбыштары менен бүткөн зат атооч сөздөрдүн жөндөлүшү	КР мамлекеттик гимни
52. Орус тили аркылуу кирген кээ бир сөздөрдүн жөндөлүшү	Жер байлыгы
53. Жөнөкөй жана татаал зат атоочтор жана алардын жазылышы	Токойдо
54. Жөнөкөй жана татаал зат атоочтордун жөндөлүшү	Токойдо

56. Этиш	Фикультура
57. Этиштин чактары	Том менен Жерри
59. Келер чак	Суроо
58. Учур чак	Тартипти түздөдүк
59. Өткөн чак	Эмилбек
60. Көнүгүүлөр	Эмилбек
62. Көнүгүү иштөө	Эне
63. Катыштык сын атооч	Эне тилим
64. Көнүгүү иштөө	
65. Жөнөкөй жана татаал сын атоочтор	Гүл десте
67. Татаал сын атоочтордун жазылышы	Белек
69. Сан атооч	Акула
70. Эсептик сан атооч	Менин багым
71. Көнүгүү иштөө	Менин багым
72. Иреттик сан атооч	Балдардын бактысы үчүн
73. Сан атооч сөздөрүн жазылышы	Балдардын бактысы үчүн
74. Кайталоо	
75. Чейректик кайталоо	Курбулар
IV чейрек	
76. Ат атооч	Күн менен шамал
77. Жактама ат атооч	Туура тамактануу
78. Жактама ат атоочтун жөндөлүшү	Мектептеги түштөнүү
79. Көнүгүү иштөө	Бүркүт
80. Ат атоочтун жана зат атоочтун жакталышы	Адептүүлүк
81. Көнүгүү иштөө	Китепкана
82. Этиштин жакталышы	Китепти сүй
83. Кайталоо	Гербарий
84. Тактооч	Карусель качан пайда болгон?
85. Тактоочтордун жазылышы	Карусель качан пайда болгон?
87. Кайталоо	
88. Сырдык сөздөр	Көк асман
89. Тууранды сөздөр	Жаз

91. Кызматчы сөздөр	Сүйүнчүлөө
92. Жандоочтор	Сүйүнчүлөө
93. Байламталар	Жайында
94. Бөлүкчөлөр	Жагымдуу учурдун тарыхы
95. Жыл боюнча өтүлгөндөрдү кайталоо	
96. Чейректик жыйынтык кайталоо	Төртүнчүнү бүткөндө
90. Көнүгүү иштөө	

2- тиркеме

Сабактардын максаттары жана көрсөткүчтөрү

2- класс

№	Кыргыз тилинин тематикалык бөлүмү	Максаттар жана көрсөткүчтөр
1.	Зат атооч	<p>1.2.1. Зат атоочтун грамматикалык түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал, маанисине карай жандуу жана жансыз, адамзаттык жана жаратылыштык болуп бөлүнөрүн айырмалай алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде жөнөкөй жана татаал зат атоочторду сүйлөмдөрдөн, тексттен таба алса, аларды туура жаза алса; • жандуу жана жансыз заттарды бири-биринен айырмалай алса, аларды кебинде туура пайдалана алса; • адамзаттык жана жаратылыштык заттарга суроону так коё алса жана аларды сүйлөмдүн тутумунан таба алса; • зат атоочтун грамматикалык түзүлүшүнө

		жана маанисине карай бөлүнүшүнө талдоо жүргүзө алса жана алар менен сүйлөмдөрдү, тексттерди түзө алса.
2.	Сын атооч	<p>2.2.1. Сын атоочтун заттын сын- сыпатын билдирерин түшүнөт жана кебинде колдоно алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде сын атоочторго мисалдарды келтире алса; • эгерде сын атоочтор кандай? кайсы? деген суроого жооп берерин билип, ага талдоо жүргүзө алса; • эгерде сын атооч сөздөр менен сүйлөмдөрдү, тексттерди түзө алса; • эгерде сын атоочторду оозеки жана жазуу кебинде туура колдоно алса.
3.	Сан атооч	<p>2.3.1. Заттын санын, иретин билдирүүчү сөздөрдү ажырата алат, аларга суроо бере алат жана туура жаза алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде заттын санын, иретин билдирүүчү сөздөрдү атай алса; • эгерде аларды туура жаза алса; • эгерде аларды кебинде туура колдоно алса.
4.	Этиш	<p>2.4.1. Заттын кыймыл- аракетин билдирүүчү сөздөрдү аныктай алат жана аларды кебинде колдоно алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде кыймыл- аракетти билдирүүчү сөздөрдү ажырата алса, аларга суроо бере алса; • эгерде эмне кылды? эмне кылып жатат? эмне кылат? деген суроого жооп берүүчү

		<p>сөздөрдүн кыймыл- аракеттин кайсы учурун билдирерин так аныктай алса;</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде бул сөздөрдү катыштырып, текст түзө алса; • эгерде кыймыл- аракетти билдирүүчү сөздөрдү оозеки жана жазуу кебинде туура колдоно алса.
--	--	--

3- класс

№	Кыргыз тилинин тематикалык бөлүмү	Максаттар жана көрсөткүчтөр
1.	Зат атооч	<p>3.1.1. Зат атоочтун энчилүү жана жалпы атын айырмалай алышат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде жалпы зат атоочторду аныктай алса; • эгерде аларга суроо бере алса, талдай алса; • эгерде энчилүү зат атоочторду аныктап, аларды туура жаза алса; • эгерде энчилүү жана жалпы аттарды катыштырып, текст түзө алса. <p>3.1.2. Зат атоочтордун жөндөлүшүн, жөндөмөлөрдү, алардын суроолорун билип, заттарды жөндөй алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде кыргыз тилиндеги алты жөндөмөнү ирети менен атай алса; • эгерде ар бир жөндөмөнүн суроосун коё алса; • эгерде заттарды жөндөмөлөр боюнча

		өзгөртө алса; эгерде
2.	Сын атооч	<p>3.2.1. Сын атоочтун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсүн жана маанисин аныктайт.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде өң- түстү билдирүүчү сын атоочторду аныктап, аларга талдоо жүргүзө алса; • Эгерде сын атоочтун кепти кооз, көркөм кыларын түшүнүп, аларды туура колдоно алса.
3.	Сан атооч	<p>3.3.1. Сан атоочтун маанисине карай бөлүнүшүн, жазылышын, жөндөлүшүн айырмалайт.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде сан атоочтун маанисине карай эсептик жана иреттик болуп бөлүнөрүн ажырата алса; • эгерде аларды туура жаза алса; • эгерде сан атоочторду туура жөндөй алса; • эгерде эсептик жана иреттик сан атоочторду катыштырып, сүйлөмдөрдү, тексттерди түзө алса.
4.	Ат атооч	<p>3.4.1. Ат атоочтун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсүн түшүнүп, аларды колдоно алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде жактама ат атоочторду атай алса; • эгерде алардын жекелик жана көптүк түрүн ажырата алса; • эгерде ат атоочтордун жөндөлүшүн жана алардын жөндөлүшүндөгү өзгөчөлүктөрдү билип, талдай алса.

5.	Этиш	<p>3.5.1. Этиштин заттын кыймыл- аракетин, ал- абалын билдирерин түшүнөт, аларды талдай алат жана кебинде колдоно алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде кыймыл- аракетти билдирүүчү сөздөрдү туура аныктай алса; • эгерде аларды сүйлөмдүн тутумунан таба алса, аларга суроо берип, талдай алса; • эгерде алар менен сүйлөмдөрдү түзө алса. <p>3.5.2. Этиштин чактарга бөлүнүшүн (учур, келер, өткөн чак) ажырата алат жана туура колдоно алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде этиштин чактарынын суроолорун коё алса, аларга талдоо жүргүзө алса; • эгерде этиштин чактары боюнча сүйлөмдөрдү түзө алса; • эгерде этиштин чактары боюнча өзгөрүшүн мисалдар менен далилдей алса.
----	------	--

4- класс

№	Кыргыз тилинин тематикалык бөлүмү	Максаттар жана көрсөткүчтөр
1.	Зат атооч	<p>4.1.1. Жөнөкөй жана татаал зат атоочторду, аягы б,в,г,д тыбыштары менен аяктаган сөздөрдү, орус тилинен кирген айрым сөздөрдү туура жөндөй алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде жөнөкөй жана татаал зат атоочтордун жөндөлүшүн так ажырата алса; • эгерде б,в,г,д тыбыштары менен аяктаган

		<p>жана орус тилинен кирген айрым сөздөрдүн жөндөлүш өзгөчүлүктөрүн билип, аларды туура айтып жана жаза алса;</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде татаал зат атоочторду туура жаза алса жана кебинде колдоно алса; • эгерде энчилүү жана жалпы аттарды катыштырып, текст түзө алса. •
2.	Сын атооч	<p>4.1.2. Сын атоочтун грамматикалык түзүлүшүнө карата жана маанисине карата бөлүнүшүн айырмалай алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде жөнөкөй жана татаал сын атоочторду так ажырата алса; • эгерде катыштык сын атоочтун мүнөздөмөсүн билип, аны сүйлөмдүн тутумунан таба алса, ага талдоо жүргүзө алса; <p>татаал сын атоочтордун жазылышын айырмалап, алар менен мисалдарды түзө алса.</p>
3.	Сан атооч	<p>4.3.1. Сан атоочтун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсүн жана мааниси боюнча бөлүнүшүн аныктайт.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде сан атоочтун эсептик жана иреттик түрлөрүн айырмалай алса; • эгерде аларды мисалдар менен далилдей алса; • эгерде иреттик сан атоочтордун

		жазылышы, татаал сан атоочтордун жазылышынын эрежелерин иш жүзүндө колдоно алса.
4.	Ат атооч	<p>4.4.1. Жактама ат атоочтордун жөндөлүш өзгөчөлүктөрүн жазуу жана оозеки кебинде так колдонот.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде жактама ат атоочтордун жөндөлүш өзгөчөлүктөрүн аныктай алса; • эгерде аларды сөз курамына карай туура ажыратып, талдай алса; • эгерде жактама ат атоочтордун жөндөлүш өзгөчөлүктөрүн мисалдар менен түшүндүрүп бере алса.
5.	Этиш	<p>4.5.1. Этиштин сак боюнча өзгөрүшүн так аныктоо менен, аларды кебинде туура колдоно алат.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде этиштин чактарына берилүүчү суроолорду так ажыратып, талдай алса; • эгерде учур чактагы, келер чактагы, өткөн чактагы этиштерди мисалдар аркылуу далилдей алса; • эгерде этиштин чактарын кебинде туура колдоно алса
6.	Тактооч	<p>4.6.1. Тактоочтордун маанисине карай бөлүнүшүн жана жазылышын чечмелейт.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде тактоочтордун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсүн айтып бере алса; • эгерде тактоочтордун маанисине карай

		<p>бөлүнүшүн талдай алса;</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде татаал тактоочтордун жазылыш эрежесин так билип, аны колдоно алса.
7.	Тууранды сөз	<p>4.7.1. Тууранды сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшүн жана жазылышын кебинде колдонот.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде тууранды сөздөрдүн маанисине карай элес, табыш тууранды сөз болуп бөлүнөрүн так ажырата алса; • эгерде аларды катыштырып, текст түзө алса; • эгерде кош сөз түрүндөгү тууранды сөздөрдү так, туура жаза алса.
8.	Сырдык сөздөр	<p>4.8.1. Сырдык сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшүн ажыратуу менен кебинде колдонот.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде сырдык сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшүн айырмалай алуу менен, аларды сүйлөмдүн тутумунан аныктай алса; • эгерде аларды катыштырып, сүйлөм, текст түзө алса; • эгерде сырдык сөздөрдү маанисне жараша кебинде колдоно алса.
9.	Кызматчы сөздөр	<p>4.9.1. Кызматчы сөздөрдүн бөлүнүшүн, алардын маанисин аныктоо менен, кебинде колдонот.</p> <ul style="list-style-type: none"> • эгерде байламталарды так ажырата алса; • эгерде жандоочтордун мүнөздөмөсүн

		билсе; <ul style="list-style-type: none"> • эгерде бөлүкчөлөрдү маанисине жараша колдоно алса; • эгерде кызматчы сөздөрдү катыштыруу менен сүйлөмдөрдү түзө алса.
--	--	---

Тесттик тапшырмалар

3- тиркеме

2- класс

1.Кыргыз тилинде канча тамга бар?

а) 33

б) 36

в) 35

2.Тыбышты белгилей турган белги эмне деп аталат?

а) тамга

б) тыбыш

в) жазуу

3.Китеп деген сөздө канча тамга,канча тыбыш бар?

а) 5 тамга 6 тыбыш

б) 5 тамга 5 тыбыш

в) 4 тамга 5 тыбыш

4.Кыргыз тилинде канча тыбыш бар?

а) 39

б) 36

в) 35

5.Кыргыз тилиндеги тыбыштар кандай топторго бөлүнөт?

а) созулма жана кыска

б) үндүү жана үнсүз

в) жумшак жана каткалаң

6.Тыбышты биз:

- а) айтабыз жана угабыз
- б) сүйлөйбүз жана окуйбуз
- в) көрөбүз жана жазабыз

7. Кыргыз тилинде канча үндүү тыбыш бар?

- а) 15
- б) 14
- в) 20

8. Ичке үндүүлөр канчоо?

- а) 6
- б) 8
- в) 7

9.Жашылчалар деген сөздө канча үндүү,канча үнсүз тыбыш бар?

- а) 5 үндүү, 5 үнсүз
- б) 5 үндүү, 6 үнсүз
- в) 4 үндүү, 6 үнсүз

10.Созулма үндүүлөр канча тыбышты билдирет?

- а) 1
- б) 2
- в) 3

11.Созулма үндүүлөр канчоо,алар кайсылар?

- а) 5 (а,и,ү,ээ,ы)
- б) 6 (аа,ээ,оо,өө,уу,үү)
- в) 4 (аа,о, ы,ү)

12.Ичке үндүүлөр катышкан сөздөрдү тап?

- а) дарбыз, дыйкан, хан;
- б) жашылча, суу, сабиз;
- в) күнөстүү, элпек,чөп.

13.Жоон үндүүлөр кайсылар?

- а) а,аа,о,оо,у,уу,ы

б) и,ө,өө,оо,а

в) а,о,ү,ы,и

14. Үнсүз тыбыштар кандай топторго бөлүнөт?

а) жоон,ичке

б) жумшак,каткалаң

в) созулма,кыска

15. Жумшак үнсүздөр катышкан сөздөр кайсы?

а) көпөлөк,көйнөк,толкун

б) Ысык Көл, ак чардак,күзгү

в) жаз,жамгыр,жылуу

16. Күзгү деген сөздө канча үндүү,канча үнсүз бар?

а) 2үндүү,2 үнсүз

б) 2 үндүү,3 үнсүз

в) 3 үндүү,2 үнсүз

17. Түгөйлүү үнсүздөр кайсылар?

а) с-ч;м-л; ж-к;п-ф

б) б-п; в-ф; г-к; д-т;ж-ш; з-с

в) к-п; ч-т; м-н; с-ш; ф-п

18. К,г тыбыштары кайсы сөздөргө ичке үндүүлөр менен келди?

а) кыз, кагаз, кайык

б) көйнөк, ак, толкун

в) көл, гүл, күз

19. Каткалаң үнсүздөр катышкан сөздөр кайсы?

а) көл, Алийса, чоң эне

б) ысык, көпөлөк, аппак

в) күзгү,т олкун, асман

20. Жумшак үнсүздөр эмненин жардамы менен жасалат?

а) үн менен шыбыштын

б) шыбыштын

в) үндүн

21.Орус тилинен кирген сөздөр кайсылар?

- а) улут,шаар,аспап
- б) календарь,плащ,ваза
- в) герб,туу, медаль

22.Йоттошкон тамгалар канча тыбышты билдирет?

- а) 3
- б) 1
- в) 2

23.Кайсы тамгалар тыбышты билдирет?

- а)а,о
- б) ь,ъ
- в) я,ю

24. Кайсы сөздөр туура эмес жазылган?

- а) медал,конки,подезд
- б) циркуль,пальто,съезд
- в) подъезд, лагерь,январь

25.Кайсы тамгалар орус тилинен кирген сөздөрдө кездешет?

- а) я,ж,з,к,л
- б) в,ф,х,ц,щ
- в) ю,п,р,с,т

26.Кыргыз тилинде канча йоттошкон тамга бар,алар кайсылар?

- а) 4(я,ю,е,е)
- б) 3(й,ю,у)
- в) 2(й,е)

27.Кайсы сөздөр туура эмес жазылган?

- а) айуу,кыйак,чийе
- б) аюу,кыяк,чие
- в) аяк,тоют,туяк

28.Орус тилинен кирген сөздөр кайсылар?

- а) февраль,атрибут,парта

б) күрөш.конституция

в) гимн.каада-салт,гер

29.Кыргыз алфавитинде канча тамга бар?

а) 36

б) 35

в) 39

30.Алфавиттеги тамгалар жазылышына карай кандай болуп бөлүнөт?

а) чоң тамга,кичине тамга

б) баш тамга,кичине тамга

в) тамга,тыбыш

31. Тамгалардын алфавиттеги таргиби каерде сакталды?

а) а,б,г,д,з

б) а,в,г,з,ж

в) а,б,в,г,д

32.Кайсы сөздөр туура жазылды?

а) Сары-Өзөн, Манас, Кошой

б) ала-тоо, талас, Ата журт

в) Ат-Башы, Кең-Көл, Кыргыз

33. Тамгалардын аталышынын кайсынысы туура?

а) а, бе, ве, ге, де

б) а, би, ви, ги, ди

в) а, бэ, ва, ги, да.

34. Аттардын кайсынысы алфавит тартибинде жазылды?

а) Бурул, Асыл, Дастан, Гүлүкан

б) Асыл, Дастан, Бурул, Гүлүкан

в) Асыл, Бурул, Гүлүкан, Дастан

35. Алфавит деген эмне?

а) тамгалардын жазылышы

б) тамгалардын ирети менен жайгашышы

в) тамгалардын бөлүнүшү

36. Б,Ж,С,Ч тамгаларды алфавиттеги канчанчы тамгалар?

- а) 3, 5, 8, 10.
- б) 2, 10, 12, 16.
- в) 2, 8, 21, 28.

37. Кыргыз тилинде муундун канча түрү бар?

- а) 3
- б) 2
- в) 4

38. Ачык муунду сөздөр кайсылар?

- а) а-па, жа-зуу-чу, у-луу
- б) а-дам, а-йыл, эм-гек
- в) өр-нөк, чы-гар-ма

39. Жабык муундуу сөздөр кайсылар?

- а) ак, ба-рак, ко-нок
- б) ак, өс, эс
- в) кат, мез-гил, үй

40. Туюк муунду сөздөр кайсылар?

- а) мек-теп, кыр-гыз, Чың-гыз
- б) ба-ла, үл-гү, да-йы-ма
- в) ки-теп, эл, баа-луу

41. Ачык муун кандай болот?

- а) жалаң үндүүдөн турат, же үнсүз менен башталып, үндүү менен аяктайт
- б) үнсүз менен башталып, үнсүз менен бүтөт
- в) үнсүздөрдөн куралат

42. Жабык муун кандай болот?

- а) үнсүз менен башталып, үндүү менен бүтөт
- б) үндүүлөрдөн турат
- в) үндүү менен башталып, үнсүз менен бүтөт

43. Туюк муун кандай муун?

а) үнсүз менен башталып, үнсүз менен бүтөт

б) үндүү менен башталат

в) үнсүз менен башталып, үндүү менен бүтөт

44. Баалуулуктарыбыз деген сөз муунга кандай ажырайт?

а) баал-уу-лук-тар-ы-быз

б) баа-луул-ук-та-рыб-ыз

в) баа-луу-лук-та-ры-быз

45. Достор деген сөздүн уңгусу кайсы?

а) доско

б) дос

в) достор

46. Макалда кайсы сөз жетишпейт?

Жакшы....-эмгек,

Жаман.....-тентек

а) бала

б) кыз

в) окуучу

47. Кайсы сүйлөм туура түзүлгөн?

а) Мени чоң энем карады сыймыктануу менен

б) Карады сыймыктануу менен чоң энем мени

в) Мени чоң энем сыймыктануу менен карады

48. Сөз тутуму кандай бөлүктөргө бөлүнөт?

а) уңгу, мүчө

б) сөз, уңгу

в) мүчө, бөлүк

49. Сөздүн уңгусу кандай болот?

а) сөзгө жалганат

б) сөздүн бир бөлүгү

в) сөздүн маани берүүчү бөлүгү

50. Жылкычылар деген сөздүн уңгусу кайсы?

- а) ЖЫЛКЫ
- б) ЖЫЛКЫЧЫ
- в) ЖЫЛ

51. Уңгулаш сөздөрдү тапкыла?

- а) балалык, баладай, балалуу
- б) балдар, бала, апа
- в) балалуу, энелер, аталар

52. Кайсы сүйлөм туура?

- а) Мекен болот жер ушул силерге
- б) Жер болот ушул силерге Мекен
- в) Ушул жер силерге Мекен болот

53. Мекеним деген сөздүн уңгусу кайсы?

- а) Меке
- б) Мекен
- в) Мекени

54. Сөздүн аягындагы к,п тыбышы кайсы жерде өзгөрдү?

- а) китебим, кабым, сабагым
- б) Мекеним, жерим, көлүм
- в) Бугунун, кыргыздын, китептин

55. Макалда кайсы сөз жетишпейт?

Туулган.....топурагы алтын.

- а) жердин
- б) айылдын
- в) кыштактын

56. Уңгулаш сөздөрдү тапкыла?

- а) китепкана, китептей, китепкөй
- б) китептер, окуучулар, мектептин
- в) сабактын, сабакка, сабактай

57. К,п тыбыштары кайсы жерде өзгөрдү?

- а) сапарда, сапта, топто

- б) жимеги,тобу,барагы
- в) ысыкта,сүтү,кыргыздын

58. Заттын атын билдирген сөздөргө кандай суроолор берилет?

- а) кандай?кайсы?
- б) ким?эмне?кимдер?эмнелер?
- в) эмне кылат?

59. Адамдар жана жаныбарлар кандай заттарга кирет?

- а) жандуу
- б) жансыз
- в) затты билдирбейт.

60. Жансыз заттарга эмнелер кирет?

- а) жер-суу,тоо-таш,өмдүктөр,буюмдар
- б) кой,уй,кумурска,ак куу
- в) куруучу,өтүкчү,ырчы

61. Адамга кандай суроолор берилет?

- а) эмне?
- б) эмне кылат?
- в) ким? кимдер?

62. Саат,тегирмен,ракета-булар кандай заттар?

- а) жандуу
- б) жансыз
- в) зат эмес

63. Жер-суу,тоо-таш кандай заттарга кирет?

- а) жандуу
- б) жансыз
- в) зат эмес

64. Мугалим,окуучулар,куруучулар деген сөздөр кандай суроолорго жооп берет?

- а) эмне?
- б) кандай?

в) ким? кимдер?

65. Заттын кыймыл-аркетин билдирген билдирген сөз кайсы?

Көк чийип төбөбүз,

Селкинчек тебебиз.

а) тебебиз

б) төбөбүз

в) селкинчек

66. Заттын кыймыл-аракетин билдирген сөздөргө кандай суроолор берилет?

а) эмне? эмнелер?

б) кандай? кайсы?

в) эмне кылды? эмне кылып жатат? эмне кылат?.

67. Эмне кылып жатат? деген суроого кайсы учурдагы кыймыл-аракет жооп берет?

а) сүйлөп жаткан учурдагы;

б) сүйлөп жаткан уяурдан мурда;

в) кийин болгон.

68. Кыймыл-аракетти билдирген сөз кандай суроого жооп берет?

Селкинчек тебебиз,

Чыңалат денебиз.

а) эмне кылат?

б) эмне кылышты?

в) эмне кылабыз?

69. Биз сүйлөп жаткан учурдан кийин боло турган кыймыл-аракетке кандай суроо берилет?

а) эмне кылат?

б) эмне кылды?

в) эмне кылып жатат?

70. Кыймыл-аракетти билдирген сөздү тапкыла?

Күүлөйбүз кош колдоп,

Учасың оболон.

а) күүлөйбүз,учасың

б) оболон

в) кош колдоп

71.Селкинчек тебебиз деген сөздү учурда болуп жаткан кыймыл-аракетти билдирген суроого жооп бергендей өзгөрткүлө?

а) селкинчек тебишет

б) селкинчек тептим

в) селкинчек тээп жатабыз

72.Эмне кылып жатат?деген суроого кайсы сөздөр жооп берет?

а) сүйлөдү,окуду,ойноду;

б) барат,ырдайт,уктайт;

в) жазып жатат,бийлеп жатат,угуп жатат.

73.Кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү тапкыла.

а) окуучу, аюу, кумурска

б) кой, саанчы, куш

в) ойноду, окуду, эс алды

74.Эмне кылды? деген суроого кандай сөздөр жооп берет?

а)биз сүйлөп жатканда мурда болгон

б)биз сүйлөп жатканда болгон

в) кийин болгон

75.Эмне кылышты деген суроого жооп бергиле.

Балдар жылгаяк.....

а) тебишет

б) тээп жатышат

в) тебишти

76.Эмне кылды?деген суроого жооп берген сөздөрдү тапкыла?

а) сүйлөдү,чуркады,жыйнады

б) сүйлөйт,чуркайт,жыйнайт

в) сүйлөп жатат,чуркап жатат,жыйнап жатат

77. Кыймыл-аракетти билдирген сөздү Эмне кылдык?денге суроого жооп бергендей кылып өзгөрткүлө?

Кыйылып, кылчактап,

Кетебиз үйлөргө!

а) кетип баратабыз

б)кетип баратат

в) кеттик

78.Эмне кылышты?деген суроого жооп берген сөздөрдү тапкыла?

а) жардам беришти,жөнөштү,угушту

б) жардам берет,жөнөйт,угат

в) жардам берип жатат,жөнөп жатат,угуп жатат

79.Биз чана менен жылгаяк (эмне кылдык?)

а) тебебиз

б) тээп жатабыз

в) тептик

80.Дарыгер оорулууну эмне кылды?

а) окутту,ойнотту,жаздырды

б) чуркатты,жыйнатты,сүйлөттү

в) көрдү,дарылады,айыктырды

81.Эмне кылат?деген суроого кайсы учурдагы кыймыл-аракет жооп берет?

а) сүйлөп жаткан учурдагы

б) сүйлөп жаткандан кийин боло турган

в) сүйлөп жаткандан мурда болгон

82.Эмне кылат? деген суроого кайсы сөздөр жооп берди?

а) бийледи,сүйлөдү

б) бийлеп жатат,сүйлөп жатат

в) бийлейт,сүйлөйт

83. Эмне кылат?деген суроого кайсы сөз жооп берди?

Бөлтүрүк болсо бөжөктү,

“Бөбөгүм деп көрсөтөт.

- а) көтөрөт
- б) бөлтүрүк
- в) бөбөгүм

84. Кыймыл-аратетти билдирген сөздөрдү тапкыла?

- а) мультфильм, аюу, пил
- б) көрөбүз, окуйбуз, ойнойбуз
- в) бөжөк, бөлтүрүк, акула

85. Биз кызыктуу мультфильм (эмне кылабыз?)

- а) көрөбүз
- б) көрдүк
- в) көрүп жатабыз

86. Сугарат, аткарат, окуйт деген сөздөр кандай суроого жооп берет?

- а) эмне кылды?
- б) эмне кылат? в) эмне кылып жатат?

87. Кайсынысы туура?

- а) Мен келечекте окмуштуу болобуз
- б) Мен келечекте окмуштуу болот
- в) Мен келечекте окмуштуу болом

88. Заттын сын-сыпатын билдиген сөздөргө кандай суроолор берилет?

- а) кандай? кайсы?
- б) канча? нече?
- в) ким? Кандай?

89. Заттын кандай сын-сыпаттары бар?

- а) өңү-түсү, даамы, формасы, көлөмү
- б) аты, өңү, белгилери
- в) формасы, кыймыл-аракети

90. Заттын формасын билдирген сөздөрдү тапкыла?

- а) кызыл, тоголок, таттуу
- б) тоголок, сүйрү, жумуру

в)ак,күрөң,жашыл

91.”Үйүр-үйүр” деген сөздү кандай түшүнөсүң?

а) чоң;

б) бийик

в)көп

92.Заттын санын билдирген сөздөр кандай суроого жооп берет?

а) кандай? кайсы?

б) канча? нече?

в)ким? эмне?

93.Макалды толуктагыла

.....өлчөп.....кес.

а) жети,бир

б) беш,жети

в) бир,жүз

94.Заттын санын билдирген сөздөрдү тапкыла?

а) көп,арбын

б) чоң,бийик

в) беш,жыйырма бир

95.Бир жылда канча ай бар?

а) он эки

б) он

в) он беш

96.Заттын иретин билдирген сөздөрдү тапкыла?

а) бир,эки.үч

б) биринчи,экинчи,үчүнчү

в) беш,жети,он

97.Заттын иретин билдирген сөздөр кандай суроолорго жооп берет?

а) канчанчы?неченчи?

б)канча?нече?

в) канча?канчанчы?

98.Сүйлөмдү толуктагыла!

Мен..... класста окуйм.

- а) эки
- б) экөө
- в) экинчи

99.Макалды толуктагыла!

..... байлык-ден соолук.

- а) экинчи
- б) биринчи
- в) үчүнчү

100.Кайсынысы туура?

- а) Биз жыйырма бир үйдө жашайбыз.
- б) Биз жыйырма бирдеги үйдө жашайбыз.
- в) Биз жыйырма биринчи үйдө жашайбыз.

101.Сүйлөмдүн канча түрү бар?

- а) 2
- б) 4
- в) 3

102.Жай сүйлөмдүн аягына кандай белги коюлат?

- а) чекит
- б) суроо белгиси
- в) үтүр

103.Кайсынысы жай сүйлөм?

- а) Адам уулунда биз билген эки тазалык ар дайым керектүү.
- б) Адам уулунда биз билген эки тазалык ар дайым керектүүбү?
- в) Адам уулунда биз билген эки тазалык ар дайым керектүү!

104.Суроолу сүйлөмдү тапкыла?

- а) Биз бүгүн сүттөй эки тазалык жөнүндө кеп кылабыз.
- б) Биз бүгүн сүттөй эки тазалык жөнүндө кеп кылабыз!
- в) Биз бүгүн сүттөй эки тазалык жөнүндө кеп кылабыз?

105.Сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар?

- а) жай, суроолу, илептүү, буйрук
- б) жөнөкөй, жай
- в) белгилүү, суроолуу

106.Кымбаттуу досторум, тазалыкты сактагыла!

Бул кандай сүйлөм?

- а) суроолуу
- б) буйрук
- в) илептүү

107.Кайсы сүйлөм туура түзүлдү?

- а) Ар дайым сактайлы сырткы жана тазалыгыбызды ички.
- б) Ар дайым сырткы жана ички тазалыгыбызды сактайлы.
- в) Сактайлы ички жана сырткы ар дайым тазалыгыбызды.

108. Силер да мага кошуласыңарбы деген сүйлөмдүн аягына кандай белги коюлат?

- а) суроо белгиси
- б) илеп белгиси
- в) чекит

109.Ар дайым жакшы нерселер жөнүндө гана ойлонуу деген кандай сүйлөм?

- а) суроолу
- б) илептүү
- в) жай

110.Сүйлөмдүн ээси кандай суроолорго жооп берет?

- а) ким?, эмне?, кимдер?, эмнелер?
- б) кандай?, кайсы?
- в) эмне кылат?, эмне кылып жатат?

111. Сүйлөмдүн ээси кайсы? Бала колун таза жууду.

- а) таза
- б) колун

в) бала

112.Сүйлөмдүн ээсинин асты кандай сызылат?

а) эки сызык менен

б) бир түз сызык менен

в) толкун сызык менен

113.Макалды толуктагыла!

..... ден соолук булагы.

а) тазалык

б) жакшылык

в) дастаркон

114. Сүйлөмдүн ээси кандай суроого жооп берет?

Балдар тамактануу этикасын жакшы билишет.

а) ким?

б) кайсы?

в) кимдер?

115.Сүйлөмдөгү негизги ойду билдирип турган эмне?

а) сүйлөмдүн баяндоочу

б) сүйлөмдүн ээси

в) зат атооч

116. Сүйлөмдүн ээси кайсы?

Кичүүлөр улуулардан мурун тамакка кол салбайт.

а)улуулардан;

б) тамакка

в) кичүүлөр

117.Сүйлөмдүн ээсине кандай суроолор берилет?

а) кайсы?кайда?

б) эмне кылып жатат?

в) ким?кимдер?эмне?эмнелер?

118.Сүйлөмдү толуктагыла.

Тамактанып бүткөн соң, дастарконго .....тиленет.

- а) каалоо
- б) тилек
- в) бата

119.Сүйлөмдө ээнин милдетин аткарган адам аттары кандай суроолорго жооп берет?

- а) ким?
- б) эмне?
- в) кандай?

120.Сүйлөмдө ээнин милдетин аткарган адам аттарын кандай белгилейбиз?

- а)эки түз сызык менен
- б) бир түз сызык менен
- в) толкун сызык менен

121.Кайсы адам аттары сүйлөмдүн ээси боло алат?

- а) сүйлөмдө ойдун негизин билдирген
- б) заттын атын билдирген
- в) суроого жооп берген

122. Сүйлөмдүн ээси кайсы?

Тидзуко Садакого ыйык турна жөнүндө айтып берди.

- а) Садакого
- б) Тидзуко
- в) турна

123.Сүйлөмдүн ээсинин милдетин аткарган айбанат аттарына кандай суроолор берилет?

- а) ким?кимдер?
- б) кандай?кайсы?
- в) эмне?эмнелер?

125.Сүйлөмдүн баяндоочун тапкыла?

Таалайбектин атасы уулунун эмгектенгенине кубанды.

- а) атасы

б) уулунун

в) кубанды

126.Сүйлөмдүн баяндоочу кандай суроолорго жооп берет?

а)кандай?ким?

б) канча?нече?

в) эмне кылды?эмне кылып жатат? Эмне кылат?

127.Заттын атын билдирген сөздөр сүйлөмдө баяндооч болсо,кандай суроолор берилет?

а) ким?эмне?кимдер?эмнелер?

б) кандай?кайсы?

в) эмне?канча?

128.Сүйлөмдүн баяндоочу ээнин эмнесин билдирет?

а) кыймыл-аракетин,ал-абалын

б) сын-сыпатын

в) өлчөмүн

129. Сүйлөмдүн баяндоочуна кандай суроо берилет?

Таалайбек бак отургузууга жардам берди.

а) ким?

б) кандай?

в) эмне кылды?

130.Макалды толуктагыла!

Дарак жемишинен.....

Адам эмгегинен.....

а) таанылат

б) көрүнөт

в) билинет

131.Баяндоочтун алды кандай сызылат?

а) бир түз сызык менен

б) толкун сызык менен

в) эки түз сызык менен

132.Кайсы сүйлөм туура түзүлгөн?

- а) Жакшы эмгекти сүйөт бала.
- б) Бала жакшы сүйөт эмгекти.
- в) Жакшы бала эмгекти сүйөт.

133.Карыя деген сөзгө мааниси окшош сөз!

- а) киши
- б) аксакал
- в) жигит

134.Макалды толуктагыла!

.....сөз жан эргитет,

.....сөз жан кейитет.

- а) жакшы, жаман
- б) узун, кыска
- в) сылык, орой

135.Батанын кайсынысы туура түзүлгөн?

- а) Узун өмүрүң болсун!
- б) Болсун өмүрүң узун!
- в) Өмүрүң узун болсун!

136.Маектешүү канча адамдын ортосунда болот?

- а) эки же андан көп
- б) бир адам
- в) көп

137.Макалды толуктагыла.

.....келсе-ишке,

.....келсе-ашка.

- а) жаш, кары
- б) улуу, кичүү
- в) атасы, баласы

138.Бул макалды да толуктагыла!

Ааламдын көркүн.....ачат,

Адамдын көркүн ачат.

а) жер,суу

б) уул,кыз

в) көз,сөз

139.Табышмактын жандырмагы эмне?

Өтө баалуу бир зат бар,

Сүйлөгөндү билбеген.

Кызыл,жашыл,көздөрүн,

Ирети менен ирмеген.

а) спутник

б) светофор

в) ракета.

140.Кайсы сүйлөм туура түзүлгөн?

а) Жол эрежесин сактагыла туура ар дайым.

б) Туура сактагыла ар дайым жол эрежесин?

в) Ар дайым жол эрежесин туура сактагыла!

141.Кайсы сүйлөм туура түзүлгөн?

а) Бишкек-чоң жана кооз шаар.

б) Чоң шаар кооз жана чоң Бишкек.

в) Бишкек чоң шаар жана кооз.

142.Табышмакта эмне сүрөттөлгөн?

Аргымактай жулунган,

Ак буудайды сугунган

Тазаланган кызыл дан,

Барасынан чубурган.

а) машина;

б) трактор

в) комбайн

1. «Коон» деген сөздө канча үндүү тыбыш бар?

- а) бир   б) эки   в) үч

2. Кайсы ташымалдоо туура?

- а) сам-оор   б) са–моор   в) са-мо-ор

3. «Төрт мезгил» деген сөздөгү үндүүлөр кандай?

- а) созулма үнүүлөр
б) жоон үндүүлөр
в) ичке үндүүлөр.

4. «Даярдап» деген сөздө канча тыбыш жана тамгалар бар?

- а) 7 тыбыш, 7 тамга
б) 7 тыбыш, 8 тамга
в) 8 тыбыш, 7 тамга

4. Кайсы сүйлөм туура?

- а) Кубанышат малчылар айдап мал семиз-семиз.
б) Мал айдап семиз-семиз малчылар кубанышат.
в) Малчылар семиз-семиз мал айдап кубанышат.

5. Кайсы тамганын баш тамгасы жок?

- а) в
б) ң
в) р

6. Кайсы тамга үндүүлөргө карай эки тыбыш болуп өзгөрөт?

- а) в
б) д
в) г

7. Тыбыш боло албаган тамгалар канчоо?

- а) бирөө
б) экөө
в) үчөө

8. «Каалоосу» деген сөздө канча тыбыш бар?

а) алты   б) жети   в) сегиз

9. Кыска үндүүлөр канчоо, созулма үндүүлөр канча?

а) 6 кыска, 6 созулма

б) 8 кыска, 6 созулма

в) 8 кыска, 8 созулма

10. Кайсы сөз муунга ажырабайт?

а) уя

б) конок

в) таан

11. Кайсы сөз туура эмес жазылган?

а) наңга

б) сүткө

в) бүгүнкү

12. Сөздөр муундарга эмнеге карата бөлүнөт?

а) үндүүлөргө

б) үнсүздөргө

в) тамгаларга

13. Туюк муундуу сөз кайсы?

а) ат

б) ата

в) чач

14. Кайсы сөз туура эмес жазылган?

а) сумма

б) балон

в) Жанна

15. Уңгулаш зат атоочтор кандай болот?

а) зат атооч сөздөрдүн уңгулары окшош

б) зат атооч сөздөрдүн мүчөлөрү окшош

в) зат атооч сөздөр болот

16. «Эл» деген сөздүн уңгулашы кайсы сөз?

- а) калк
- б) элдер
- в) жер

17. Уңгулаш сөздөр кайсылар?

- а) балдар, кыздар
- б) балдар, кишилер
- в) бала, балдар

18. Улут энесинен таанылат?

- а) кийиминен
- б) өңүнөн
- в) тилинен

19. «Тил» деген сөздүн уңгулашы кайсы?

- а) тирөөч
- б) тилмеч
- в) тырмооч

20. Уңгулаш сөздөр кайсылар?

- а) оттук, оймок
- б) от, оттук
- в) от, оймо

21. Уңгулаш сан атооч сөздөр кайсы?

- а) сабак, сабактан
- б) беш, бешинчи
- в) сары, сарыраак

22. Зат атооч эмнени билдирет?

- а) заттын кыймыл-аракетин
- б) заттын атын
- в) заттын санын

23. Кайсы сөз заттын атын билдирет?

- а) карады
- б) карга

в) кара

24. Жансыз зат кайсы сөз?

а) курт

б) курут

в) куш

25. Зат атооч кандай суроого жооп берет?

а) канча?

б) каерде?

в) ким?

26. Жандуу зат кайсы сөз?

а) жору

б) жоолук

в) жомок

27. Кайсы сөз заттын атын билдирет?

а) топу

б) тору

в) толук

28. Зат атоочтун канча жөндөмөсү бар?

а) 5

б) 6

в) 7

29. Затгардын жеке атын билдирген сөз кайсы?

а) Аккула

б) байтал

в) өгүз

30. Атооч жөндөмөсүндөгү сөз кайсы?

а) Карача

б) Манаска

в) Аккуланы

31. Атооч жөндөмөсүнүн суроосу кайсы?

а) кимдин?

б) ким?

в) кимге?

32. Заттардын жалпы аты кайсы сөз?

а) Манас

б) эгин

в) Талас

33. –нын кайсы жөндөмөнүн мүчөсү?

а) атооч

б) илик

в) барыш

34. Кайсы сөздө илик жөндөмөсүнүн мүчөсү көмүскөдө турат?

а) баланын тили

б) Оштун жолу

в) ата салты

35. Кыргыз тилинде канча жөндөмө бар?

а) 4

б) 5

в) 6

36. –га кайсы жөндөмөнүн мүчөсү?

а) атооч

б) илик

в) барыш

37. Жатыш жөндөмөдөгү сөздү таап бергиле.

а) шаарга

б) шаарда

в) шаардан

38. Кайсы жөндөмөнүн мүчөсү жок болот?

а) атооч

б) илик

в) барыш

39. Сын атооч сөз кайсы?

а) акча

б) салкын

в) баштык

40. Сын атооч кайсы суроого жооп берет?

а) ким?

б) эмне?

в) кандай?

41. Өң-түстү кайсы сөз билдирет?

а) жылуу

б) бозомук

в) ачуу

42. Сын атооч сөз кайсы?

а) бөжөк

б) жоон

в) жылан

43. Кандай? деген суроо эмнеге берилет?

а) зат атоочко

б) этишке

в) сын атоочко

44. Заттын жытын кайсы сөз билдирет?

а) таттуу

б) жыттуу

в) кызыл

45. Этиш сөз түркүмү эмнени билдирет?

а) заттын атын

б) кыймыл-аракетти

в) санды

46. Кыймыл-аракетти билдирген сөздөр эмненин маанисин толуктайт?

- а) сөздүн
- б) сүйлөмдүн
- в) муундун

47. Учур чак этиштин суроосун тапкыла.

- а) эмне болду?
- б) эмне болуп жатат?
- в) эмне болот?

48. Этиш сөздөр көбүнчө сүйлөмдөрдүн кайсы жагында кездешет?

- а) башында
- б) ортосунда
- в) аягында

49. Көптүк түрдө айтылган этиш сөз кайсы?

- а) жасабайм
- б) билебиз
- в) билет

50. Буйрук этиш сөз кайсы?

- а) жасабайм
- б) жасады
- в) жаса

51. Жекелик түрдө айтылган этиш сөз кайсы?

- а) жасайм
- б) жасайбыз
- в) тазалайбыз

52. Буйрук этиш болбогон сөз кайсы?

- а) жуу
- б) жууба
- в) жуунат

53. Сүйлөмдөрдүн канча түрү бар?

- а) 1
- б) 2

в) 3

54. Кайсынысы сүйлөм болот?

а) Азамат!

б) Азамат келди

в) Азамат, аюу, күн

55. Жай сүйлөм кандайча айтылат?

а) күчтүү сезим менен

б) жайынча

в) суроо маанисинде

56. Сүйлөмдүн ээси көбүнчө сүйлөмдүн каеринде болот?

а) ортосунда

б) аягында

в) башында

57. Суроолуу сүйлөм кайсы?

а) Китеп окуйт

б) Китеп окудуңбу?

в) Бул сонун китеп!

58. Жайылма сүйлөм кайсы?

а) Берекелүү күз келди.

б) Берекелүү, келди, күз.

в) Күз келди.

59. Жалаң сүйлөм кайсы?

а) Жашыл

б) Жай келди

в) Жарык

60. Баш мүчөлөрдөн турган сүйлөмдү тапкыла.

а) Мурат.

б) Мурат ырдады.

в) Мурат комуз чертти.

61. «Төрт» деген сөздө канча үнсүз тыбыш бар?

а) бир

б) эки

в) үч

62. Сүйлөм эмнелерден түзүлөт?

а) тыбыштардан

б) тамгалардан

в) сөздөрдөн

63. Кайсы сөздө жалаң жоон үндүүлөр катышат?

а) өрнөк

б) сүйүнчү

в) казык

64. Кайсы сөздө окшош катар үнсүз жок?

а) металл   б) медаль   в) көккө

65. Йоттошкон тамгалар канчоо?

а) бир

б) үч

в) төрт

66. Кайсы сөздө ката бар?

а) көг алма

б) кооз көйнөк

в) узун шым

67. Кайсы сөз ачык муун болот?

а) жаа

б) тон

в) керт

68. «Кыштоо» деген сөздө канча тыбыш бар?

а) төрт   б) беш   в) алты

69. Кайсы сөздө катар үнсүз бар?

а) класс   б) ваза   в) тоок

70. Кайсы сөздөр уңгулаш сан атооч сөздөр болот?

- а) боз, бозомук, бозураак
- б) он, ондой, онунчу
- в) көл, көлгө, көлчүк

71. Зат атооч сөздөр кайсы сөздөр?

- а) мен, сен, ал
- б) ага, ини, сиңди
- в) беш, бешинчи, бештей

72. Энчилүү аттар кандай тамга менен башталып жазылат?

- а) баш тамга
- б) кичине тамга
- в) үндүү тамга

73. Уңгулаш сөздөрдөн мааниси өзгөргөнү кайсы сөз?

- а) сүрөткө
- б) сүрөтчү
- в) сүрөттөн

74. Баланын тили эмне? Макалды толукта. Баланын тили ....

- а) узун
- б) кыска
- в) бал

75. Кайсы сөздөр уңгулаш зат атооч сөздөр?

- а) беш, бешке, бешинчи
- б) көл, көлчүк, көлдүн
- в) ак, агыш, аппак

76. Энчилүү зат атооч сөз кайсы?

- а) ага-ини
- б) эне
- в) Эркин

77. Зат атоочтун канча жөндөмөсү бар?

- а) 5

б) 6

в) 7

78. Кайсы жөндөмөнүн мүчөсү жок?

а) Атооч   б) илик   в) барыш

79. Жатыш жөндөмөнүн суроосун тапкыла.

а) кимге?

б) кимден?

в) кимде?

80. Чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү кайсы?

а) –нын

б) –дан

в) –ны

81. Окшош катар «кк» кайсы жөндөмөдө кездешет?

а) илик

б) барыш

в) табыш

82. Окшош катар үнсүз кайсы сөздө бар?

а) атка

б) аткыч

в) атта

83. Табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү кайсы?

а) –ды

б) –ны

в) –га

84. Сын атоочту билдире албаган сөз кайсы?

а) жашыл   б) жака   в) жылтырак

85. Сын атооч кайсы суроого жооп берет?

а) канча?

б) качан?

в) кандай?

86. Кыймыл-аракетти кайсы сөз түркүмү билдирет?

- а) Зат атооч
- б) Сын атооч
- в) Этиш

87. Өткөн чак этиш сөзүн тапкыла.

- а) билет
- б) билди
- в) билгени жатат

88. Кайсынысы зат атооч менен этиштин сөз айкашынан турат?

- а) жашыл жалбырак
- б) он беш китеп
- в) Арсен сүйлөдү.

89. Кайсы суроо кыймыл-аракетти билдирет?

- а) Эмне?
- б) Эмне кылды?
- в) Канча?

90. Этиштин көптүк түрүндөгү сөз кайсы?

- а) учушту
- б) учту
- в) учуп бара жатат

91. Келер чак этиш сөз кайсы?

- а) келди
- б) келет
- в) келе жатат

92. Кайсы сөз этиш менен этиштен турган сөз айкаштары болот?

- а) бийик дубал
- б) көп конок
- в) ырдап жиберди

93. Этиш сөздөр көбүнчө сүйлөмдүн кайсы жагында кездешет?

- а) башында

б) ортосунда

в) аягында

94. Сан атооч сөз кайсы?

а) төө

б) жетөө

в) сүйлөө

95. Иреттик санды тапкыла.

а) бирге

б) бирөө

в) биринчи

96. Эсептик сандын суроосу кайсы?

а) кандай б) силер в) булар

97. Кайсы сөз 3-жактын көптүк түрүн билдирет?

а) алар

б) аңгеме

в) ыр

98. Ат атооч сөз кайсы?

а) санга

б) сага

в) садага

99. Сын атооч заттын эмнесин билдирет?

а) өңү-түсүн

б) атын

в) санын

100. Иреттик сан кайсы?

а) жети

б) жетинчи

в) жетөө

101. Ат атооч сөз кайсы?

а) ал

б) Асел

в) анар

102. Сан атоочко кайсы суроо берилет?

а) ким? б) канча? в) кандай?

103. Эсептик сан кайсы?

а) бешөө

б) экинчи

в) онунчу

104. Суроолуу сүйлөмгө кайсы белги коюлат?

а) !

б) ?

в) .

105. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү кайсылар?

а) ээ, баяндооч

б) айкындооч

в) ээ

106. Жай сүйлөм кайсы?

а) Бах, жыттуу тура! б) Жыттуу алма экен. в) Жыттуу гүл бекен?

107. Кайсы сүйлөм илептүү сүйлөм?

а) Жакында жай келет.

б) Жайында сууга түшөсүңбү?

в) Ура-а! Суу сонун экен!

108. Сүйлөмгө кайсы сөз ээ боло алат?

а) ырдады

б) бийлейт

в) Бермет

109. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү кайсы?

а) ээ, баяндооч

б) ээ, айкындооч

в) баяндооч, айкындооч

110. Кайсы сүйлөмдө айкындооч болбойт?

- а) жайылма сүйлөм
- б) жалаң сүйлөм
- в) татаал сүйлөм

111. Илептүү сүйлөмгө кайсы белги коюлат?

- а) ?
- б) .
- в) !

4- класс

1) Тилдин кызматы кандай?

- а) бири- бири менен учураштыруу
- б) адамдарды пикир алыштыруу
- в) балдарды окутуу

2) Кеп деген эмне?

- а) адамдын тилди колдонушу
- б) адамдын тилди үйрөнүшү
- в) адамдын жатка жазуусу

3) Текст канча сүйлөмдөн куралат?

- а) 1 же андан көп сүйлөмдөн
- б) 2 же андан көп сүйлөмдөн
- в) сөзсүз 10 сүйлөмдөн

4) Тексттин кандай түрлөрү бар?

- а) сүрөттөө, айтып берүү, жазуу
- б) жай, суроолуу, илептүү
- в) сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү

5) Сүрөттөө тексти кандай болот?

- а) окуя жайынча баяндалат

- б) окуя жөнүндө ой жүгүртүшөт
- в) окуянын болгон жери, каармандары сыпатталат

6) Баяндоо тексти кандай болот?

- а) окуя жайынча баяндалат
- б) окуя жөнүндө ой жүгүртүшөт
- в) окуянын болгон жери, каармандары сыпатталат

7) Ой жүгүртүү тексти кандай болот?

- а) окуя жайынча баяндалат
- б) окуя жөнүндө ой жүгүртүшөт
- в) окуянын болгон жери, каармандары сыпатталат

8. Адамдар сүйлөшүүдө эмнелерди колдонушат?

- а) сөз, сүйлөм, кеп
- б) тамга, алфавит
- в) телефон, кат, акча

9. Сөздөрдөн эмнелер куралат?

- а) шаар, айыл
- б) сүйлөм, текст
- в) тамга, тыбыш

10. Сүйлөм деген эмне?

- а) Сөз, сөз айкашы, тыбыш, тамга
- б) 2 же андан көп сөздөрдүн жыйындысы
- в) Бүткөн бир ойду билдирген сөз сөздөрдүн тизмеги

11. Сүйлөмдөрдү эмнеге ажыратууга болбойт?

- а) сөз, сөз айкашына
- б) сүйлөм мүчөлөрүнө
- в) тил, кеп, текстке

12. Сүйлөм мүчөлөрү кайсылар?

- а) ээ, баяндооч
- б) зат атооч, сын атооч
- в) илик жөндөмө. айкындооч

13. «Элибиз абдан меймандос, сыйчыл» деген сүйлөмдүн баяндоочу кайсы?

а) абдан меймандос

б) сыйчыл

в) элибиз

14. «Атама суроо узаттым» деген сүйлөмдүн баяндоочу кайсы?

а) суроо

б) атама

в) узаттым

15. «Эл тынч, эл ичинде биз тынч жашап турабыз» деген сүйлөмдүн айкындооч мүчөсү кайсы?

а) эл тынч

б) жашап турабыз

в) тынч

16) Сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар?

а) жай, суроолуу, жайылма

б) жай, суроолуу, буйрук, илептүү

в) ээ, баяндооч, айкындооч

17) Жай сүйлөм кандай болот?

а) ойду күчтүү сезим менен билдирет

б) ойду жайынча баяндайт

в) суроо маанисинде колдонулат

18) Суроолуу сүйлөм кандай болот?

а) ойду күчтүү сезим менен билдирет

б) ойду жайынча баяндайт

в) суроо маанисинде колдонулат

19) Буйрук сүйлөм кандай болот?

а) бирөөгө буйруу менен кайрылат

б) ойду жайынча баяндайт

в) суроо маанисинде колдонулат

20) Илептүү сүйлөм кандай болот?

- а) ойду күчтүү сезим менен билдирет
- б) ойду жайынча баяндайт
- в) суроо маанисинде колдонулат

21) Жай сүйлөмдү тапкыла.

- а) Чоң ата, чоң энеңе сен ким болосуң.
- б) Тууганыңды билип ал.
- в) «Атың барда – жер тааны, атаң барда – эл тааны».

22) Суроолуу сүйлөмдү тапкыла.

- а) Чоң ата, чоң энеңе сен ким болосуң.
- б) Тууганыңды билип ал.
- в) «Атың барда – жер тааны, атаң барда – эл тааны».

23) Буйрук сүйлөмдү тапкыла.

- а) Чоң ата, чоң энеңе сен ким болосуң.
- б) Тууганыңды билип ал.
- в) «Атың барда – жер тааны, атаң барда – эл тааны»

24) Илептүү сүйлөмдү тапкыла.

- а) Атаң ким.
- б) Атам Темир.
- в) Атаң келсин, тез.

25) Тууганчылыкты билдирген сөздөр кайсылар?

- а) мугалим, дарыгер, соодагер
- б) бөлө, жээн, куда, кудагый
- в) Алтын, Алмаз, Чолпонай

26) Жалаң сүйлөм кайсы?

- а) Мен аны сугаргам.
- б) Мени ат жакшы көрөт.
- в) Мен сугаргам.

27) Төл сөз кайсы?

- а) «Сага сүйлөп жатабы?» - ...

- б) «Сүйлөгөн жок», - ...
в) «.....» - деди мени карап.

28) Бөтөн сөз кайсы?

- а) «Калпычы», - ...
б) «.....», деди Абылтай.
в) ..... – деди Асылтай.

29) «Куюшкан» деген сөздө канча тыбыш бар?

- а) 7   б) 8   в) 9

30) «Суулук» деген сөздө канча тамга бар?

- а) 5   б) 6   в) 7

31) Кыска үндүүсү бар сөз кайсы?

- а) суулук   б) басмайыл   в) ээр

32) Жоон үндүүлөрү бар сөз кайсы?

- а) жабдык   б) жүгөн   в) үзөңгү

33) Жумшак үнсүздөр катышкан сөздү тапкыла.

- а) Назар   б) учтуу   в) тиктеп

34) Каткалан үнсүздөр катышкан сөздү тапкыла.

- а) маймылдын   б) токтоп   в) аралай

35) Кайсы сөз айтылышы менен туура эмес жазылган?

- а) күндөк   б) күңгө   в) күндөр

36) Кайсы сөздүн жазылышы туура?

- а) камчынын савы
б) камчынын сабы
в) ичегиси чувалып

37) Кайсы сөздө ката бар?

- а) балон
б) баллон
в) колонна

38) Бир муундуу сөздү тапкыла.

- а) зээн

б) зорго

в) азыр

39) Кайсы сөз ташымалданбайт?

а) Чыңгыз

б) уулу

в) алтын

40) Эки муундуу сөз кайсы?

а) Кеңкол

б) сыймыктуу

в) акындан

41) Кайсы сөз туюк муундуу?

а) кыргыз

б) атагы

в) элде

42) Кайсы сөз ачык муундуу?

а) куш

б) ою

в) алгыр

43) Уңгу түрүндөгү сөздү тапкыла.

а) Дүйшөндүн

б) Дүйшөн

в) Дүйшөндөн

44) Сөз жасоочу уайсы мүчө аркылуу кайсы сөздүн мааниси өзгөрдү?

а) сабакты

б) билимдүү

в) буттарым

45) Сөз өзгөртүүчү мүчө кайсы?

а) – га

б) –дай

в) –чы

46) –дан мүчөсү кайсы сөзгө уланганда мөчөнүн башкы тыбышы өзгөрөт?

а) шаар

б) суук

в) суу

47) – лар мүчөсү кайсы сөзгө уланганда өзгөрбөйт?

а) бут

б) кыз

в) кар

48) Уңгулаш болбогон сөз кайсы?

а) бөлтүрүктү

б) тоолор

в) бөлтүрүгү

49) Жөнөкөй сөздү тапкыла.

а) көпкөк

б) көк-көк

в) көк

50) Татаал сөз кайсы?

а) тоо

б) Ала-Тоо

в) тоолор

51) Жөнөкөй сөздөр канча сөздөн турат?

а) 1

б) 2

в) 3

52) Татаал сөздөр канча сөздөн турат?

а) жалгыз

б) 2-3

в) бир

53) Кошмок сөз кайсы?

- а) кооз көйнөк
- б) чоң ата
- в) жакшы окуучу

54) «Жумуш» деген сөздүн синоними кайсы?

- а) дүкөн
- б) фермер
- в) иш

55) «Жакшы» деген сөздүн антонимин тапкыла.

- а) сонун
- б) мыкты
- в) жаман

56) «Жакшы» деген сөздүн синоними кайсы?

- а) жаман
- б) мыкты
- в) болбогур

57) «Айыл» деген сөздүн антонимин тапкыла.

- а) кыштак
- б) село
- в) шаар

58. Заттын атын билдирген сөз кайсы?

- а) дасторкон
- б) чоң
- в) жасайт

59. Көптүк түрүндөгү зат атоочту тапкыла.

- а) торт
- б) кемелер
- в) мешти

60. Табыш жөндөмөсүндөгү сөз кайсы?

- а) торттордо
- б) машине

в) китепти

61. Илик жөндөмөсүнүн мүчөсүн тапкыла.

а) –дан

б) –ны

в) –нын

62. Чыгыш жөндөмөсүнүн суроосу кайсы?

а) кимдин?

б) кимден?

в) кимде?

63) Сөздүн аягында «в» тыбышы менен бүткөн сөз жөндөлгөндө «в» кандайча угулат?

а) Оморофтун

б) Оморовдун

в) Акматовдо

64) Кайсы сөз туура эмес жазылган?

а) столдо

б) ыстолдо

в) столдор

65) Кайсы сөздүн жөндөлүшүндө ката бар?

а) медаль

б) медальдын

в) медалга

66) «Акт» деген сөздүн кайсынысы туура жөндөлдү?

а) актыда

б) актта

в) актка

67) Жөнөкөй зат атооч сөз кайсы?

а) салт

б) үрп-адат

в) каада-салт

68) Татаал зат атооч сөздү тапкыла.

- а) кыргыз
- б) этеги
- в) этек-жеңин

69) Кайсы татаал зат атооч туура жөндөлгөн?

- а) Ысык-Көлдө
- б) Ысыкта-Көлдө
- в) темирге жолго

70) Татаал зат атоочтун канчанчы сөзүнө гана жөндөмө мүчө уланат?

- а) биринчи сөзгө
- б) экинчи сөзгө
- в) эки сөзгө тең

71) Этиштин канча чагы бар?

- а) 1
- б) 2
- в) 3

72) Өткөн чак этиш сөз кайсы?

- а) теп
- б) чыкты
- в) бил

73) Келер чак этиш сөздү тапкыла.

- а) көтөр
- б) жарышты
- в) күлдү

74) Учур чак этиш сөздү тапкыла.

- а) үйрөн
- б) бекер турба
- в) үйрөнүп жатам

75) Этиш сөздөр көбүнчө сүйлөмдө эмненин милдетин аткарат?

- а) ээ

б) баяндооч

в) айкындооч

76) Сын атооч кайсы суроого жооп берет?

а) Ким?

б) Кандай?

в) Канча?

77) Кайсы сөз сын атооч болот?

а) кичинекей

б) рюкзак

в) төшөк

78) Сын атооч боло албаган сөз кайсы?

а) боорукер

б) түшүнүктүү

в) төрт

79) Татаал сын атооч сөз кайсы?

а) эң жакшы

б) кичинекей

в) көндөй

80) Кайсынысы катыштык сын атооч сөз?

а) таза

б) тыкан

в) кубанычтуу

81) Сан атооч кайсы суроого жооп берет?

а) кандай?

б) канчоо?

в) каерде?

82) Иреттик сан атооч сөздү тапкыла.

а) бир

б) жетөө

в) тогузоо

83) Эсептик сан атооч сөз кайсы?

а) биринчи

б) экинчи

в) бирөө

84) Кайсы сан атооч сөздө ката бар?

а) үчөө

б) жетөө

в) тогузоо

85) Иреттик сан атооч кайсы суроого жооп берет?

а) канча?

б) неченчи?

в) нече?

86) Ким? деген суроого кайсы сөз түркүмү жооп берет?

а) этиш

б) сын атооч

в) ат атооч

87) Ат атооч сөз кайсы?

а) ал

б) кыз

в) апасы

88) Жактама ат атооч канча жакты мүнөздөп турат?

а) бир

б) эки

в) үч

89) Үчүнчү жакка таандык сөз кайсы?

а) акылы

б) акылым

в) акылыңыз

90) Биринчи жактын жак мүчөсү кайсы?

а) –ым

б) –МЫН

в) –ЫҢ

91) Жалпы таандыкты кайсы сөз билдирет?

а) жакыны

б) барагы

в) китептики

92) Кайсы сөз жакталбайт?

а) окуучу

б) ырчы

в) китеп

93) Жактама ат атооч сөз кайсы сүйлөмдө ээлик милдет аткарды?

а) Урмат аны карады.

б) Ал китепти карады.

в) Анын сүттөй таза тилеги.

94) Тактоочтун суроосу кайсы?

а) ким? кимдер?

б) канча? канчанчы?

в) качан? каерде?

95) Мезгил тактоочту тапкыла.

а) нан

б) пайдалуу

в) быйыл

96) Орун тактооч сөздү тапкыла.

а) өткөн жылы

б) быйыл

в) өйдө жакта

97) Тууранды сөз кайсы?

а) Бах!

б) кош!

в) тарс-тарс

98) Жандооч болбогон сөздү тапкыла.

а) тууралуу

б) Эх!

в) жөнүндө

99) Байламта сөз кайсы?

а) көздөй

б) менен

в) өтө

100) Жандооч сөз кайсы?

а) сыяктуу

б) жана

в) эч качан